

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮЖАНАИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ жана
Ж.БАЛАСАГЫН атындагыКЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 13. 16. 527 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 37.02(575.2) (043.3)

СЫДЫКБАЕВА МИРА МЕДЕРКУЛОВНА
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ
КАТАРЫ ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ТИЛДИК
КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
(юристадистиктеринин мисалында)

13.00.02-окуутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясы

Илимий кеңешчи : пед. илимдеринин
доктору, доцент Чыманов Ж.А

Бишкек -2017

МАЗМУНУ

Киришүү.....4

I ГЛАВА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ЖОЖДОРДО ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЖАКТАН ИЗИЛДЕНИЛИШ АБАЛЫ, КЕЛЕЧЕГИ

**1.1. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун
жалпы маселелери.....
.....21**

**1.2. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда
пайдаланылып келген окуу китептери, окуу куралдары,
программалар..... 31**

**1.3. Эки баскычтуу билим берүүнүн шартында мамлекеттик тилди окутуунун
өзгөчөлүктөрү..... 53**

I глава боюнча корутунду.....65

II ГЛАВА СТУДЕНТТЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДАГЫ ТИЛДИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

**2.1. Тилди окутуудагы «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн дидактикалык
негиздери.....68**

**2.2. «Тилдик компетенция» түшүнүгүнүн маанисинин лингвистикада жана
бөтөн тилдерди окутуу теориясында өнүгүшү.....84**

**2.2.1. ЖОЖдун студенттеринин тилдик компетенцияларды өздөштүрүүгө
умтулуусун жогорулатуу.....88**

**2.2.2. ЖОЖдун студенттеринде тил үйрөнүүдөгү коммуникативдик
компетенцияны түптөө жана түзүү.....109**

**2.2.3. Эки баскычтуу билим берүү системасында адисттин маалыматтык
компетенттүүлүгү.....122**

**2.3. Студенттердин тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун теориялык
жана практикалык маселелери.....131**

II глава боюнча корутунду.....139

III ГЛАВА СТУДЕНТТЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТИЛДИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Кыргыз тилин окутууда студенттердин профессионалдык юридикалык лексикасын калыптандыруунун теориялык негиздери.....	141
3.2 Тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун интерактивдүү методдору.....	160
3.3 Накыл сөздөрдү талдап, компетенттүүлүктү бекемдөөнүн каражаты катары колдонуу.....	174
III глава боюнча корутунду.....	188

IV ГЛАВА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫГЫ

4.1. Кесипке багыттап окутууга арналган экспериментти жүргүзүү.....	192
4.2 Жүргүзүлгөн эксперименттердин, алдыңкы тажрыйбалардын топтому...	203
Жалпы корутунду жана сунуштар	216
Колдонулган адабияттар.....	225
1-Тиркеме (Сабактардын иштелмеси).....	255
2-Тиркеме (Юристик кесипке байланыштуу макалдар).....	269
3-Тиркеме (Глоссарий).....	280
4-Тиркеме(Лексикалык минимумдар).....	293

КИРИШҮҮ

Илимий иштин темасынын актуалдуулугу: Кыргыз Республикасында тил саясатын жүргүзүү боюнча улуттук программанын иштелип чыгышы жана анын турмушка ашырыла башташы менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарды турмушка ашыруунун лингводидактикалык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгы айгинеленди.

Бүгүн Кыргызстандын билим берүү тармагынын Болон системасына, эки баскычтуу билим берүүгө өтүшүнө байланыштуу кыргыз тилинде окуу-нормативдик документтерге ылайык (мамлекеттик стандартка, программаларга, окуу китептерине) кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу методикасын мектептерде, жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуу жана компетенциянын мазмунун аныктоо изилдөөгө муктаж.

Илимий иштин изилденүү деңгээли. Тилди экинчи тил катары же чет тил катары окутуунун методикасы Г.В.Костомаров, С.Д.Митрофанова, И.В.Рахманова, Т.А.Рамсина, Е.И.Пасов, М.В.Китайгородская, М.М.Вятютнев ж.б. окумуштуу-методисттер тарабынан иштелип чыккан. Ал эми кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган негизги эмгектер академик И.А.Батмановдун калемине таандык. Бул маселеге кыргыз окумуштууларынан К.Д.Добаев, С.К.Рысбаев, Ж.А.Чыманов, К.А.Биялиев, У.Б.Култаева, А.С.Муканбетова, В.И.Мусаева, Р.А.Керимбекова, Г.С.Тагаева, Т.А.Моңолдорова, Т.А.Асанакунов, А.Т.Жаманкулова, З.Сарылбекова ж.б. кайрылышып, бир катар орчундуу теориялык жана практикалык маселелер изилденген. Бирок кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмунун компетенцияларга негиздөөгө өзгөчө маани берилбегендиктен, бул маселе актуалдуулукка айланды. Көптөгөн проблемалар боюнча илимий- методикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн зарылдыгын көрсөттү. Мындай иштердин жеткиликтүү даражада жүргүзүлбөй келе жатышы кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда төмөндөгүдөй карама-каршылыктарды жаратты:

- Акыркы он жылда, бир катар себептерден улам ЖОЖдордо адистерди тилдик даярдоонун деңгээли менен аларга карата түрдүү кесиптик

чөйрөлөр койгон талаптардын ортосундагы ажырым чоңоюуда. Муну менен катар ЖОЖдун билим берүү тутумунун учурдагы талаптары менен бүтүрүүчүлөрдүн тил компетенциясынын деңгээлине карата өсүп жаткан талаптын ортосундагы карама-каршылыктар, келечектеги адистерди тилдик даярдоо системасын кардиналдык түрдө кайра курууну талап кылууда.

- Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жүрүшүндө калыптанган, ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн даярдыгынын практикалык түзүмү начар өнүккөн. Мунун себеби студенттерге кыска мөөнөттө зарыл билимге жана жөндөмдөргө ээ болууну, алардын кесипкөй тил көндүмдөрүн калыптандырууну шарттаган, окутуунун заманбап методдорун натыйжасыз пайдалануу Кыргызстандын ЖОЖдорунун келечектеги адистери кыргыз тилин окуп, үйрөнүүдө колдонулуп жүргөн салттуу методдор, үлгүлөр менен билим алуучулардын тил компетенциясын калыптандырууну толук мерчемде камсыздай албай жатышы.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы:

Изилдөө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын илимий-изилдөө иштери менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси: ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп, үйрөтүү. Тил багытындагы эмес жогорку окуу жайлардын студенттеринин кесиптик тилдик компетенцияларын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери.

Изилдөөнүн предмети: ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенциясын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери жана конкреттүү проблемалык коммуникативдик тилдик кырдаалдарда колдонулган тилдик өзгөчөлүктөргө

таянган, студент-юристартерди кесиптик тилдик кӧндүмдӧргӧ окутуу методикасы.

Изилдӧөнүн максаты: Келечектеги адистердин тил компетенцияларын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздерин азыркы талаптарга ылайыктап иштеп чыгуу жана аларды эксперименттик текшерүүдөн ӧткөрүп, практикага сунуш кылуу. Адистиктерге тилди окутуу процессинде кесиптик-тилдик компетенцияларды калыптандыруунун методикасын негиздӧӧ жана түзүү.

Изилдӧөнүн гипотезасы: ЖОЖдордо келечектеги адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруу процесси төмөндөгү психологиялык–педагогикалык шарттарды жүзӧгӧ ашырууда кыйла ийгиликтүү болоору жөнүндө жоромолго негизделген:

- студенттерде индивидуалдык окутуунун негизинде кыргыз тилин үйрөнүүгӧ карата кызыгууну жана ага карата жүйөнү калыптандырууда алардын инсандык сапаттарын эске алуу;
- кыргыз тили боюнча таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу; студенттердин кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун кесиптик багыттуу технологияларын колдонуу;
- ошондой эле «тилдик компетенция» түшүнүгүн жана билим берүү практикасындагы анын проекциялары боюнча педагогикалык шарттарды, суроо-талаптарды тактоо аркылуу тилдик компетенцияларды калыптандырууга болот.

Тилдик эмес жогорку окуу жайларда тил адистигинин материалдарынын негизинде кесиптик тилдик компетенцияны калыптандыруу, эгерде: юристин кесиптик тилдик компетенциясынын оптималдуу мазмуну аныкталса; коммуникациялык ээлеген позициясында тилдик мүнөздү аныктап турган кесиптик тилдик мүнөздөмөсү бөлүнүп көргөзүлсӧ;

- изилдӧөдӧ кесиптик тилдик компетенцияларды аныктаган студент-юристартердин кесиптик тилдик кӧндүм адаттарынын комплексин атайын тилдик курсту окутууда анын мазмунун бөлүп көргөзүү;

-тилди үйрөтүү сабагында кесиптик тилдик компетенцияны окутуунун мазмунун технологиялык компоненттерин калыбына келтирүү (кесиптик тилдик көндүм-адаттарга багытталган татаалдыгы боюнча өсүп отурган проблемалык тапшырмаларды сунуштоо аркылуу интеллектуалдык иштердин каражаттары жана ыкмалары-проблемалык тапшырмалардын жыйындысы, конкреттүү кырдаалдарды чечүү, иштиктүү оюндар «Диспут» ;

Окуу процессинде тилдик көндүмдөрдү этап боюнча үйрөтүүнү камсыз кылуу (биринчи даярдоо этабында берилген форма боюнча айтылыштарды туура калыптандыруу көндүмдөрүнө ээ болуп, тилдик компетенцияларды ишке ашыруу; экинчи этапта өзүнүн жеке позициясына бекем туруп өзүн баалоого калыптандыруу, маектешип жаткан адамдын позициясын баалай билүү жана айрым учурларда ага каршы турууга көнүгүү; биринчи жана экинчи этаптарда көндүмдөр калыптанат, ошондой эле коллективдин ишине катышуу көндүмдөрүнүн үстүнөн иштей билүү жана жалпы жыйынтыкка жетишүү – үчүнчү этапта ишке ашат).

Адистердин тил сабактарында тилдик компетенцияга окутуу процессинин эффективдүүлүгүнө таасир берүүчү дидактикалык шарттарды аныктоо жана анализдөө.Изилдөөнүн максатына, объектисине, предметке жана гипотезага ылайык изилдөөнүн төмөндөгү **милдеттери** аныкталды:

- Тилди компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун жана тилдик компетенттүүлүктүн теориялык негиздерин аныктоо;
- ЖОЖдордо келечектеги адистердин тил компетенттүүлүгүн калыптандыруунун абалын иликтеп, аны жакшыртуунун ык-усулдарын аныктоо;
- ЖОЖдордун окуу процессинде келечектеги адистердин тил компетенциясын калыптандырууга өбөлгө болгон кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу технологияларын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу;
- ЖОЖдордо келечектеги адистердин тил компетенциясын калыптандыруунун негизи болгон профессионалдык компетенцияны байытуунун усул-ыкмаларын камтып, колдонууга сунуш кылуу;

- Тилдик компетенцияны калыптандыруунун интерактивдүү методдору;
- ЖОЖдордо студенттердин тил компетенциясын калыптандыруунун камсыздоочу психологиялык-педагогикалык шарттарын тажрыйбалык-эксперименталдык текшерүүдөн өткөрүү;
- изилденүүчү проблеманын изилденген деңгээлин аныктоо максатында педагогикалык, лингвистикалык, методикалык жана психолингвистикалык адабияттарды анализдөөнү тактоо; юристтин тилдик компетенциясынын маңызын түзгөн компоненттерди аныктоо;
- коюлган милдеттерге ылайык окутуунун ыкмаларын жана методдорун тандоо;
- келечектеги адистердин тилдик компетенциясын калыптандырууга багытталган эксперименталдык окутуунун теориялык жана уюштуруучулук принциптерин түзүүнү аныктоо; адистерди тилге үйрөтүү процессинде студент-юристтердин тилдик компетенцияларын калыптандыруунун мазмунун жана технологиясын иштеп чыгуу;
- кесиптик тилдик компетенцияны калыптандыруунун методикасын эксперименталдык текшерүүдө ишке ашыруу; тилдик компетенцияны өнүктүрүүнүн жана калыптандыруунун ийгиликтүү шарттарын аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери: Кесиптик ишмердүүлүктүн маңызын үйрөнүүгө, жалпысынан окутуу процессине жана анын өзүнчө компоненттерине карата технологиялык, компетенттүү ыкмалар, ошондой эле алдыга коюлган милдеттердин жана илимий гипотезанын шарттарына ылайык изилдөөнүн теориялык жана эмпирикалык методдорунун комплекси колдонулду.

Теориялык: анализ жана синтез, педагогикалык, психологиялык, лингвистикалык жана методикалык адабияттарды изилдөө жана жалпылоо; адистерге тилди окутууда окуу процессин уюштурууну моделдөө.

Эмпирикалык: социалдык-педагогикалык анализ (окуу программаларын, окуу китептерин, окуу методикалык колдонмолорду анализдөө); аныктоочу жана текшерүүчү эксперименттер; эксперттик баалоонун методу; суроо-жооп жана

диагноздоочу методдор; окутуучулардын иш аракетиндеги тажрыйбаларды байкоо жана жалпылоо; Ошондой эле дагы адамдын социалдык маңызы жөнүндөгү философиялык көз караштар, анын жаратылыштагы иш аракети, теория менен практиканын бирдиктүүлүгү, илимий изилдөөдөгү эмпирикалык жана теориялык биримдик түзөт.

Изилдөөнүн методологиялык багыты системалуу, инсанга багытталган, коммуникативдүү-иштиктүү жана проблемалык мамилелер.

Изилдөөнүн теориялык негиздерин иш аракеттин психологиялык теориясы (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л. Рубинштейн); акыл ишмердүүлүгүн этап боюнча калыптандыруунун теориясы (П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина); экинчи тилди өздөштүрүүнүн психологиялык жана психолингвистикалык негиздери (Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев); окутуудагы коммуникативдик иштиктүү жана инсанга багытталган мамилелер (И.Л.Бим, Г.А. Китайгородская, А.А.Леонтьев, Е.И. Пассов); орустун улуу дидактиктердин фундаменталдуу эмгектери (Ю.К. Бабанский, В.С. Леднев, И.Я. Лернер, П.И. Пидкасистий, М.Н. Скаткин ж.б) түзөт.

Изилдөөнүн теориялык базасын жана методологиялык негиздерин төмөндөгү жоболор түздү: тил компетенциялары боюнча окумуштуулардын чоң тобу К. Ж. Аганина, И.Л.Бим, Е. Д. Божович, В.А. Болотова, В. В. Ветрова, М. Ж. Жадрина, И. А. Зимняя, Т.В.Иванова, Б.К. Игенбаева, О.Е.Лебедева, М. И. Лисина, А. К. Маркова, Т.П. Попова, Дж. Равен, В. В. Сериков, Д. Хаймс, Н. Хомский, А. В. Хуторскойлор ж.б. изилдешкен.

Келечектеги адистерди кесиптик даярдоонун теориясы жана практикасы боюнча С.И.Архангелский, А.А.Вербицкий, М. Н. Вятютнев, Т.М.Дридзе, Д.И.Изаренков, М.В. Китайгородская, К.Ю.Колесина, Г.А.Пахомова, Т.В. Рябова, В.В.Сафонова, Л. Н. Шабалина сыяктуу көптөгөн окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн.

Тилдерди окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздерин изилдешкен психолог-окумуштуулар: В.А. Артемов, Б.В. Беляев, И.А. Зимняя, Л.Н. Леонтьев, В.А.Немов.

Орус тилин чет тил же бөтөн тил катары окутуу методикасында социомаданий (лингвоөлкөтөануучулук, лингвомаданий) компетенцияларды изилдөөгө өзүлөрүнүн эмгектерин арнашкан: И. Л. Бим, Е. М. Верещагин, В.Г. Костомаров, В.Маслова, Р. К. Миньяр-Белоручев, Е. И. Пассов, В. В. Сафонова, Г. Д. Томахин, И. И. Халеева, Н.М. Шанский.

Ал эми Өзбекстанда тилдик компетенцияга негиздеп окутуунун проблемаларын изилдешкен: С. Р.Шейхмамбетов, Х.Б.Бабаджанов, М.Х. Тохтаходжаева, У.Ш.Турсунова, И.И. Халеева ж.б.Таджикстанда: С.Н.Алиев, П.Д.Джамshedов, Г.Р.Рахмонов. Казахстанда: К.Б.Жаксылыкова, У.Е. Мусабекова, Е.К.Абдрасилов, Р.А.Авакова, Л.О.Аскар, О.А.Мачина, М.А. Салькова.

Адисти кесипке даярдоого карата инсандыкка багытталган окутуу боюнча тил компетенциясын калыптандыруу проблемасын иштеп чыгууга Н.Хомский, Д.Хаймс, С.Савиньон, А.В.Хуторской, А.А.Миролюбов, Р.П.Мильруд, Е.И.Пассов, И.Л. Бим, М.Н.Вятютнев, Л.Н.Черноватый, С.Ф.Шатилов, И.А.Зимняя сыяктуу көптөгөн чет өлкөлүк жана орус окумуштууларынын эмгектери пайдаланылды.

Кыргызстанда этномаданий компетенцияны тилдик жана коммуникативдик компетенциялар менен бирге, мектептерде орус тилин окутуунун методикасын изилдешкен окумуштуу-методисттер: М.Х.Манликова, Л.А.Шейман ж.б.

Кыргыз тилин, орус тилин экинчи тил катары окутууда окуучулардын, студенттердин тилдик компетенциясын калыптандыруу иштерин жүргүзүү боюнча: Н.А.Ахмедова, К.А.Биялиев, К.Д.Добаев, А.С.Муканбетова, В.И. Мусаева, К.Сартбаевдердин эмгектери илимий чөйрөдө белгилүү.

Жогоруда саналып өткөн эмгектер менен катар тилди экинчи тил катары окутуунун илимий-методикалык проблемалары боюнча изилдешкен К.А.Биялиев, К.Д.Добаев, С.Рыспаев, В.И.Мусаева, А.С.Муканбетова, Ж.А.Чымановдордун эмгектери изилдөөбүзгө таяныч болду. Н.А.Ахмедова жогорку окуу жайларында модулдук-рейтингдик окутуу технологиясынын

теориясын, К.Биялиев коммуникативдик компетенцияны, К.Д.Добаев орус мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилинин лексикасын окутуунун теориялык негиздерин изилдесе, А.С. Муканбетова жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздерин, В.И.Мусаева кыргыз тилин окутууда чечендик кепке (риторикага) үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздерин изилдешкен.

Изилдөөнүн максатына жетүү, милдеттерин чечүү жана гипотезаны текшерүү үчүн жалпы педагогикалык (документтерди, адабий булактарды талдоо, маектер, сурамжылоо, интервью алуу, ишмердүүлүк жыйынтыктарын изилдөө, педагогикалык эксперименттин констатациялоочу жана калыптандыруучу этаптардын тажрыйбаларын жана көз карандысыз мүнөздөмөлөрүн жалпылоо ж.б.) методдор колдонулду.

Изилдөөнүн негизги этаптары: Изилдөө ар бири өзүнүн мазмунуна жана өзгөчөлүгүнө ээ болгон, үч өз ара байланыштуу этапта жүргүзүлдү (констатациялоо этабы, изденүүчү этабы, текшерүүчү этап).

Изилдөөнүн биринчи этабы: (2013-2014-окуу жылы) –констатациялоо этабы, анда маселенин абалын жана ЖОЖдордун студенттеринин тилдик компетенциясын калыптандыруу боюнча атайын адабияттарга теориялык изилдөө жүргүзүлдү, иштин максаттары, милдеттери жана негизги багыттары аныкталды.Жыйынтыгында изилдөөнүн баштапкы параметрлери, анын объектиси, предмети, гипотеза, методика, түшүнүк-категориялык аппарат негизделди.Айрым жоболор жана кортундулар бардык кийинки иштер аралыгында талдоого алынды, тийиштүү оңдоолор киргизилди.

Изилдөөнүн экинчи этабы: (2014-2015-окуу жылы) –изденүүчү этабы, кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүү процессинде студенттердин окуу деңгээлине диагностиканы камтыды. Биринчи этаптын жыйынтыктарына таянуу менен, билим алуучуларга индивидуалдык мамиле кылуунун негизинде студенттердин тил компетенциясын калыптандырууга багытталган окутуу технологиясын долбоорлоо жана конструкциялоо жүргүзүлдү. ЖОЖдордун студенттери, анын ичинде юрист адистигинде билим алып жатышкан

студенттеринин калыптанган тил компетенциясынын критерийлери, көрсөткүчтөрү жана деңгээлдери тандалды, калыптандыруучу эксперименттин методикасы иштелип чыкты.

Изилдөөнүн үчүнчү этабы:(2015-2016-окуу жылы) –текшерүүчү этап. Бул мезгилде калыптандыруучу эксперимент уюштурулду жана өткөрүлдү. Анын жүрүшүндө изилдөөнүн гипотезаларын текшерүү жүргүзүлдү, ошондой эле ЖОЖдордогу келечек адистердин, анын ичинде юрист адистиктеринде билим алып жатышкан студенттердин тилдик компетенциясын калыптандырууга багытталган окутуунун иштелип чыккан технологиясы колдонулду. Бул маселе менен алектенген ЖОЖдордун окутуучулары үчүн кортундулар даярдалды жана сунуштамалар түзүлдү, изилдөөнүн жыйынтыктары докторлук диссертация түрүндө таризделди.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- «тилдик компетенция» түшүнүгүн иштеп чыгуунун негизин түзгөн теориялык-методологиялык шарттар аныкталды ;
- ЖОЖдо студенттерди мамлекеттик тилде окутууда болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык негиздери аныкталды ;
- ЖОЖдогу окуу процессинде эксперт жүргүзүү долбоорлонду жана болочок адистердин тилдик компетенциясынын калыптанышына шарт түзгөн мамлекеттик тилди окутуу технологиясы иштелип чыкты .
- Жогорку окуу жайларында студенттердин тилдик компетенциясынын калыптанышынын деңгээли жана көрсөткүчтөрү, критерийлери тандалып, негизделди.
- « юрист-студенттин кесиптик тилдик компетенциясы» түшүнүгү кесиптик иш аракетти коммуникациялык негизде аткарууга даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү менен конкреттештирилди;
- адистикке тилди үйрөтүү тармагында тилдик компетенциянын өзгөчөлүктөрү ачылды, белгилүү схеманын негизинде кесиптик коммуникациянын негизги талаптары бөлүп көргөзүлдү;

-«тилдик компетенция», «коммуникативдик компетенция», «кесиптик тилик компетенция» түшүнүктөрүнүн мазмунуна илимий анализ берилди;

- юристтин кесиптик өзгөчөлүгүндөгү коммуникациядан келип чыккан, методикалык система негизделди жана ачылып берилди; тилдик компетенциянын өнүгүшү студент-юристтердин кесиптик тилдик компетенцияларын калыптандыруу процессинин негизги мазмундуу компоненттери иштелип чыкты жана негизделди, берилген форма боюнча ойлорду туура калыптандыруу, баалай билүү көндүмү, маектешүүчүнүн позициясын жана өзүнүн позициясын эске тутуп жана туура кармоо, каршы сүйлөөгө көнүү, коллективдик иштерге катышуу көндүмүнө ээ болуп жана жалпы жыйынтыкка жетишүү;

- адистерге тилди үйрөтүүнүн материалында кесиптик тилдик компетенцияны өнүктүрүү жана аны этап боюнча калыптандырууга мүмкүн болгон, татаалдыгы боюнча өсүп отурган проблемалык тапшырмалардын системасынын мазмуну жана технологиялык компоненттери аныкталды;

- кесиптик тилдик компетенциянын натыйжалуу өнүгүү жана калыптануу процессине таасир берген оптималдуу шарттар аныкталып, эксперименталдык жактан бекемделди.

Теориялык мааниси: «Болочок юристтин тилдик компетенциясы» түшүнүгү конкреттештирилди;

-ЖОЖдордо окуу процессинде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнүн жүрүшүндө болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруу процессинин концептуалдык негиздери көрсөтүлдү;

- болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандырууга багытталган ЖОЖдордогу мамлекеттик тилди окутуунун колдонулбаган мүмкүнчүлүктөрү ачылып берилди;

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу:бул иште сунушталган теориялык жоболор, корутундулар, илимий-методикалык сунуштар көп жагынан жогорку окуу жайлардын шартында болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруу маселесин ийгиликтүү чечип алууга шарт түзөт жана жогорку

кесиптик билим берүү тутумундагы башка окуу жайларда программалар менен окуу китептерин, окуу куралдарын, сөздүктөрдү түзүүдө колдонууга болот.

Юрист адистигинде билим алып жатышкан студенттерди тилге үйрөтүү системасында кесиптик тилдик компоненттин мазмуну тандалып алынды, ошондой эле атайын курс аркылуу кесиптик тилдик компетенцияны калыптандыруу ишинин формалары жана негизги багыттары аныкталды. Иштелип чыккан тилдик компетенцияны калыптандыруу методикасы адистерди мамлекеттик тилге окутуунун теория жана практикасында колдонулушу мүмкүн. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүчү ар кандай кесипке даярдаган факультеттерге, анын ичинен юридикалык факультеттин студенттерине «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу» курсу үчүн жумушчу программасын даярдаганга, курсту алып барууга жардам берет.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жеткиликтүүлүгү жана негизделгендиги көп жылдык иш тажрыйбада колдонулган өз ара толуктап туруучу изилдөөнүн методдору менен камсыз болгондугу менен; алынган маалыматтардын этап боюнча сандык жана сапаттык анализди жүргүзгөндүгү менен; юрист-студенттердин тилдик компетенцияларынын деңгээлинин позитивдүү өзгөрүп туруусун аныктаган практикалык иш аракеттерде илимий методикалык изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгү, эксперименталдык окутуунун жүргүзүлүшү менен да бааланат.

Изденүүчүнүн жекече салымы: Темага байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык адабияттар, мыйзам, нормативдик документтер изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, жалпылаштырылды. Тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери, ошондой эле эксперименттик иштер өз алдынча, жекече аракетин, катышуусу менен ишке ашырды.

Коргоого сунуш кылынуучу жоболор: 1. Болочок адистин тилдик компетенциясы, анын профессионалдык компетенттүүлүгүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналуу менен, ЖОЖдо окуп үйрөнгөн тилдик билиминин жыйындысы болуп саналат, ошондой эле анын профессионалдык коммуникация чөйрөсүндө

болочок адис (юрист) үчүн маанилүү болгон максаттарга жетүү боюнча ишмердүүлүктү ишке ашырууда жана проблемалык-таанып билүүчү милдеттерди чечүүдө жөндөмдүүлүккө ээ мүмкүнчүлүгү катары да эсептелинет.

2. Болочок адистин тилдик компетенциясын ЖОЖдо калыптандырууда сунуш кылынган окутуу технологиясын колдонуу жакшы натыйжа берет. Бул технологиянын маңызы андан ары бирдиктүү дидактикалык тутумду түзгөн педагогикалык иш чаралардын, операциялардын жана ыкмалардын ирээттүү жүргүзүлүшүндө турат. Көргөзүлгөн тутумду окутуучунун иш практикасында ишке ашыруу тилдик компетенцияны гана калыптандырбастан, студенттин инсандыгын ар тараптуу өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Сунуш кылынган технология таанып билүү ишмердүүлүгүнүн бардык этаптарында окугандарга окуу демилгесин болушунча берүүнү талап кылат, анын жүрүшүндө окутуучу кеңешчи, терең билимге, тажрыйбага жана консультант катары орунга ээ. Андан сырткары, ал коммуникативдүү жана проблемалык окутуунун элементтерин камтыйт, издөө ыкмалары кирет, анын аркасында студенттер өз алдынча милдеттерди коюп, проблемаларды изилдөөгө алышат, өз баасын коюшат, өзүн көзөмөлдөшүп, тилдик компетенциянын жеткен деңгээлин жогорулатууга ички мотивациясын калыптандырышат.

3. ЖОЖдогу болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруунун деңгээлин объективдүү баалоо төмөнкү көрсөткүчтөр жана критерийлердин негизинде ишке ашырылат:

а) чогулган тилдик профессионалдык билимди ченөөчү критерийлер:

б) профессионалдык маанилүү(эң керектүү) лексиканы үйрөнүү (атайын темалар боюнча мазмунун айтып берүүнү камсыз кылуу); профессионалдык маанилүү(эң керектүү) лексикалык бирдиктердин маанилик шайкештиги, сөз айкаштарынын грамматикалык жазылышы; сөз айкаштарынын саны жана толтуруу бирдиги; контексттеги тааныш эмес лексикалык бирдиктердин мааниси);

в) грамматиканын профессионалдык багыттагы тексттери үчүн мүнөздүү өздөштүрүү (фразанын, сөз айкашынын, сөздүн грамматикалык тууралыгы, түшүнүктүн тактыгы (грамматикалык форманын мазмуну менен шайкеш келиши);

г) профессионалдык коммуникация тармагында кептик ойлонуу ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн критерийлер;

д) профессионалдык маанилүү темалардын алкагындагы оозеки (монологдук, диалогдук) кептин экспрессивдүүлүгү (үйрөнүлүп жаткан тилдин үлгүсү боюнча курулган фразалардын/сөздөрдүн саны, өз мамилесин билдире алуу билгичтиги, окуяларга баа берүү/, изилденип жаткан тилдин үлгүлөрүнүн ар кылдуулугун колдонуу, айтылган сөздүн / берилген тема боюнча маектин шайкеш келиши/ профессионалдык баарлашуу учурлары, кептин фонетикалык жана грамматикалык тууралыгы (кошумча көрсөткүчтөр);

е) профессионалдык багыттагы тексттерди окуу жана угузуу учурунда текстти түшүнүү (түшүнүү сапаты; түшүнүү көлөмү / угуу тарабынан кабыл алынган кептин көлөмү; окуунун ылдамдыгы /кабыл алынган кептин мүнөзү; тилдик материалдын мүнөзү, алардын адаптивдүүлүгүнүн деңгээли (оригиналдуулугу), түшүнүүсүнүн тереңдиги (кошумча көрсөткүчтөр).

4. ЖОЖдогу болочок адистердин тилдик компетенциясын ийгиликтүү калыптандырууга шарт түзгөн негизги психологиялык – педагогикалык шарттар булар болуп саналат:

- ЖОЖдогу билим берүү процессинде бул долбоорду мындан ары ишке ашыруу менен окутуу ыкмасына негизделген, кыргыз тилинде окуу технологиясын дидактикалык долбоорлоону жана конструкциялоону ишке ашыруу.

- студенттердин жеке касиеттерин эске алуу менен окутууну индивидуалдаштыруунун негизинде алардын профессионалдык ишмердүүлүгүнүн тармагында аны андан ары колдонуу үчүн кыргыз тилин үйрөнүүгө карата студенттердин туруктуу кызыкчылыгын калыптандыруу.

- студенттердин өз алдынча даярдануу мезгилинде пландык окуу сабактарын өткөрүү этабында атайын дидактикалык каражаттар менен студенттердин таанып- билүү ишмердүүлүгүн максаттуу башкарууну уюштуруу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы (апровациялоо)

Диссертациялык иштин негизги идеялары төмөнкү эмгектерде чагылдырылган :

1. Көнүгүүлөр жыйнагы (улантуучу топтун студенттери үчүн) / Окуу методикалык колдонмо. Бишкек- 2001.–80б.
2. Көнүгүүлөр жыйнагы. (баштоочу топтун студенттери үчүн). Окуу методикалык колдонмо . Бишкек- 2005. - 67б.(Б.К.Деркенбаеваменен)
3. Кыргыз тил: Синтаксис .ЖОЖдордун орус бөлүмүнүн улантуучу топторунун 2- курстары үчүн окуу колдонмосу.- Б.: 2005.- 67 б.
4. Кыргыз тили: фонетика, лексика, морфология. ЖОЖдордун орус бөлүмүнүн улантуучу топторунун студенттери үчүн. Б.: 2006,- 126 б.
5. Кыргыз тили: ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн улантуучу топторунда билим алып жатышкан студенттер үчүн. Толук курс. Б.: 2007, - 237 б.
6. Кыргыз тили. Синтаксис (2-курстар үчүн окуу колдонмо) ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн баштоочу топтогу студенттер үчүн . Б.: 2009, - 110 б.
7. Кыргыз тили: ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн улантуучу топтордо билим алып жатышкан студенттер үчүн. Толук курс. Толукталып экинчи басылышы Б.: 2009, - 258 б.
8. Кыргыз тили: Чет өлкөлүк студенттер үчүн. Б.: 2010, -130 б.
9. Кыргыз тили: Стоматология адистигинде билим алып жатышкан жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери үчүн окуу колдонмо, Б.; 2015, - 130 б.
10. Кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык негиздери /Монография. Б; 2016, -238 б.

Илимий макалалар:

11.Мамлекеттик тилде эркин сүйлөй алган юристтерди даярдоодогу зарылдыктар жана көйгөйлөр / Кыргыз тили жана адабияты. К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаеватындагы Бишкек

гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. 2012, - №21, - 330-332-бб.

12. Кыргыз тилин окутууда студенттердин профессионалдык юридикалык лексикасын калыптандыруунун теориялык негиздери. / ИСИТО, Материалы международной научно-практической конференции: Теоретические и практические аспекты развития современной науки. “2012, 16-май.- 98-101-бб.

13. Макалдарды билип, аны колдонуунун юристтер үчүн мааниси. Вестник БГУ.- 2012.- № 3 (23) .- 79-82-бб.

14. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары ЖОЖдордо окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилденилиши./ Вестник Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева.- 2012.- № 4 .- 338-340-бб.

15. Кыргыз тили- илимдин тили, / Вестник БГУ . – 2013. - №1(24) .- 218-221-бб.

16. «Тилдик компетенция » - тил жөнүндөгү билимдердин , шык-жөндөмдөрдүн жыйындысы. / ИСИТО, Материалы 2 международной научно-практической конференции: Теоретические и практические аспекты развития современной науки. “2013, 16октября.- 202-206-бб.

17. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда колдонулган дидактикалык принциптер. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции “ Научное наследие Заки Ахметова и современные проблемы науки и образования” Восточно- казахстанский государственный университет, 2013, 29-30 мая, 338-341-бб.

18. ЖОЖдун студенттерине тил үйрөтүүдө тилдик компетенцияны түптөө жана түзүү. / Вестник БГУ . 2013. - № 2(25) .- 158-161-бб.

19. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда колдонулган интерактивдүү ыкма. / Кыргыз тили жана адабияты. К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. 2013,- №22 , - 37-240-бб.

20. Эки баскычтуу билим берүүнүн шартында мамлекеттик тилди окутуу теориясында жана методикасында инновациялап окутуу принциптери. Жусуп

Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы, 2014, май.,- 304-306-бб

21. Глобалдаштыруу шартында ар кандай адистиктердеги студенттерге мамлекеттик тилди окутууну оптималдаштыруу./ Вестник БГУ, 2013, №3 (26), 241-243-бб.

22. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасын өнүктүрүүнүн заманбап талабы. Вестник БГУ, 2014 № 1(27) , 246-248-бб

23. Юристин тилдик компетенттүүлүгүн дагы кененирээк мүнөздөп түшүнүү. БГУ/ Кыргыз тили жана адабияты. К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. 2014 , -№ 26

24. Эки баскычтуу билим берүү системасында адистин маалыматтык жана маданият таануучулук компетенттүүлүгү, КАОнун жарчысы ,2014 №3(31) 150-152-бб.

25. Коммуникативдик тилдик компетенция - кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун, билим берүүнүн максаты катары, КАОнун жарчысы ,2014№3(31) , 147-149-бб.

26. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун айрым методдору. ИСИТО, Материалы 3 международной научно-практической конференции: Теоретические и практические аспекты развития современной науки. “ 2014, 16- октябрь, - 85-90-бб

27. Тилдик компетенттүүлүктүн өнүгүшүнүн жогорку деңгээлине жетишүү үчүн зарыл болгон максаттар жана милдеттер Республикаанский научно-технический журнал , Наука и новые технологии . № 3, 2014, 286-288- бб

28. Вопросы развития компетенции в преподавании кыргызского языка как инструмент развития государственного языка. [Текст] / М.М.Сыдыкбаева // Вестник КГУСТА имени Н.Исанова, № 4 (50) -2015, - 235-238 бб.

29. Методы и действия, используемые при обучении кыргызскому как второму языку, Вестник Современной науки. Научно-теоретический журнал.2016 №2/ II, 123-127-бб.

30. Языковая компетенция как совокупность знаний и способностей // LXIII Международной научно-практической конференции №4 (61) «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии» (Россия, г. Новосибирск, Сибак, 11 апреля 2016 г.- 65-72-бб., Секция: Педагогика высшей профессиональной школы)
31. Совершенствование языковых знаний студентов на основе информационной и культурологической компетентности в условиях двухступенчатого образования // Проблемы педагогики № 4 (15), Научно-методический журнал. Москва, 2016.-28-31-бб.
32. Кесипке даярдоодо кесиптик лексиканын ролу /Современные проблемы социально-гуманитарных наук, Научно-теоретический журнал 2016 № 2 (4) Казань, 34-36-бб.
33. Интерактивные методы формирования языковой компетентности / М. М. Сыдыкбаева // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по материалам XLIX Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии». – № 4(49). Часть 1. – М., Изд. «Интернаука», 2016. – 158-166- бб.
34. Сущность понятий «компетенция» и «компетентность» : от количественных к качественным дополнениям / М. М. Сыдыкбаева, А. Ж. Жолдошбекова // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по материалам L Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии». – № 5(50). – М., Изд. «Интернаука», 2016.
35. Кептик материал (текст) тил үйрөнүүдөгү толук максаттуу компонент / Современные проблемы социально-гуманитарных наук, Научно-теоретический журнал 2016 № 2 (4) Казань, 104-106-бб.
36. Разбор поучительных выражений как средство закрепления компетентности / Вестник Современной науки. Научно-теоретический журнал. 2016, № 4-2(16) 104-109-бб.

37. Сыдыкбаева, М.М. Тилдеги коммуникативдүү компетенция - инсандын эркин, кеңири, ийгиликтүү пикир алышуу жөндөмдүүлүгү. Научно-теоретический журнал 2016 № 2 (5) Казань, 24-27-бб.

38. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүгө жасалган аракеттер / Сыдыкбаева М.М., Чыманов Ж.А., Жолдошбекова А.Ж. // Современные проблемы социально-гуманитарных наук, Научно-теоретический журнал 2016 № 3 (5) Казань, 47-49-бб.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланылышы:

Илимий ишке байланыштуу эки окуу китеби, жети окуу куралы, бир монография, жыйырма сегиз макала жарык көрдү.

Илимий иштин структурасы:

Диссертация киришүүдөн, төрт главадан, корутундудан, библиографиядан жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү - 306 бет, анын ичинен негизги текст - 225 бет, библиография - 30 бет, тиркеме - 34 бет.

Глава. Кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилдениш абалы, келечеги

1.1. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жалпы маселелери

Кыргыз тили кыргыз элинин кылымдардан бери укумдан-тукумга сактап, берип келе жаткан каада-салттарын, үрп-адаттарын, маданий мурастарын, элдик оозеки чыгармачылыгын улам кийинки муунга мурас кылып, улуттун улуу дөөлөтү катары берип турган эне тили болуп саналат. Кыргыз тили мамлекеттик тил статусуна ээ болгондон бери чейрек кылымдан ашык убакыт өттү. Мамлекетибиз саясий–экономикалык жактанда, руханий жактан да өз алдынчалуулуктун жолуна түшүп, өз алдынча өнүгүү багытына ээ болду. Өлкө эгемендүүлүккө ээ болгон ошол жылдардан бери мамлекеттик тилдин тагдыры да түрдүүчө чечилип келе жатат. Кыргыз тили мамлекеттик статусту алганы менен орус тили расмий тил катары иш кагаздарынын, жыйындардын, илим-билимдин тили болуп кызмат аткаргандыктан, өлкөнүн борбор шаарында мамлекеттик тилге болгон керектөө жокко чыгып, орус тилди жакшы сүйлөй алган адам кызматка туруп, чет өлкөлөрдөн келген жарандар (элчилер, ар кандай кызматка келгендер) да бул көрүнүштү байкап, алар да “кыргыз тилин үйрөнгөндөн көрө орус тилин үйрөнүш керек экен” деген көз карашка өтүшкөнүн танууга болбойт. Кыргыз тилин бүгүнкү талапка ылайык мамлекеттик тил катары өркүндөтүү – кечиктирилгис маселелерден. Ал үчүн бардык иш кагаздарын кыргызчалатып, китептерди кыргызча жазып, кыргызча которуп, текчелерге коюп коюу менен маселе чечилбейт. Тил кепте жашайт. Коомчулук сүйлөш керек. Өлкөбүздүн түпкү улутунун тили бардык тармактарда кызмат кылып, ошол тилде иш жүргүзүлүшү зарылдын-зарылы. Андыктан азыркы заман талабына ылайык кыргыз тилин өнүп-өскөн, толук кандуу, илим–билимдин тили катары мамлекеттик тил деңгээлине жеткирүү жана Кыргызстандын жараны деп эсептелинген башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз тилин окутуп, үйрөтүү жана аларды туулуп- өскөн өлкөсүн, мекенин сыйлоого, ошол мамлекеттин тили болгон кыргыз тилин сүйүп-үйрөнүүгө жетишүү – мамлекеттик маанидеги актуалдуу маселелерден болуп саналат.

2013-жылдын 5-мартында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Мамлекеттик тилдин өлкөнүн бардык мекемелери менен уюмдарында толук

кандуу мамлекеттик тил катары колдонулушуна укуктук негиз түзгөн «Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларды мамлекеттик тилге окутуу жана иш кагаздарын жүргүзүүнү мамлекеттик тилге өткөрүү боюнча чаралар жөнүндө» №114 токтому кабыл алынды.Токтом: «мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү үчүн бардык мамлекеттик жана муниципалдык мекемелердин кызматчыларын мамлекеттик тилге окутуу иши каралган жана бүт министрликтерге,мамлекеттик комитеттерге, ведомстволорго,Өкмөттүн аймактык ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнүн аппараттарына, жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга мамлекеттик кызматчыларды мамлекеттик тилге окутуунун программалары менен иш кагаздарын мамлекеттик тилге өткөрүү боюнча иш-чаралардын планын 2013-жылдын 15-мартына чейин бекитсин жана сунуштасын»,—деген милдеттүү маселелерди камтыйт.Өкмөттүн аталган токтомунун негизинде мамлекеттик тил өлкөбүздүн бардык чөйрөсүндө колдонулуп, мамлекеттик тилде иш алып баруунун негиздүү жана максаттуу жолу башталган. 2014-жылдан баштап бардык иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жазыла баштагандыгы Кыргызстанда жашаган башка улуттарды тынчсыздандырбай койгон жок.Мунун натыйжасы менен келечек кесип ээлерине жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди өз деңгээлинде билип чыгуусуна карата жаңы талаптарды койду.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндөгү 1989-жылдын 23-сентябрындагы мыйзамында статус берилип,аны өнүктүрүүнүн чаралары иштелип чыккандан тарта кыргыз тили көз карандысыз мамлекетибиздин негизги тили болуп, өзүнүн өнүгүүсүнүн жаңы баскычына көтөрүлүүгө багытталды. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамды ишке ашырууда, мамлекеттик тил боюнча ченемдик укуктук актыларынын аткарылышына көзөмөлдү күчөтүүгө республиканын укук коргоо органдарынын жана ошол органдарда иштөөчү кадрларды даярдаган жогорку окуу жайлар болгон Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясы, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетинин ролу өтө чоң.Себеби мамлекеттик тил жана анын ишке

ашырылышындагы кээ бир укуктук маселелерге келгенде, мыйзамдарды ишке ашырууга көзөмөл кылууда юристтердин милдети зор. Кыргыз тили өзүнүн мамлекеттик тил макамын алган күндөн баштап, Кыргыз Республикасында жашап жаткан бардык улуттардын өкүлдөрүнө кыргыз тилин окутуу, анын коомдук-социалдык чөйрөсүн кеңейтүү жана пикир алышуунун, илим-билимдин маанилүү куралына айландыруу зарылдыгы башкы маселеге айланды.

Эгемен алган жылдардан бери бала бакчаларда, мектептерде, жогорку окуу жайларында мамлекеттик тил предмет катары окутулуп келет. Белгилей кетчү жагдай, мамлекеттик тилди окутуу кыргыз тилин кыргыз мектептерге окутуудан кескин айырмаланат. Атап айтсак, окутуудагы принциптүү айырмачылыгы өзүнө тиешелүү кырдаалдык, тематикалык, кепке багыт берүүчүлүк, окуу материалдарын кесипке багыттап тандоо, студенттин эне тилинин өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу сыяктуу методикалык принциптери, ж.б. методикалык маселелери бар.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилин орус тайпаларына окутуунун эң негизги максаты-студенттердин сөз байлыгын өстүрүү, оозеки кебин калыптандыруу, аларды кыргыз тилинде эркин баарлашууга үйрөтүү, радио-телеберүүлөрдөгү айрым маалыматтарды өз алдынча түшүнүүгө, гезит-журналдарды окуй алууга, түшүнүүгө, иш кагаздарын жаза алууга жетиштирүү, сабаттуу жазууга, туура окууга үйрөтүү. Студенттерди сабаттуу жазууга үйрөтүү – бул бир кыйла оор жана татаал иш. Себеби биздин кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн жакшылап угуу, туура айта билүү да сабаттуу жазууга өбөлгө болот. **К, г, ж** тыбыштарын колдонуудагы айырмачылыктар, кыска жана созулма үндүүлөрдү жазууда биринчи туура угуу, туура айтууга көнүгүү зарыл. Мисалы: **караңгы, күүгүм, келин, камыр, жөжө, жаңырык, өлкөн, көөдөнүн**, ж.б. сөздөрдү алгачтуура угуп, өзү туура айталгандан кийин гана студент сабаттуу жаза алат. Тыбыштарды өзү туура айталбай жатса, туура жазуу жөнүндө сөз да болбойт. Бүтүндөй ой -

кыялы орусча, бирок кыргызча сүйлөй алгандар да сабаттуу кыргызча жаза алышпайт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө башка предметтерди окутуу сыяктуу эле аныкталган дидактикалык принциптерге негизделет. Башкача айтканда көрсөтмөлүүлүк, үйрөтүүдөгү аң-сезимдүүлүк, коммуникативдүүлүк, окуу процессинде теория менен практиканын айкалышуу принциптери, окутуунун жөнөкөйдөн татаалга, билгенден билбегенге жетүүгө багытталышы, ырааттуулугу, угуучулардын(тил үйрөнүүчүлөрдүн) кесиптик, курактык өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы жана эң негизгиси окулуучу материалдын көлөмү, убактысы эске алынууга тийиш. Башка тилди, чет тилди үйрөнүш үчүн, сүйлөш үчүн белгилүү бир сөздөрдүн кору (запасы) жана минимум грамматикалык билим талап кылынат. Анан да түшүнбөй туруп даяр тексттерди кыйнап жаттатуу менен эмес, аң-сезимдүү түрдө түшүнүп үйрөнүү менен ийгиликке жетишет, -деген ойду айткан Н.М. Шанский [310,75-77бб.]Аң-сезимдүү үйрөнүүдө, оозеки пикир алышууда көп кездешүүчү грамматикалык эрежелерди, закондорду билүү талап кылынат. Негизгиси тилди үйрөнүүдө курулай жаттоодон качып аң-сезимдүү үйрөнүүгө жетишүү зарыл. Аң-сезимдүү түрдө кабыл алынган маалыматтар узак убакыттар бою унутулбайт. Ошондуктан окутуучу көбүнчө угуп-түшүнүүгө студентти көндүрүшү керек. Бул угуп-түшүнүү грамматикага байланышат, грамматикага таянылат. Грамматиканы өтпөй туруп тилди үйрөтүү эч мүмкүн эмес экени аныкталат. Тилдин грамматикасын үйрөнүү –ошол тилди жеткиликтүү түшүнүүнүн, жагдайга байланыштуу сүйлөй билүүнүн пайдубалы болуп саналат.«Грамматика–сүйлөгөнгө үйрөтөт»,-деп белгилеген Щерба Л.В. [317,23-б] Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүчүлөр алгач өз тили менен салыштырып, анын өзгөчөлүктөрүн таба билип, сүйлөө учурунда үйрөнүп жаткан кыргыз тилинин грамматикасынан пайдалана алгыдай болушу керек.

Кыргыз тилин окутууга арналган бир канча методикалык эмгектер жазылган. Ү.Б.Култаеванын «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» (1995), К.А.Биялиевдин «Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы» (2002), К.Д.Добаев, Т.А. Асанакуновдордун «Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасынын айрым маселелери», (2008), Ж.А.Чымановдун «Кыргыз тили: Окутуу методдору» (2007), С.К. Рысбаевдин «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери», Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо (2006), С.К. Рысбаевдин «Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш», (2013). А.Р.Керимбекованын «Башка улуттар үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздери» (2008), З.Сарылбекова, Ж.Чыманов «Кыргыз тилин (мамлекеттик тил) окутуунун методикасы» (2013) ж.б аталыштагы эмгектер бар. Аталган эмгектердин бардыгында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга карата өздөрүнүн усул-ыкмаларын, окутуунун формаларын, программалар тууралуу, тилдик компетенция тууралуу, окутуунун коммуникативдик жолдорун сунушташкан.

1995-жылы, экинчи жолу дагы толукталып 2003-жылы Ү.Б. Култаева тарабынан «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» жарык көрдү. Эмгекте окутуунун принциптери, методиканын түрлөрү, окутуунун мазмуну, окутуу көлөмүнө чейин аныктап берген. Оюн элементтери, диалогдор, сабактардын иштелмелеринин үлгүлөрү көрсөтүлүп, мугалимдер үчүн, окутуучулар үчүн да баалуу эмгек болуп калды.

2002-жылы К. Биялиевдин «Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы» деген методикалык окуу куралы жарыкка чыкты. Бул эмгекте чет тилдерди же экинчи тилди окутуу теориясы, методикалык жоболору көрсөтүлгөн. Окуу куралында Америка Кошмо Штаттарында англис тилин экинчи же чет тил катары окутуу тажрыйбаларын талдоого алган. АКШ дүйнөдөгү көп улуттуу мамлекет экенин эске алганда булардын окутуу тажрыйбасы биздин да көп улуттуу Кыргызстан үчүн пайдалуу. Дагы бир усулдук колдонмо 2006-жылы

Кыргыз–Түрк «Манас» университетитарабынан«Кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары» деген аталышта чыккан. Жыйнак 2 бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө аталган университеттин кыргыз тили координаторлору тарабынан сунушталган усул–ыкмалар киргизилген. Чет тилдерин үйрөтүүнүн дүйнөлүк практикасына таянышып, тил үйрөнүүчүлөр үчүн негизги максат студенттердин окуп түшүнүүсү, жазуусу жана угуп түшүнүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө колдонулган ык-усулдарды сунушташат. Бул жерде адамдын көрүү жана угуу органдары аркылуу кабыл алуу менен аң сезимдүү эске тутуу процесси жүрөөрүн, кээ бирөөлөр үчүн көрүп эске тутуу жакшы өрчүгөн болсо, кээ бирөөлөр үчүн угуп эске тутуу жакшы жыйынтык берээри айтылат. Кыргыз тилин чет тил катары окутууда грамматиканы үйрөтүүнүн, дил баян жаздырып, сөз байлыктарын өстүрүүнүн, жат жазуу жаздыруу аркылуу сабаттуу жазууга жетиштирүү үчүн иштеп чыгышкан ык-усулдарды сунуш кылышкан.

Экинчи бөлүмүндө «Кыргыз тили–илим жана билим тили» аттуу конференциянын материалдарына орун берилген. Бул бөлүмдө тилчи окумуштуулар менен катар эле мамлекеттик тилге кайдыгер карабаган башка окумуштуулар да өз ойлорун айтышкан. Кыргыз тили өзүнүн мамлекеттик тил мыйзамына ээ боло электе эле кандайдыр бир деңгээлде илим-билимдин тили болуп келгенин адабиятчы Л.Үкүбаева белгилейт [163,98-б]. Автор «Фундаменталдык жана тармактык илимдерде кыргыз тили илимий тил катары ат салыша алабы?» деген макаласында Совет мезгилинде эле илимдин көп тармактарында кыргызча илимий методикалык эмгектердин жарык көргөндүгүн санап өткөн. Мисалы: Медицина боюнча 1956-жылы И.К.Ахунбаев «Анатомиялык терминдердин сөздүгү», 1969- жылы академик Д.Н.Прянишниковдун «Жерди семиртүү жана которуштуруп айдоо», «Жер семирткичтерин чачуунун справочниги», сыяктуу эмгектери кыргызча которулуп жарык көргөнүн, 1989-жылы Б.Мураталиевдин «Электрондук эсептөөчү техниканын негизинде өндүрүштү автоматташтыруу» деген аталыштагы окуу куралы чыкканын айтып, анан бүгүн кандайча илим –

билимдин тил боло албай калыш керек?—деп суроо коюп, кайра ага жооп издеген. Ал жөн эле медицина, илим-техника, айыл чарба жаатында иш жүргүзүүдө кыргыз тили чоркоктук кылат дешкендер кыргыз тилинин бай тилдик кору бар тил экенин билбеген, бардык нерсеге үстүртөдөн мамиле кылган нигилисттик көз караштагылар экенин белгилейт .

Мамлекеттик тилди окутуунун методикасында дидактикага көңүл буруу өзгөчө маанилүү. Дидактикалык даярдыктын бир бутагы окутуунун жаңы технологияларын колдоно билүү жаатында иш алып баруу болуп саналат. Жогорку окуужайдын студенттерине дидактикалык билимдерге, көндүмдөргө, билгичтиктерге үйрөтүүдө, аларды окутуунун жаңы технологиялары менен куралдандыруу зарыл. Мамлекеттик тилди окутууда жаңы технологиялар билим берүүнүн сапатын жана натыйжалуулугун арттырууда чоң мааниге ээ.

Кыргыз тилин орус аудиторияларында окутууда сөзсүз эле бир норма же чек болбошу керек. Ж.Чыманов: «Сабак процессиндеги мугалимдин көргөн иш-чаралары, окуучунун аткарган, (аткарууга тийиш болгон) иш-аракеттеринин жыйындысы окутуунун методдору деп аталат» , -дейт [305, 17-б]. Ар бир окутуучунун өзүнүн чыгармачылык менен жасаган аракети, ойлоп табуучулугу да ошол мугалимдин өзүнүн методикасы болуп саналат. Чет тилин үйрөтүү методдорунда угуп түшүнүү жөндөмдүүлүгүн өздөштүрүү үчүн өзгөчө көңүл бурулат. Бул өтө керектүү метод, себеп дегенде студент өзү менен өзү эле боло бербей же жазганды окуп, жаттап үйрөнбөстөн башкалардын сөзүн угуп, түшүнүшү керек. Анан сүйлөөрдө өзүнүн кебин ичинен ирээттейт. Чет тилдерин окутууда алгач тепкичтерге же баскычтарга бөлүп алышат. Ошого жараша окуу программалары түзүлүп, окуу китептери, окутуунун формалары, окутуунун мазмуну аныкталат. Ушул негизден алганда мамлекеттик тилди окутууда да жыйырма беш жылдык тажрыйбада көрүнүп келе жаткандай баштоочу топ (булар таптакыр башка улуттун өкүлдөрү), экинчи топ болсо улантуучу топ деп аталып, кыргыз балдар, бирок орус тилдүү бала бакчада тарбияланышкан, орус мектебинде билим алышкандар болуп бөлүнүш

керек. Программалар да ушул аталган топторго ылайыкталып түзүлөт. Улуу педагогдордун салттуу окутуу методдору жана өзүбүздүн кыргыз педагогикасындагы жетишилген ийгиликтерди пайдалануу да жокко чыкпаш керек. Ошону менен катар эле чет тилдерди окуп үйрөнүүнүн методикаларынын ичинен бизге жакын орус тилин чет тил катары үйрөтүүнүн тажрыйбаларына таянсак да болот. Орус окумуштуулары тилди чет тил катары окутуп үйрөтүүнүн эки түрүн изилдеп, практикада колдонуп келишкен. Алардын биринчиси котормо жолу менен үйрөтүүнү көп жыл практикаласа, экинчиси орток тилсиз үйрөтүүнү колдонушкан.

Чет элдик бөтөн тилдүү жана жергиликтүү тил билбеген студенттерге ылайыктап кыргыз тилин окутуунун жаңы өзгөчөлүктүү методикасын иштеп чыгуу зарылчылыгы туулду. Кыргыз тилин орус аудиторияларына окутуунун методикасында мамлекеттик тилди чет тил катары окутуу жана кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу кабыл алынып жүрөт. Ушуга байланыштуу методист К.Биялиев ошол эле кыргыз тилин бөлөк тилдүү студенттерге окутуу методикасындагы: Кыргыз тилин чет тил катары окутуунун методикасы жана кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү методикасынын ортосунда окшоштуктар менен бирге эле айырмачылыктардын бар экенин да көргөзөт. Ал эми кыргыз тилин чет тил катары окутуу – бул дүйнөлүк тилдерди окутуу методикасына таянуу менен ишке ашат. Тилди үйрөтүүдө чет тил катары окутуу ыкмаларын орус окумуштуулары жана чет өлкөлүк окумуштуулар изилдеп, канча жылдык иш тажрыйба топтошкон. Орус тилин башка улуттарга үйрөтүү тажрыйбасы көп жылдык бай тажрыйбага ээ. Анткени канча жыл Советтер Союзунун убагында ар улуттун башын бириктирип, сүйлөтүп келген. Айтылган фактыларды эске алганда мамлекеттик тилди башка улуттардын өкүлдөрүнө окутуп үйрөтүүдө материалдык-техникалык базага ылайык ыңгайлуу методду алуу үчүн ошол орус тилин үйрөтүү тажрыйбасын олуттуу изилдөө жана ошондой эле англис тилин окутууга байланышкан дүйнөлүк тажрыйбадан сабак алуу зарыл.

Мамлекеттик тилди сөзсүз талап кылуу менен эмес, өз эрки менен үйрөнүүгө кызыктар болгудай методикалардын жетишсиздигин бүтүн моюнга алуу керек. Башка улуттун өкүлдөрү чет тилдерин окутуунун методикаларына салыштырып, кыргыз тилин окутуунун методикаларынын аксап жатканын айтып келишет. К.Биялиев да тил үйрөтүү методикаларын теориялык жана практикалык жактан өнүктүрүү маселеси өзгөчө мааниге ээ экенин белгилеп, өзүнүн «Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы» эмгегинде тилди үйрөтүү методикасынын негизги теориялык маселелерине токтолгон. Алгач «методика», «метод» түшүнүктөрүнө окумуштуулардын айткандарына таянып, аныктама берген. Ошондой эле эмгектеги дагы бир тил үйрөтүү методикасына керектүү «тил» жана «кеп» түшүнүктөрүн ажыратып, алардын функцияларын аныктаган жана тил үйрөтүүдө бул эки нерсени билүүнүн маанилүүлүгүн көргөзгөн.[51,67-б]

К.Биялиев: «Окуу процессин башкаруу үчүн окутуучу ишин толук түшүнүп, билип, окууга жана студенттерге таасир бериши, сабактагы маектешүү максималдуу түрдө реалдуу маектешүүгө жакындашы керек.Ошон үчүн студенттин ички толкундоосун, анын ката кетирип башкаларга күлкү болуу коркунучун жоюу керек.Ушунун баары студенттер менен байланыш түзүлгөндө, сабактарда да ак ниеттүүлүк атмосферасы, чыныгы кызыккандык, окуу ийгиликтүү болооруна ишенгендик орун алганда, буйрук берүү ыкмалары колдонулбаганда гана жоюлат.Окутуучу менен студенттер бири-бирине жөлөк-таяк мамиледе болушат. Кызматтык педагогиканын мааниси - мына ушунда», - дейт [51, 124-б].

Ушуга жараша окутуунун методикасын, методологиясын, стандарттык концепсияларды, окуу китептеринин жаңы үлгүлөрүн жана башка маселелерди кененирээк жана терең изилдөө илимий иштин биринчи главасында аткарыла турган милдеттин өзөгү болмокчу.

Мамлекеттик тилди окутуунун мазмуну

Жалпы эле окутуунун мазмуну деп окуучулар (студенттер) өздөштүрүүчү билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн жыйындысын түшүнөбүз. Соңку мезгилде мазмунду компетенцияларга ажыратып аныктоо колдонула баштады. Изилдөөбүздүн темасына ылайык окутуунун мазмунунда тилдик-грамматикалык (тилдик компетенция) негизи тууралуу кыскача токтолуу. Сабактын мазмуну, формасы, кызматы, максаты, уюштуруу жагы бары бирин-бири толуктап турган компоненттер.

Мазмун—бул биринчи кезекте ойдун чордону, өтүлүүчү сабактын башынан аягына чейин кармап турган тулкусу. Эгер окутуунун мазмуну жоголсо-ал чоң жоготуу болуп саналат. Мазмунсуз өтүлгөн чайды-куйду сабактан эч майнап чыкпайт. Тилди окутуунун мазмунуна: сабактын темасы, ар кандай кырдаалдар, көнүгүүлөр, сүйлөм түздүрүү, текст, сүйлөшүү, педагогикалык баарлашуу, диалогдор негизги компоненттерине кирет. Мамлекеттик тилди окутуунун мазмунунда сүйлөм түзүүгө үйрөтүү негизги болуп саналат. Сүйлөм түзүүдө тил үйрөтүүнүн көп методдору кошо жүрөт. Бул процессти ишке ашырууда окулуп жаткан тилдин нормалары керектүү жана жетиштүү көлөмдө өздөштүрүү талап кылынат. Алгач ойлонот, анан грамматикалык эрежелерди эсине түшүрөт. Аны колдонуунун жол эрежелерине таянат. Ичинен айта турган сүйлөмүн иреттейт. Мунун баары аң-сезим менен ишке ашат. Аң-сезим менен иштелген иш көп убакыт бою адамдын эсинде сакталаары жөнүндө жогоруда кеп кылып өттүк. Кийинки сүйлөм түзгөндө ошол процесс кайталанат. Бирок мурункуга караганда бир топ жеңилдеп, оңойлоп калганын сезет. Философиянын тили менен айтканда сөзсүз ой, ойсуз сөз болушу мүмкүн эмес. Адамдын оюу менен тилинин ортосунда тыгыз байланыш тил үйрөнүүдөгү маанилүү жагдай болуп эсептелинет. Андан сырткары дагы сүйлөм түзүүдө сөзсүз тыныш белгилерди өздөштүрүү да кошо жүрөт.

Тыныш белгилерди үйрөтүү да окутуунун мазмунуна кирет. Тыныш белгилерди жакшы өздөштүрүү дегендик—бул адамдын берейин деген оюн, эмоциялык сезимдерин туура берүүгө, бирөөнүн кебин угуп жатканда да ал

адамдын ички сезимдерин жеткире түшүнүүгө жардам берет. Угуп түшүнүүдө речтин темпинин да ролу чоң. Себеби жагымдуу тон, уккулуктуу дикция, ачык, даана речтин темпи жеткиликтүү түшүнүүгө, айтылып жаткан ойду толук кабылдоого шарт түзөт. Профессор Б.Өмүралиев: «Музыканы нотасыз билүүгө болбой турган сыяктуу сүйлөмдүн нагыз маанисине тыныш белгилерсиз түшүнүүгө мүмкүн эмес. Демек тыныш белгилер жазуу түрүндөгү речти туура окуунун нотасы болоорун», - айткан [227, 153-б]. Кыргыз тилин чет тил катары окутуп үйрөтүүдө тыныш белгилерин жакшы өздөштүрүү – бул туура сүйлөөгө өбөлгө боло турган жагдай гана эмес, ошону менен бирге башка бирөөнүн сөзүн, берейин деген оюн толук кабылдоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Тексттер менен иштөө да окутуунун мазмунун аныктайт. Кесипке ылайыкталып тандалган тексттер ар кандай ситуациялык абалдагы жөндөмдүүлүктү шыктандыруучу курал болуп саналат.

1.2. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун программалары, окуу китептери, окуу куралдарына обзор

Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуула башталган күндөн тарта бул предметке арналган көптөгөн программалар, окуу методикалык колдонмолор, окуу китептери, окуу куралдары жарыкка чыкты. Окуу программаларын, окуу китептерин, окуу- методикалык колдонмолорду түзүү ишине республиканын тилчи- окумуштуулары кеңири тартылып, көп иштерди жасашты. Алсак Ахматов

Т. К, Давлетов С.А, Ш. Жапаровдор тарабынан Кыргыз тили ЖОЖдордун орус тайпалары үчүн окуу китеби (кайрадан басылышы 2007), Өмүралиева С, Кундузакова С.А, «Изучаем кыргызский язык. Учебное пособие для начинающих часть 1 и 2», (1993) К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин мамлекеттик тил кафедрасынын окутуучулар жааматы тарабынан бир канча окуу китептери, окуу колдонмолору жарык көрдү. Б.А.Кодоров, М.М.Сыдыкбаевалар тарабынан «Кыргыз тили» (ЖОЖдор үчүн окуу куралы) (фонетика, лексика, морфология) (2007), М.М.Сыдыкбаева, Н.Б.Мамырбаевалар тарабынан «Кыргыз тилинин синтаксиси» (ЖОЖдор

үчүн окуу куралы)(2006), С.Т. Балбакова, Б. К. Деркембаева жана башка авторлор тарабынан «Дил билги»(ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн баштоочу топтору үчүн кыргыз тили)(2008), Б.А.Кодоров, М.М.Сыдыкбаева, Н.Б.Мамырбаевалар тарабынан «Кыргыз тилинин толук курсу» ЖОЖдор үчүн окуу китеби (2008) даярдалып, ал оңдолуп, экинчи жолу(2009) басылып чыкты, М.М. Сыдыкбаева, Н.Б. Мамырбаева, Г. Ногойбаевалар тарабынан ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн баштоочу топторуна арналган «Кыргыз тилинин синтаксиси» жарык көрдү(2009), М.М. Сыдыкбаева, Т.А. Каюмова, Ж.Ж. Амировдор тарабынан «Кыргыз тили чет өлкөлүк студенттер үчүн» аттуу окуу куралы(2010)студенттердин колдоруна тийди. Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясынын окутуучулары А. Осмонкулов,Т. Козубекова, Ж.Т. Ибраимовалар тарабынан «Юристтер үчүн кыргыз тили»(2009), А.С. Муканбетова, Б. М. Акматов тарабынан «Кыргыз тили» (юриспруденция адистиктеринин биринчи курстары үчүн) (2011)жарык көрдү, КРСУдан К.А.Биялиев тарабына да көптөгөн окуу куралдар, окуу китептер, методикалык колдонмолор жарыкка чыкты. Мисалы, Биялиев К.А. «Кыргыз тили» (Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби) ж.б. окуу куралдары жарыкка чыкты.

Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө өз алдынча үйрөтүүдө: Д. Исаев, В. Шнейдман «Краткий самоучитель кыргызского языка», Р.Б. Бекжанова, Б.О. Орузбаева, Р.П.Хван «Разговорник русско-кыргызский », Ч.К. Дыйканова, А.С. Сулайманова, Э.Т. Төлөкова «Кыргыз тилин үйрөнөбүз», С.Өмүралиева, С.Кундузакова «Тилибиз – биздин дилибиз» эки китептен турган бул колдонмонун биринчиси негизги бөлүк, экинчиси иш дептер деген аталышта (Сорос фонду тарабынан басылды) ж.б. дагы көптөгөн эмгектерди санап өтсөк болот.

К.Ахматов, С.А. Давлетов, Ш.Жапаровдор тарабынан түзүлгөн Кыргыз тили жогорку окуу жайларынын орус тайпалары үчүн окуу китебинде эрежелер, көнүгүүлөрдүн тапшырмалары орус тилинде берилген.Бул башка

улуттун өкүлдөрүнө түшүнүктүү болуп, тез үйрөнгөнгө жардам болуп саналат. Грамматиканы үйрөтүү да өз ырааты менен берилген. Кыска, так, ирээти менен, түшүнүктүү жазылган. Китеп эч кандай программага көз карандысыз, кесипке да багытталбайт, жалпы эле окутууга арналган. Окуу китеби түзүлүп, басылган мезгилде орус тилине өзгөчө маани берилип, башка тилдер формалдуу түрдө окулуп келгени маалым. Кемчиликтерине токтоло турган болсок, китепте студент түшүнбөгөн, аларга кызыксыз болгон «Кварталдык план орундалды», «Пахта талаасы», «Эмгектин, ак алтындын, ырдын майрамы» деген сыяктуу тексттери берилип, синтаксис бөлүмүнө келгенде филолог студенттерге берилүүчү оор грамматикалык материалдар жолугат. Алсак атама сүйлөм, жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, жөнөкөй кошмо сүйлөм, байламтасыз кошмо сүйлөм, багынычтуу кошмо сүйлөмдүн түзүлүшү сыяктуу ары татаал грамматиканын берилиши, жаңы үйрөнүп жаткандар үчүн өтө эле оор, зарыл деле эмес. Андан сырткары, окулуучу тексттер күнүмдүк жашоодо, карым-катнашта кеңири колдонулган, келечек кесибине керектүү материалдар берилиш керек. Жогоруда кеп кылгандай, ал кездин талабы башка болуп, болгон күч орус тилине жумшалып турган мезгилге карабай, окумуштуулар жакшы китеп түзүшкөн. Азыр эми заман талабына ылайык кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп, үйрөтүүдө биринчи кезекте жеңилдетилген көлөмдө, грамматиканын тилди үйрөнүүдө өтө керектүүлөрү, зарыл делген материалдары берилип, заманбап технологиялар колдонулушу талап кылынууда. Окуу китебин түзүүчүлөрдүн эсинде дайыма лингвистикалык маалымат кеп ишмердүүлүгүнө кызмат кылалдыбы, өтүлгөн материалдын жыйынтыгынан студенттин кептик жөндөмүнө таасир эттиби, сүйлөө речине пайдасы барбы ушул жагдайлар турушукерек. Андан сырткары окуу китебин даярдашкан авторлордун теориялык билимдери да жетиштүү болууга тийиш.

Ош МУнун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан басууга сунушталган А.Орозбаева, Н.Караевалар тарабынан түзүлгөн Кыргыз тили баштоочу тайпалар үчүн окуу китеби 2009-жылы жарыкка чыккан. Бул «Кыргыз тили»

аттуу окуу китеби жогорку окуу жайларынын баштоочу тайпаларынын студенттерине арналган. Окуу китебинде грамматикалык жана лексикалык материалдар, көнүгүүлөр, тапшырмалар, макал-лакаптар берилген. Окуу китеби программа боюнча 70 саатка ылайыкташтырылган. С.Ибрагимов түзгөн мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун типтүү программасынын негизинде баштоочу тайпалары үчүн аталган окуу китебин даярдашкан.

Китептеги материалдар жөнөкөйдөн татаалга карай ылайыкташтырылып, жайгаштырылган. Темалар кеп моделдери жана кырдаалдар менен коштолуп, ар бир темадан кийин ыгына жараша мазмунга бай, тарбиялык мааниси бар көнүгүүлөр, тексттер, сүйлөшүүнүн үлгүлөрү берилген.

Тил үйрөнүүдөгү коммуникативдик максат менен катар студенттерге өлкө таануу, жаратылыш, тарых, каада-салт ж.б. таанып билүү боюнча атайын тематикалар сунуш кылынган. Ошого байланыштуу окуу китебиндеги материалдар төмөндөгүдөй структурада жайгаштырылган:

1. грамматикалык жана лексикалык материалдар;
2. кеп үлгүлөрү;
3. көнүгүүлөр;
4. тапшырмалар;
5. тесттик суроолор;
6. сөздүк.

Студенттердин билимин өркүндөтүү, чыгармачылык менен ой жүгүрүүсүн өстүрүү, оозеки жана жазуу сабаттуулугун калыптандыруу максатында кабыл алууга жеңил, кыска жана так эреже, корутундулар китептин мазмунунда чагылдырылган. Китепте көнүгүүлөрдүн тапшырмалары кыргызча берилген. Эрежелер кыргызча-орусча эки тилде кеткен, бирок бардыгы эмес. Студенттерге түшүнүктүү болуш үчүн эрежелер, көнүгүүлөрдүн тапшырмалары сөзсүз орусча кетиш керек эле. Бул окуу куралы деле мурда бир канча жолу түзүлүп, окулуп жүргөн жалпы тил үйрөтүүгө арналган окуу куралдарын кайталайт. Окуу куралында эч кандай өзгөчөлүк, жаңычылдык жок. А.Осмонкулов окуу

китептерин түзүү боюнча мындай деген: «Окуу китебиндеги материалдардын көлөмүн аныктоодо программадагы сааттардын санына таянууга тийиш, ал эми окуу китептериндеги материалдардын мазмуну жагынан илимдин ушул тармагы боюнча жетишкендиктерин эске алуу менен берилүүгө тийиш» [219,157-б].

Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында чыккан А.Осмонкулов, Т.Козубекова, Ж. Ибраимовалар тарабынан түзүлгөн Кыргыз тили юристтер үчүн окуу китеби басылып чыкты. Биздин речибиз сүйлөмдөн, сүйлөм сөз айкашынан, сөз айкашы сөздөн, сөз муундан, муун тыбыштан куралат. Тыбыш тамга менен белгиленет. Мына ошондуктан окутууда биринчи үйрөтүү аракети тыбыштан башталууга тийиш. Тилдин тыбыштык системасын үйрөнбөй туруп, кайсы гана тил болбосун аны андан ары үйрөнүү мүмкүн эмес. Бул китепте болсо адеп эле жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдөн башталат. Анан апендинин жоруктарынан көнүгүүлөр кетет (мындай көнүгүүлөр, тексттер китептин акыры аягына чейин коштоп жүрүп отурат). Ашыкча берилген апендинин жоруктарынын жогорку окуу жайдын юристтик кесипти аркалаган студентине кереги деле жок. Орунсуз, одурайган көнүгүүлөрдөн кийин сүйлөмдүн баш мүчөлөрү башталат. Бирок мындай сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнөн баштоо орус мектепти бүтүп келген кыргыз балдары үчүн өтө эле оор. Керек болсо, алар бышыктооч дегенди айта албай “Бышыктоок” деп келгендер болгон. Анан, кантип түз эле “бышыктооктон” башталат? Буга аралашып, арыз, өмүр баяндын үлгүлөрү берилет. Кайрадан эле апендинин жоруктарынан тексттер, көнүгүүлөр берилген. Туруп-туруп эле сөздүктөр жолугат. Бул улантуучу топко түзүлгөн китепти же баштоочу топко түзүлгөнбү, белгисиз. Алгач башталгандагы грамматиканын татаал бөлүгүнүн берилишинен улам өтө кыйын балдарга сабак берилет го деген ойго тетири: **тиш менен-зубом, китеп менен** - с книгой, **сүт-молоко, алыс-далеко, шаар** - город, **күн-солнце**, ж.б ушундай бакчадан үйрөнгөн сөздөр сөздүктө берилген. Тарбиялык мааниси жок көнүгүүлөр да жолугат. Алсак: Көзү өтүп кеткен кишилерге карата

айтылган көңүл айтууларды окуп, анын мазмунун туура жазууну үйрөнгүлө, дейт. Бул эмне үчүн киргизилген көнүгүү? Мындай кырдаалга бала тынымсыз жолугуп турабы? Же турмушунда, келечек кесибине керекпи? Кайра эле баягы «Апендинин түшү», «Апендинин каты» деген тексттерден кийин «Коом, менчик жана экономика» деген текст кетет. Бирок аталышында көрсөтүлгөн «коом», «менчик» жөнүндө текстте бир да сөз жок.

4-сабакта барып, анан тыбыш жана тамгалар башталат. Үндүү, үнсүздөр, ачык муун, жабык муун жөнүндө эрежелер жазылган. Эч кандай система жок, маанисиз көнүгүүлөр, аргасыз, чала иштелген тексттер менен эле китептин көлөмүн көтөрүшкөн. Жакшы жагы, укуктук багыттагы керектүү тексттер да жолугат. Аларга карата суроолор түзүлүп, текстти толуктоо, бышыктоо үчүн көнүгүүлөрү да бар. Китептин арт жагында «Алгачкы кыргыз журналисттери жөнүндө маалыматтар» деген текст кезигет. Бул тексттин кимге кереги бар. Окуу процессинин активдүүлүгүн арттырууга жардам берүүчү проблемалык, кызыктыруучулук материалдар киргизилиши жөндүү болмок. Окуу китеби студенттин өз алдынча иштей билүүсүнө көмөкчү курал болуп саналары эстен чыкпоого тийиш. Ал эң жөнөкөй, түшүнүктүү болбосо студент жанында түрдүү методдорду колдонуп, колдон жетелеген окутуучу жок жерде кандай түшүнөт.

Тил үйрөтүү алгач тыбыштык түзүлүштү, анын өзгөчөлүктөрү, б.а. фонетика, андан соң сөздүн берген маанилери, келип чыгышы - лексика, анан сөз түркүмдөрү – морфология, анан барып сүйлөм, сөз айкаштары, сүйлөмдүн орун тартиби – синтаксис окулат. Грамматиканы үйрөтпөй туруп, тилин үйрөтүү деген чындыкка коошпогон нерсе. Ошол үйрөнүп жаткан элдин тилинин грамматикасын өз орду менен, ошол элдин маданиятын байланыштырып окуу менен гана тил үйрөнүүдөгү ийгиликке жетише алат.

Кесипке багыттап окутууга арналган А.С.Муканбетова менен Б. М.Акматовдун Кыргыз тили: юриспруденция адистигинде окуган орус

тилдүү студенттер үчүн окуу китеби 2011-жылы студенттердин колуна тийди. Кесипке багыттап окутууга арналган бул китепте юриспруденция адистигине байланышкан бай материалдарду менен берилген. Макал-лакаптар, иш кагаздарын жүргүзүүнүн акыркы үлгүлөрү да кезигет. Грамматика так, түшүнүктүү. Көнүгүүлөрү кептик теманы да, грамматикалык теманы да камтыйт. Тапшырмалары түшүнүктүү. Бирок иштин жакшы жактары менен бирге айрым кемчиликтерден да кур эмес. Алсак 22–көнүгүүдө: Үндөшүү мыйзамынын укукка таандык кесиптик лексикада аткарган кызматы? Мында студент кесиптик лексика жөнүндө айтабы же үндөштүк мыйзамын айтабы? Ошол эле көнүгүүдө дагы бир суроо: Үндөшүү мыйзамынын сүйлөм ичинде аткарган кызматы жөнүндө сенин пикириң? Бул эмне деген суроо? Студент бул жерден сүйлөмдө аткарган кызматынын так эрежесин айтабы же кандай пикирин айтат, аткарган кызматына каршы пикирин айтабы? Бул такталган, эрежеси бар грамматика, ал эми өз пикирин кептик темада айтса болот. Ушундай эле так эмес, арабөк суроолор андан ары барактаган сайын жолугат. Мисалы: Өтмө маанидеги сөздөр укук тармагында колдонулушу мүмкүнбү? Дагы бир: Сага административдик аймактык бөлүштүрүү боюнча мыйзам жазууну сунуш кылышты, сен ал сунушка кандай карайсың? Бул да туура эмес суроо. Сен кандай бөлүштүрүүнү сунуштайт элең? десе туура болоор. Эгер китеп кийин оңдоп, кайрадан бастырууга туура келсе, эске ала турган кемчиликтери арбын. Бирок айтылган бул кемчиликтерине карабай кесипке багыттап окутууда мындай китептер ЖОЖдор үчүн зарыл.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде «Тил көпүрө» жана «Тил башат» деген аталыштагы окуу китептеринин, көнүгүүлөр жыйнактарынын сериялары чыкты. «Тил башат» деген көнүгүүлөр китеби башталгыч курс, орто курс, жогорку курс деп аталат. «Тил көпүрө» деп аталган окуу китеби кыргыз тили чет элдиктер үчүн деген аталыш менен мугалимдер үчүн жана студенттер үчүн деп бөлүнөт. Китептин негизги өзгөчөлүгү кыргыз тилин бөтөн тил катары үйрөтүүдө жадымыбызга жат болгон котормо тили аркылуу

үйрөтүүдөн чыгып, эч кандай ортомчу тилсиз тил үйрөтүү шартын сунушташкан.

К.Карасаев атындагы БГУнун Мамлекеттик тил кафедрасынын окутуучулары тарабынан «Дил билги» деген аталыштагы кыргыз тили баштоочу топтун студенттерине арналган окуу куралы даярдалып, 2008 – жылы студенттердин колдоруна тийди. Окуу куралы жалпы эле билим берүүгө негизделген. Китептин ичиндеги көнүгүүлөр да, тексттер да ар башка жакты карап тургансыйт. Окуу куралындагы айрым грамматикалык түшүнүктөр чаржайыт берилген. Мисалы: Кыймыл аракет тике багытталган заттын туюнтулушу-бул табыш жөндөмөсү экен, кыймыл аракеттин багытынын туюнтулушу-бул барыш жөндөмөсү экен. Эмне барыш жөндөмөсүндө кыймыл аракет тике багытталбай жатабы? Антип татаалдаштырбай эле, «табыш жөндөмө», «барыш жөндөмө» деп эле берсе эмне болот? Дагы эле ушундай аталыш «Сөз жүрүп жаткан учурдан кийин болжолдуу боло турган кыймыл-аракеттин туюнтулушу» бул арсар келер чак экен. Окуу китебинен дагы бир так эмес тапшырманы кезиктирүүгө болот: «Окуу үчүн текшерүү көнүгүүлөрү»деп берилет. Бирок алар кадимки эле көнүгүүлөр. Ал эмне үчүн «окуу үчүн текшерүү көнүгүү» экенин түшүнбөйсүң. Эң эле негизги катасы бул грамматиканы өз аты менен атабай татаалдаштырып беришкендигинде. Окуу куралы баштоочу топтор үчүн деп жазылгандан кийин тескерисинче оңойлотулуш керек эле. Минтип: «божомол ой пикирдин туюнтулушу», «сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөн иш аракет»деп, эрежеден алып тема чыгарышкан. Китеп баштоочу топтун студенттерине арналып түзүлгөндүктөн көнүгүүлөргө берилген тапшырмалар орус тилинде берилиш керек. Себеби баарын жаңыдан окуп, үйрөнүп келе жаткан бала тапшырманын кыргызча берилишин түшүнбөйт. Мындайда сөзсүз окутуучунун же кыргыз тилдүү студенттеринин көмөгү көрсөтүлүш керек. Ал эми үйүнө берилген тапшырманы котормочусуз кантип иштейт. Окуу куралын түзүп жатканда ар бир майда нерселердин баарына көңүл буруу зарыл. Баштоочу топтун

студенттери үчүн деп түзүшкөндөн кийин бардык материалдар, грамматика жеңилдетилип, түшүнүктүү берилгени оң. Бул окуу куралы мурдараак, башкача айтканда жыйырма жыл мурун чыкканда балким өз баасын алмак. Китеп буга чейинки бирин-бири кайталаган айрым китептердин катарын толуктайт.

Кыргыз агрардык университети тарабынан 2004-жылы «Кыргыз тили» баштоочу топтун студенттери үчүн окуу куралы чыккан. Бирок бул окуу куралы да кесипке багыталбай түзүлгөн. Авторлор окуу куралын түзгөндө эле өз студенттерине арнап, б.а. айыл чарбасына, ветеринардык тармактарга багыттап даярдашса болмок. Окуу куралында эрежелер орус тилинде, ал эми көнүгүүлөрдүн тапшырмалары кыргызча кеткен. Көнүгүүнүн тапшырмаларын деле орусча берише болмок, эгер, эрежени кыргызча түшүнбөгөн студент, тапшырманы деле түшүнбөйт. Бир топ каталарга жол берилген. Алсак «жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү» деп кетиптир. Жөндөмө мүчөлөр деп эле берилип жүрөт. Окуу куралын, окуу китебин түзүү оюнчук эмес. Ага бел байлап жазып, түзүп жатышкандан кийин ар бир деталдарына чейин, үтүр, чекитине чейин, көңүл бурулуш керек. 89-бетинде «Жүрөгүмдөн» деген обондуу ыр кетет. Ырдын автору көрсөтүлбөй, болгону “ырдап жүргүлө” дейт. Эч бир нотасы жок бул ырды баштоочу топтун студенттери кантип ырдап жүрөт? Анан калса ал ырда тарбиялык мааниси деле жок. 5-темада «Объектичил алаканын туюнтулушу» деп грамматикалык тема кетет. Бул жерде кайра грамматиканын аталышы орус тилине которулбай калган. Баштоочу топтун студенти муну кантип түшүнөт. Андан ары дагы ырдап жүргүлө деп «Эсимде» деген ыр беришет. «Почтада», «Дарыканада», «Жапайы айбандар» деген сыяктуу эң эле жөнөкөй, баштоочу топтун да башталышында, (керек болсо башталгыч класстарда) окула турган текстти үйрөнүп жатышкандар кайдан жүрүп эч нотасыз «Эсимдени» ырдап калат. Ушундай кемчиликтери, грамматикалык каталар көп жолуккан бул окуу куралынын жакшы жактары да жок эмес. Окуу китебинин жакшы

жактарын көргөзө турган болсок, мазмуну жагынан кызыктуу, жалпы эле тил үйрөнүүчүлөргө ылайыктуу жакшы, керектүү тексттердин орун алышын белгилөөгө болот. Эң негизгиси окуу китеби кимдерге, кандай чөйрөдө колдонулат, мына ушуну түзүүчү эсинен чыгарбай, ошого ылайыктап түзүүсү керек.

ЖОЖдун студенттери үчүн А.Р. Акунова, Б.С Чокушевтар тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин практикалык курсу» аттуу эки бөлүмдөнтурган окуу куралы Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарына ылайык түзүлгөн. Китеп кыргыз тили мугалимдерине, жогорку окуу жайдын педагогика жана филология факультеттеринин студенттерине арналган. Кыргыз тилинин теориялык, практикалык, методикалык аспектиде үйрөтүү менен болочоктогу адисти өз эне тилинде сабаттуу жазып жана сүйлө алган өз кесибинин компетенттүү адиси катары калыптандыруу максатын ишке ашыруу үчүн авторлор лингвистика жана педагогика илимдериндеги жаңы маалыматтарга таянуу менен төмөндөгүдөй 6 иш-аракеттерди сунушташкан:

1. Өтүлө турган окуу материалын тексттин негизинде окутуу.
2. Интерактивдүү оюндар.
3. Материалды өздөштүрүүнү Блум таксономиясына ылайык уюштуруу.
4. Орфографиялык мүнөт.
5. Тест.
6. Өз алдынча иштөө.

Бул окуу куралы башка буга чейинки түзүлүп, колдонулуп келген окуу китептерден кескин айырмалуу. Кыргыз тилин текстке басым жасап үйрөтүү каралган. Интерактивдүү оюн да, эске тутуудагы грамматика да, талдоо да, жыйноо да, баалоо да, чыгармачылык да, тест да текст менен ишке ашат. Бул окуу китебинин башка китептерден өзгөчөлүгү болуп саналат. Ар бир сабактын артында алган билимдерин текшерүү үчүн тесттер кетет. Педагогика жана филология адистигинде билим алып жатышкан студенттерге арналгандыктан камтыган тексттери да ылайыктуу. Ошондой эле Блум таксономиясын колдонуу менен өз алдынча изденип, билим алууга

ылайыкташкан. 3-сунуштамада эң жөнөкөй эске тутуудан баштап, чыгармачылык деңгээлге чейинки студенттердин көндүм адаттарын калыптандырууга талаптар коюлган. Ыр чыгар деген да тапшырма кетет. Бир жагынан алып караганда ыңгайсыз сезилгени менен дагы бир жагынан алып караса туура нерсе. Балким чындаса алар ыр да жаза алышаар. Сөзсүз эле укмуш ыр жазып сал дегендик эмес, аракеттенип көрүү дегендик деп түшүнүү керек. Орфографиялык мүнөт дегентапшырма да студенттерге эң керектүү нерсе. Орус мектепти бүткөн студенттин жазуудагы сабатсыздыгын түзөп, орфографиялык жана пунктуациялык билимдерин тереңдетүүнүн үстүндө иштешет. Түзүлгөн бул окуу китеби ушунчалык тапкычтык менен, өзгөчө изденүү менен даярдалган. Блум таксоманиясына ылайык даярдалган үчүнчү бөлүмдөгү “түшүнүү” тапшырмасында келечек мугалимге керектүү интерактивдүү методдорду түшүнүү, аларды колдонууга үйрөтө турган көп тапшырмалар берилген. Келечектеги мугалам үрөнүп, үйрөтүүгө даяр болот.

Кыргыз тилин мамлекеттин тил катары бийик деңгээлге көтөрүү үчүн көп шарттар чечилиш керек болсо, ошолордун бири орус тайпаларына кыргыз тили окуу китептеринин сабаттуу түзүлүшү эсептелинет. Биздин ушул башкы максатыбыз башка улуттар үчүн кыргыз тили окуу китебинин жаңы моделин түзүү болуп саналат. Ушул жагдайдан алып караганда биз жогоруда кеп кылып өткөн эки бөлүмдөн турган А.Р.Акунова, Б.С.Чокушевтар тарабынан даярдалган «Кыргыз тилинин практикалык курсу» аттуу эки китептен турган окуу куралдары мурдагы бирдей калыпта келе жаткан окуу куралдарынан кескин айырмаланып, жаңычылдыкка багыт алган. Жакшы табылгалар орун алган. Мисалы: “Сөз айкаштарын” өткөндө **сөздөн сөз жараткыла, аларан сөз айкаштарын түзгүлө** деген тапшырма кетет. Бул жерде студент кроссворд түзүшү керек. Окутуудагы заманбап ыкмаларды сунуш кылган, аларды көп чагылдырган.

Чет өлкөлүк студенттер үчүн К.Карасаев атындагы БГУнун мамлекеттик тил кафедрасы тарабынан даярдалган Кыргыз тили 2010-жылы жарык көргөн. БГУда акыркы жылдары чет өлкөлөрдөн көптөгөн студенттер

келип билим алып жатышат. Алар алгач даярдоо курстарынан окуп, тил үйрөнүшөт. Кыргыз тилинин тамгасын тааныбай келген мындай студенттерге сабак берүү көп түйшүктөрдү жаратып жаткандыктан, кафедранын мүчөлөрү аталган окуу куралын чыгарууга белсенишкен. Окуу куралы кыргыз тилинин алфавитинен башталат. Чет өлкөдөн келген жарандардын дээрлик көпчүлүгү англис тилинде эркин сүйлөй ала турганын эске алып, кыргызча жана англисче котормосу менен берилген. Өз алдыларында эркин сүйлөшүүгө жетишүү максатында атайын диалогдор колдонулган. Андан сырткары кыргыз элинин көрүнүктүү инсандары, бай маданияты, кооз жаратылышы, кыргызэлинин тамак-ашы, каада-салттары, макал-лакаптары да кезигет. Бул болсо кимдин тилин үйрөнүп жатсаң, ошол элдин маданияты менен кошо таанышуу пайдалуу экенинен кабар берет. Маданиятын түшүнгөн соң, анын тилин үйрөнүү жеңилге тураары чет тилин үйрөтүү практикасында практикаланган нерсе экени белгилүү. Окуу куралынын артында кыргызча-англисче, англисче-кыргызча сөздүк сунушталган.

ЖОЖдордун орус бөлүмдөрү үчүн Ж.Жусаев, А.А.Каныбекова, А.Карабековалар тарабынан дагы бир «Кыргыз тили» окуу куралы түзүлгөн. Китеп кыргыз тилин таптакыр билбеген, орус жана башка улуттун өкүлдөрүнө арналган. Грамматикалык эрежелер орус тилинде берилген. Көнүгүүлөрдүн тапшырмалары да орусча. Китепте эч кандай жаңычылдык жок. Мурда түзүлүп колдонулуп келе жаткан китептерден айырмаланбайт. Кандайдыр бир кесипке багыттап окутууда жок. Мындай окуу китеби бүгүнкү күндүн жаңы талаптарына жооп бербейт. Студенттерге бул окуу куралын окууга сунуштоонун зарылчылыгы жок.

ЖОЖдор үчүн жазылган китептердин ичинен орус аудиторияларынын студенттерине жана чет өлкөдөн келип мамлекеттик тилди үйрөнүүгө кызыккан жарандарга арналган Р.А.Керимбекованын «Келгиле, кыргыз тилин үйрөнөлү: Мамлекеттик тилди үйрөнүүчүлөр үчүн окуу куралы» 2004-жылы жарыкка чыккан. Китеп кыргыз тилине кызыккан чет өлкөлүктөргө жана Кыргызстанда жашаган башка улуттун өкүлдөрүнө башка бир орток тилсиз кыргыз тили

аркылуу гана үйрөтүүнү сунуштайт. Чет тилдерин үйрөтүү тажырыйбаларында жолуккан бул ыкма өз учурунда ийгиликтерди жаратып жүргөнүн танууга болбойт. Автор да ошол дүйнөлүк тилдерди үйрөтүү методдоруна таянган. Ар бир сабакта турмуштун түркүн жагдайларында колонулуучу диалогдорду, көнүгүүлөрдү, грамматиканы эске сала турган жагдайларды, чакан тексттерди, эске тутуп калуу үчүн, сөз байлыктарын өстүрүү максатында лексикалык минимумдарды киргизген. Сабактардын баарында сүрөттөр кезигет. Алар ар бир сабакта берилген сүйлөшүү кырдаалына көмөкчү жардам тартуулайт. Кыргыз тилин чет тил катары окутууда сүрөт чоң роль ойнойт. Ар бир көнүгүүдө, диалогдордо керектүү грамматика кайталанып турат. Алсак сан атооч, алардын түрлөрү, жак мүчөлөр, этиштин чактары ж.б. Жаңыча түзүлгөн бул окуу куралы буга чейин түзүлүп, окулуп келинген башка улуттун өкүлдөрүнө арналган башка окуу куралдарынан кескин айырмалуу.

Студенттерге кыргыз тилин окутуу процессинде алгач кимге, канча көлөмдө жана кандай окутуу зарыл деген нерселер аныкталыш керек. Берилүүчү материал, анын көлөмү, бөлүнгөн саат, окулуучу мөөнөтүмүна ушулардын бардыгын жөнгө салып алгандан кийин, окутуу процессинин мазмунуна келебиз. Бул маселени чечүүдө багыттар, методдор, формалар жана каражаттар аныкталып, заманбап технология даярдалат. Окуу процессинин мазмуну студенттердин өздүк талаптарына ылайык тандалышы зарыл. Коомдун өсүшүнө жараша студенттердин талабы да, кызыгуусу да өзгөрүп турат. Окутуунун мазмунун иштеп чыгууда мына ушулар эске алынышы жөндүү. Ар бир ЖОЖдун мамлекеттик тил кафедралары тарабынан билим берүүнүн стандартында көрсөтүлгөн окутуу көлөмүнүн негизинде программалар түзүлүп, алар менен окутуу иштери жүргүзүлүп келет. 2006-жылы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филология факультетинде А.Алымова тарабынан «Кыргыз тилинин программасы» чыккан. Кыргыз тилин башка улуттагы студенттерге үйрөтүүгө арналган бул программа студенттердин кыргызча сүйлөп, пикир алышып, өз оюн баяндай билүүсүнө, өзү окуган же уккан

маалыматты оозеки жана жазуу жүзүндө берүүгө көнүгүүсүнө жана андан ары тереңдетип үйрөнүүгө багытталган.Программада кыргыз тилин үйрөнүү коммуникативдик принципке негизделип, окуу программа комплекстүү түрдө жеңилден оорго карай берилип, синтаксистик конструкциялар, сүйлөмдүн моделдери сунуш кылынат. Жөнөкөйдөн татаалды көздөй багыт алып, көнүгүүлөр да, тексттер да улам баскычтары көтөрүлгөн сайын кыйындап жүрүп отурат.Ошондой эле иш кагаздарын үйрөнүүгө да 20 саат бөлүнгөн. Программа Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ичинде пайдаланылып келет.Түзүлгөн бул программанын жетишкен жактары менен бирге кемчиликтери да жок эмес. Программанын биринчи бетинде мектепте кыргыз тил окуган жана окубай келген студенттерге арналат дейт. Демек, программа баштоочу топтун студенттерине (анан да биздин республикага сырттан келип окуп жаткандарга)арналып түзүлгөн. Грамматиканын аталышын татаалдаштырбай эле өз аты менен атаса деле болмок. Себеби, баягы “кыргыз тилин окуган жана окубаган балага” *нерсенин таандык экенинин туюнтулушун, иш орунунун туюнтулушун, иш- аракет башталган жана багытталган жердин туюнтулушун ж.б.*ушул сыяктуу аталыштарды түшүнбөйт. Кыргыз тилинин грамматикасында эчактан бери келе жаткан аталышы менен эле барыш жөндөмө, орун бышыктооч деп берсе түшүнүктүү болмок.

Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасы (ЖОЖдордун филология эмес адистиктеринин 1-2– курстарынын студенттеринин улантуучу топтору үчүн) КРСУнун окутуучулар жааматы тарабынан даярдалып, 2011-жылы жарыкка чыкты. Окутуунун көлөмү биринчи курстар үчүн - 140 саат, экинчи курстар үчүн - 110 саатка ылайыкталган. Баары биригип - 250 саат. Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларына окутууга бөлүнгөн сааттардын эң көбү Кыргыз-Түрк «Манас»университетинде.Аларда даярдоо курсуна келген студентке тилди билдирип чыгуу үчүн 700 саат берилген. Андан кийинки көп саат Кыргыз-Орус Славян университетинде. Ал эми башка окуу жайларда негизинен жалпы

көлөмү 170 сааттын тегерегинде окутулуп келген.Түзүүчүлөр : “Программада тилдин грамматикасын үйрөтүү – өзүнчө максат эмес, ал окуп жаткан окутуу материалдарынын маанисин түшүнүүгө каражат катары колдонулат”,- деп табигый методго басым коюшкан[265,64-б.].Табигый методдо грамматикага көп көңүл бурулбайт. Грамматикалык эрежелер студенттерге маалымат катары тексттердин ичинде гана берилет. Көбүнчө оозеки сүйлөшүүгө басым жасалат . Бул методдо көбүнесе окутуучу активдүү болуш керек. Мындай методдо студенттин сүйлөө речин өстүрүүгө басым жасалат. Айрым методисттер кыргыз тилин бөтөн тил катары үйрөтүүдө грамматика жардамчы кызмат аткарат деп келишет. «Грамматикалык материал сүйлөшүү, пикир алмашуу аркылуу өтө жөнөкөй, жеткиликтүү түрдө түшүндүрүлүшү керек»,-деген ойду айткан методист Р.Керимбекова[135,88-б.].Бирок бул метод менен чектелгенге болбойт. Анда сабаттуу жазууга көнүктүрүү, көрүү аркылуу эстерине тутуу сыяктуу маселелер калып калат. Бирок грамматиканын эң керектүүлөрүн катары менен жакшылап түзүп алып, окутмайын эч качан сабаттуу билим берүүгө мүмкүн эмес.Тилди үйрөнүүдө анын теориясын сөзсүз билүү зарыл. Тилдии теориясын, грамматиканы жадыбалдай жаттоо менен көздөгөн максатыбызга жете бербесибизди мамлекеттик тилди окутуудагы көп жылдык тажрыйба далилдеп жүрөт. Ошондуктан окутуунун дидактикасына кайрылып, андагы табигый методду да, ошону менен катар тилдин теориясын таанытуучу методдорду да колдонушубуз керек. Андан ары программада Саламат Садыкова, Курмангазы Азыкбаевдерге да орун берилген. Окутуу көлөмү көп болгондуктан го, болбосо С.Садыкова,К.Азыкбаевдер эмес улуу жазуучулар, тарыхый инсандар, маданиятка эмгек сиңирген белгилүү адамдарды да толук окутуп жетишүү мүмкүн эмес. Кесипке багыттап билим берүүдө, Болон процессинде окутууда булар эмес «Манас» эпосуна, Ч.Айтматовго да сааттар аз бөлүнгөн. Программада колонкаларга бөлүштүрүлгөндө биринчисинде«сүйлөшүү темасы»деген бар, анан эле арт жагында кайра эле ошол

колонкада «интеллектуалдык сабак», «көрсөтмөлүү сабак» деп жүрөт. Бул эмне сабактын тибиби же сүйлөшүү темасыбы? Дагы бир жеринде Ч. Айтматовдун «Кыямат» повести деп кеткен. Эң эле сабатсыз түзүлгөн бул программа ЖОЖдордо мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасынын жүгүн көтөргөн программа дешке эч бир негизжок.

2004-жылы С.Ибраимовдун түзүүчүлүгү астында Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун типтүү программасы жарык көргөн. Программادا мамлекеттик тилди Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында окутуунун мазмуну менен милдети аныкталат. Түзүүчү киришүү ордундагы сөзүндө тилди окутуп үйрөтүү максат- милдеттерин ишке ашырууда фонетика, лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөрдү үйрөтпөй туруп, ишке ашыруу мүмкүн эместигин эскертет. Бул максатты ишке ашыруу үчүн автор мамлекеттик тилдин төмөндөгүдөй программалык талаптарын сунуш кылат: фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика, орфография жана пунктуация. Билим берүүнүн стандартындагы сунуш кылынган көлөмдө студенттерге мамлекеттик тилди окутуп, үйрөтүүнүн лингвистикалык, практикалык жана маданият таануучулук жагдайларын көргөзгөн. Программа окуу-методикалык колдонмо катары колдонсо болот делип, ичине кептик тексттер да кеткен. Түшүндүрмөсүндө жогорку жана орто атайын окуу жайлардын окутуучу- мугалимдерине, жалпы эле мамлекеттик тилди башка улуттарга үйрөтүп жаткан адистерге арналат деген абзац кетет [125, 17-б.]. Программанын жакшы жактары да бар. Бардык адистиктерге керектүү тексттердин болжолдуу тематикалары берилген. Алсак, математика, биология, тарых, медицина, сүрөт, укук, музыка ж.б, адистигиндегилер үчүн керектүү делген тексттердин тематикасы сунушталган. Студенттерди тил билүү жөндөмдүүлүгүн эске алып, улантуучу жана баштоочу топторго ылайык болжолдуу жумушчу программаны сунуштаган. Болжол менен мамлекеттик тилди окутууга 216 саат көлөмүндө бөлүштүргөн. Бирок, мындай саат азыр мамлекеттик тилди үйрөтүүгө эч жерде берилбей калган. Дагы бир одоно ката 2-курстар үчүн жумушчу программادا синтаксис кетип баратып эле арасына

сырдык сөз менен тууранды сөздөрдү кошкон, бул эмне сырдык сөз менен тууранды сөздү морфологиядан жулуп алып, синтаксиске кошобузбу? Типтүү программа деген жүктү көтөрүп турган мындай программаларды, окуу китептерин, окуу колдонмолорду түзүп жатканда өзгөчө тактык жана чоң эмгек керек. Тил үйрөтүүнүн натыйжалуу ыкмаларын илимий мыйзам ченемдүүлүккө ылайыкташтырып программаларды түзүп, окуу китептерин жазуу ишинде бүгүн талап башка. Билим берүү системасында реформалар жүргөн, ага ылайык окутуунун көлөмү, окутуунун системасы өзгөргөн. Болон системасына ылайык окуу китептеринин жаңы модели түзүлүшү шарт. Заманбап окуу китептери, окуу программалары иштелип чыкмайын, мурунку түзүлгөн китептер менен бүгүнкүнүн студенттин жаңы талапта окута албайбыз. Коомдун саясий-экономикалык турмушундагы өтө тездик менен жүрүп жаткан жаңылануу, өзгөрүүлөр бүгүнкү студенттин бүт баардык жашоосуна таасир этип турган чакта тажатма, алар үчүн мааниси жок материалдар менен сабак берүү суу кечпей калганын окутуучу “жон териси” менен түшүнүшү керек. Мамлекеттик тилди үйрөтүүгө арналган окуу программаларын, окуу китептерин жаңы шартта түзүүдө чет тилдерин окутууга арналган программаларды, анын ичинен өзүбүзгө жакын орус тилин чет тил катары окутууга арналган окуу программаларынын, окуу китептеринин түзүлүштөрүн карап чыгуу ашыктык кылбайт. «Жогорку окуу жайларында башка улуттар үчүн талаптагыдай окуу китептери, куралдары менен камсыз кылып, алардын сапатын жогорулатуу үчүн окуу куралдарынын авторлорунун теориялык билимдери жетик болуп, ошол билимдердин жана практикалык тажрыйбалардын негизинде алар чыгармачылык менен издениши абзел», - деген ойду айткан К. Биялиев [53, 74-б.].

Жогоруда санап, кеп кылып өткөн чейрек кылым ичиндеги эмгектен жаралган окуу китептери, окуу куралдары, окуу программалары түздөн-түз пайдаланылбай калды. Себеби биринчиден Болон процессинде сааттар өзгөрдү. Экинчиден ага карата талап өзгөрдү. Сөзсүзбуга байланыштуу окутуунун программалары өзгөрөт. Кайрадан окуу китептеринин жаңы

үлгүлөрү, мурункулардын негизинде иштелип, оңдолуп, түздөлүп, кыскартылып чыгышы керек. Окуу китептеринин, окуу программаларынын жаңы түрлөрүн жаратуу зарыл. Дагы бир эске ала турган маселе, биздин буга чейинки басылып, түзүлүп келеген окуу куралдарыбыз, окуу китептери биз орус аудиторияларына багытталып түзүлгөн болсо, бүгүн кыргызстанга башка чет өлкөлөрдөн да иштегени, окуганы келип жаткан жарандардын саны өсүүдө. Чет өлкөлүк жарандар үчүн кыргыз тилин окутуп, үйрөтүүнүн методдорун, программаларын иштеп чыгуу зарыл. Азыр эми алар үчүн окуу программалар жаңы түзүлүп, окуу китептери да жаңыдан басылууда. Ушул маселеге карата Кыргыз – Түрк «Манас» университетинде түзүлгөн монографиялык эмгек Керимбекова Рысбүбү тарабынан «Башка улуттар үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздери» деп аталат. Аталган методикалык эмгекте жаңыдан Кыргызстанга келип тил үйрөнүп жаткан чет өлкөлүк жарандарга ыңгайлуу шарт, ыңгайлуу методика, ыңгайлуу китеп керектиги айтылат. Монография башка улуттардын өкүлдөрүнө кыргыз тили окуу китебинин жаңы моделин түзүп, мазмунун жаңылап, практикага киргизүүнү максат кылып алган. Эмгекте ошондой эле текст, көнүгүү, грамматика, диалог, көрмө жана укма кассеталардан тышкары жаңы ыкмалардын негизинде окуу китептерин түзүү жөнүндө айтылат. Автор кыргыз тилин башка улуттардын өкүлдөрүнө үйрөтүүдө кыргыз тилинин грамматикасын жадыбалдай жаттатуу менен эмес, көбүнчө көңүл баарлашуу кебине үйрөтүү системасы менен ийгиликке жетээрибизди айтат. Англис, француз, немец тилдерин үйрөтүүдө да ушул система кеңири жайылтылганын тастыктайт. «Кыргыз тили окуу китебин башка улуттарга түзүүдө кыргыз тилчилердин эң негизги максаты студентти кыргызча түшүнүп, сүйлөөгө, жаза билүүгө жана өзүнүн оюн айтууга үйрөтүү. Мында окутуу предмети кыргыз тили эмес, сүйлөө речи болушу керек», - дейт автор [136, 35-б.]. Буга чейин түзүлүп, басылып келген окуу китептери орус аудиторияларына арналса, эми орус-кыргыз алфавиттерин билбей, тамга тааныбай келген чет өлкөлүктөргө окуу китептеринин алгачкылары түзүлө баштады. Мында өзгөчө эске ала

турган нерселер чет өлкөдөн келген студенттердин көпчүлүк бөлүгү англис тилинде сүйлөй алаарын унутпоо керек.

Жогоруда аталган авторлордун түзгөн окуу китептеринин, окуу куралдарынын, окуу программаларынын кемчиликтерине, жетишкендиктерине токтолдук. Жалпысынан жыйынтык чыгарсак, биринчиден кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы концепциясынын, бирдей түзүлгөн стратегиялык окуу программасынын жоктугу. Экинчиден авторлордогу жоопкерчиликсиз мамиле, ошону менен катар башка тилдерди окутууга арналган алдыңкы иш тажрыйбаларга таянбагандык, чар жайыттык, өзүм билемдик. Окуу китептеринде, окуу колдонмолорундагы айрым кемчиликтердин жолугуп жатышын методист К.Биялиев төмөндөгүдөй белгилейт: «Азыркы учурда кыргыз тили боюнча орто мектептер, жогорку окуу жайлар үчүн окуу китептери, окуу куралдары басылып чыгууда, бирок, алардын мазмуну, жалпы түзүлүшү, деги эле жалпы деңгээли боюнча чет тилдерди экинчи тил катары үйрөтүүгө арналган окуу куралдарына салыштырганда, алар кыйла төмөн экенин оңой эле байкоого болот. Мунун негизги себеби Совет доорунда кыргыз тилин башка улуттарга үйрөтүү методикасынын өнүкпөгөнүндө жана андай муктаждыктын болбогондугунда жатат»[50,198-б.].

Билим берүү тармагында болуп жаткан өзгөрүүлөр, окутуунун жаңы багыты Болон системасы өрүш алып жатканда буга чейинки түзүлүп, окулуп келген китептер кандайдыр бир деңгээлде эксперименталдык окуу китептери катары бааланып, канча жылдык тажрыйбалардын жыйынтыгын эске алып, жаңы, методикалык жактан жеткилең, мурункудан кескин айырмалуу окуу китептерин түзүү милдети жаралып отурат.

Мамлекеттик тилди окутуунун программалары жана окуу китептери азыркы талапка жооп бере албай жаткандыгы, окуу китептеринин жана программалардын ортосунда олуттуу айырмачылыктар орун алгандыгы, студенттер үчүн керексиз, өздөштүрүүгө оор болгон тексттер, филолог эмес адистиктер үчүн артыкча берилген грамматикаларды иргеп, карап чыгуу зарылдыгы туулууда. Жогорудагы айтылгандарды жыйынтыктасак,

мамлекеттик тилди талапка ылайык, кесипке багыттап окутуу үчүн баарыдан мурда окуу программаларынын, окуу китептеринин сапаттарын жакшыртуу талап кылынат. Бул үчүн төмөнкүдөй чараларды жүргүзүү зарыл:

1. Мамлекеттик тилди окутууда (жогоруда методисттердин, окумуштуулардын айткандарын киргизген элем, ошол негизде) сөзсүз окутуунун стратегиялык программасын түзүү зарылдыгын чечүү.

2. Мамлекеттик тилди окутуу үчүн колдонулуп жүргөн окуу программаларын, окуу китептеринин илимий жана методикалык, методологиялык деңгээлин жакшыртуу.

3. Мамлекеттик тилди окутуунун программасын, окуу китептерин кайрадан бүгүнкү Болон системасына ылайык түзүп жаткандар окулуучу грамматиканы жана кесипке ылайыктуу тексттерди киргизип жатканда кайрадан карап чыгуу жагын эске алып, төмөндөгүдөй критерийлер сакталуусу жөн:

а) студенттердин өздөштүрүүсү үчүн кыйынчылыктарды туудурган оор жана артыкбаш грамматикалык материалдарды кыскартуу;

б) студенттердин келечек кесибине керектүү гана тексттерди жеңилден оорго карай киргизүү;

в) конкреттүү бир кесипке ылайыкталып түзүлүшү;

Азыр кесипке багыттап окутуу жайылтылууда. Канчалык кесипке багыттап окутпайлык, окутууга арналган окуу программаларын түзүүдө, окуу китептерин басып чыгарууда баары бир улуттук колорит, руханий баалуулуктар унутта калбаш керек. Профессионалдык жактан калыптанышына багытталган билим берүү боюнча эффективдүү аракеттеги системаны түзүү менен бирге маданий баалуулуктарды келечек муунга тааныштырып, унутта калтырбай окутуп, үйрөтүп жүрүп отурууну калтырбашыбыз керек. Бул нерсе программа түзүүчүлөрдүн эсинен да, окуу куралдарын түзүүчүлөрдүн да эсинен чыгарбоого тийиш. Юрист укуктук тексттерди, экономист экономикалык тексттер менен термендерди гана окуп үйрөнүү менен гана чектелбей, алар менен бирге улутубуздун сыймыгы болгон «Манас» эпосу, улуу инсандар,

улуттук каада-салт, улуттук кийимдер, руханий байлыктарыбыз жөнүндө билимдерин тереңдетип туруулары жөн.

Кесипке багыттап окутууда окутуунун нугун жаңы багытка бурууга, мазмунун жаңылоого, окутуунун ыкма, формаларын түп тамырынан бери өзгөртүү иш-аракетин жасоо сунуштары сунушталып келет.

Элибиздин бакубат жашоосу, коомдук аң-сезими, өлкөнүн күч-кубаты ар кандай адистин, биринчи кезекте кесипкөй, экинчиден инсан катары өз жумуш ордуна шайкеш болушунан көз каранды. Айрыкча мамлекеттик тилди билүүчү кадрды бүгүнкү күндүн талабына жараша даярдоо—жогорку билим берүүнүн алдындагы кечиктирилгис маселелердин бири. Мындаар кандай багыттагы келечек адистерин сапаттуу, мамлекеттик тилде эркин сүйлөй алгандай кылып чыгаруу биринчи планда турат. Бардык эле кесипте тил башкы роль ойноору талашсыз чындык. Ал эми мамлекеттик тилде эркин сүйлөй алган кесипкөй кадрларды даярдоо коомчулук үчүн өтө зарыл нерсе.

Айтылган зарылдыктарды чечүү үчүн алгач жогорку билимдүү адисти даярдоочу окуу жайлардын окуу программаларын түзүү, анын мазмунун жана бүтүрүүчүнүн компетенцияларын гана эмес, окутуудан күтүлүүчү натыйжаларга жетүү технологияларын жана анын сапатын баалоону да пландаштыруу зарыл. Чындыгында эле бардык окуу процессинде, анын ичинде кыргыз тилин окутууда да окутуу процессин уюштуруучу маселелеринин ичинен окуу программалары эң олуттуу орунду ээлейт. Окуу программасы бул—окуу предмети боюнча берилүүчү билим, окулуучу материалдар, бөлүнгөн саат, окулуучу мөөнөтү, берилүүчү материалдын көлөмү—мына ушулардын баарын жөнгө сала турган, мындайча айтканда документ болуп саналат. Канчалык программа сабаттуу, так, даана, түшүнүктүү, жеткиликтүү, бүгүнкү күндүн талабына шайкеш келип, кесиптик өзгөчөлүгү эске алынып түзүлсө, ошончолук жемишин берет. Анткени кесиптик жана негизги компетенциялар окутуунун түрдүү методдорун колдонгон окутуучу менен студенттердин бирдиктүү ишмердиги дадал ушул программа аркылуу ишке ашат, жыйынтыгын берет, калыптанат. Бул үчүн билим берүү

министирлигижана жогорку окуу жайлар тарабынан көптөгөн (түрдүү кесипке багытталган)жалпы дагы этаптык, стратегиялык программалариштелип чыгыш керек. Бүгүн азыр жогорку окуу жайларында билим берүүнүн максаты, милдеттери, натыйжалары, окутуунун формалары, баалоо системасы өзгөрүп, окутуу технологиялык ыкмага өтүп жаткан шартта окутуучу, демейки билимдин булагы, социалдык тажрыйбанын транслятору боюнча гана калбастан, ар бир студенттин жекече өнүгүү жолунун долбоорчусуна айланыш керек. Билим берүүнүн компетенттүүлүккө негизделген жолуна өтүүдө окутуучунун ролунун жана функциясынын өзгөрүшү келечектеги кесипкөй кадрларды даярдоо боюнча программалардын, окутуунун планын, окутуунун мазмунун, окуу китептеринин, окуу куралдарынын, билим берүү стандарттарынын кесиптик өнүгүү траекториясынын өзгөрүшүн талап кылат. Бүгүнкү окутуучунун (мугалимдин) сапаты жана ролу төмөндөгүдөй болуш керек:

- Окуу процессине жетекчи;
- Тилди өздөштүрүү процессине катышуучу;
- Ортомчу;
- Тилди өздөштүрүүдө мотивациялоочу адам;
- Кеңешчи;
- Дос;
- Консультант;
- Билимдин очогу (булагы);
- Угуучу;
- Көсөмөлдөөчү;
- Тил билги;
- Толеранттуу;
- Компетенттүү;
- Сезимтал;
- Байкагыч;
- Сабаттуу;
- Адамкерчиликтүү;
- Боорукер;
- Ар тараптуу;

- Түшүнүктүү;
- Камкордук көрүүчү;
- Изилдөөчү;
- Чыдамкай адам;
- Байланышты кайта түзүүчү;

Андан сырткары бүгүнкү күндүн талабына ылайык кыргыз тили окуу китептерин, окуу куралдарын, окуу программаларын коммуникативдик функционалдык багытта, дифференцияланган түрдө өркүндөтүп түзүүгө мезгил жетти.

1.3. Эки баскычтуу билим берүүнүн шартында мамлекеттик тилди окутуунун өзгөчөлүктөрү

Республикада жогорку окуу жайлар (Болондук билим берүү) эки баскычтуу билим берүүгө, б.а. бакалавриат жана магистратура системасына өтү. ЖОЖдордо студенттер эми төрт жылда жогорку билимге ээ болот. Жогоруда айтылган жаңы билим берүү стандартына байланыштуу кээ бир кайталанган актуалдуу эмес ж.б. дисциплиналарды оптималдаштырып, б.а. эл аралык стандарттардын талаптарына ылайык компетенттүүлүк кадамга өтү. Ушундай кадамдар менен окуунун мөөнөтүн кыскартса болот.

Дүйнөлүк билим берүү системасында, анын ичинен Кыргызстандын билим берүү стандарттарында жүрүп жаткан өзгөрүүлөр биздин илимий изилдөөбүздүн предмети болуп саналган «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу» сабагы дагы окутуунун кредиттик технологиясына негизделген жаңы шартта окутула баштады. Мындай учурда ар бир эле окутуучунун астында кантип окутуу керек? деген собол келет. Көп саат менен окутуп келинген программа кыска убакта ишке ашыш керек. Ушул жерден окутуучу алгач «метод» түшүнүгүн жакшылап түшүнүү зарылдыгы келип чыгат. Андан соң, мугалим методиканын өзүнө ыңгайлуу, студентке түшүнүктүү, жеңил, жөнөкөй түрүн туура тандоосу маанилүү. Методика туура тандалбай калган учурларда жасалган аракет натыйжасын бербей калышы ыктымал. Тилди экинчи тил катары окутууда негизинен үч метод белгиленип жүрөт:

1) котормо (салыштыруу) методу

2) табигый (ортомчу тилсиз) методу

3) аралаш методу

Методисттер З.Сарылбекова менен Ж.Чымановдор тил үйрөтүүдө

өнүккөнмамлекеттердин тажрыйбаларына таянуу менен окутуунун эң негизги методдору катары төмөнкүлөрдү көрсөтүшкөн:

1. Грамматикалык которуу методу;
2. Табигый метод;
3. Түздөн-түз которуу методу;
4. Берлиц методу;
5. Угуп түшүндүрүү тилдик метод;
6. Тилдик эрежелерге таянган үйрөтүү методу;
7. Аудио-визуалдык метод;
8. Коммуникативдик метод;
9. Эклектикалык метод;[255,8-б.]

Грамматиканы үйрөтүүдө билим берүү тармагындагы заманбап мүмкүнчүлүктөрдөн кеңири пайдалануу абзел. «Инновациялык мазмунга, ык-усулдарга, формаларга ээ болгон кыргыз тил сабагы мугалимден эле эмес, ар бир окуучудан эркин чыгармачыл ойлонуу менен уюштурулган ык-усулдарда иш алып барууну талап кылат», - дейт методист А.Муканбетова[14,111-б.].Методист «Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий теориялык негиздери», - деген темада докторлук ишин коргогон. Бул диссертациялык иш мектептерге арналган, ал эми ушундай эле окутуунун жаңылануу методдорун жогорку окуу жайларга да киргизилип жатат.Бирок, илимий деңгээлге жете элек.

Инновация түшүнүгү–жаңылануу, ички жаңылануу деген маанини берет. Салтуу окутуу ыкмаларына жаңы нерселерди аралаштыруу. Айрым эскирген керексиз окутуунун түрлөрүнөн кутулуу.

Улуу педагогдордун салттуу окутуу методдору жана өзүбүздүн кыргыз педагогикасындагы жетишилген ийгиликтерди пайдалануу жокко чыкпаш керектигин жогоруда да кеп кылган элем. Себеп дегенде окутуунун жаңы,

башкача айтканда инновациялап окутуудагы кээ бир жагдайлар эчак эле салттуу педагогикада жолугуп жүргөнүн танууга болбойт. Мамлекеттик тил сабагынын окутуучусу чет тилдерди окутуу методикасынын алдыңкы үлгүлөрүн жана мамлекеттик тилди окутууда топтолгон жыйырма жылдан ашык иш тажрыйбалардын жыйынтыктарына таянуу менен бүгүнкү эки баскычтуу билим берүүнүн шартына ылайык өз ишмердүүлүгүн түзүүсү зарыл. Ошону менен катар эле чет тилдерди окуп үйрөнүүнүн методикаларынын ичинен бизге жакын орус тилин чет тил катары үйрөтүүнүн тажрыйбаларына таянсак да болот. Орус окумуштуулары тилди чет тил катары окуп үйрөтүүнүн эки түрүн изилдеп, практикада колдонуп келишкен. Алардын биринчиси котормо жолу менен үйрөтүүнү колдонушса, экинчиси ортоктилсиз үйрөтүүнү пайдаланышкан. Орустун белгилүү окумуштуулары В.Г.Костомаров, Т.В.Рябоважана башкалардын изилдөөлөрүндө психолингвистикалык ыкма колдонулганын көрөбүз. «Биринчи-психология менен тил үйрөтүү ыкмаларын алып көрсөк, психология тил үйрөтүү ыкмасына эч кандай көз каранды эмес. Психология тилди үйрөтүү методдорусуз эле алга жыла алат. Бирок тил үйрөнүү психологиясыз өз алдынча боло албасын», - айткан орустун психолог – окумуштуусу В.В. Беляев [46,156-б.]. Кандай гана ыкмалар менен окутпа, сөзүз аягында ийгиликтүү жыйынтык болушу абзел. Тилди үйрөнүү жөндөмдүүлүгү канчалык бат болсо, тилди эсинде сактай билүү да ошончолук тез калыптанат. Методдун кандай түрү колдонулбасын жыйынтыгында тил үйрөнүп жаткан студентти кыргыз тилин коммуникациялык компетенцияда колдоно билүүсүнө жетишүү болуп эсептелинет.

Б.Акматов, А.Муканбетовалар тарабынан түзүлгөн дагы бир монографияда мындай ойду айтышкан: «Кыргыз тилин предмет катары окутууда кетирилген кемчиликтердин себептерин таап, аныктап көрсөтүп, анан аны дүйнөлүк билим берүүдө тил үйрөтүү иштеринде ийгиликтүү практикаланып жаткан окутуунун ык-усулдары менен толуктоо, андан ары мезгилдин талаптарына туура келгендей кылып жаңылоо милдети турат десек, анда азыр инновациялык

сабактарга өзгөчө басым коюу жана алардын айырымдарына илимий-педагогикалык жактан түшүндүрүү зарылдыгы байкалат», - дешет [14, 167-б.]. Андан ары методисттер мамлекеттик тил сабагын окутууну жакшыртуу үчүн кыргыз тилиндеги интеграциялык сабактар-турмушка керектүү билимди инновациялоонун башкы булагы деп эсептешет.

Тилди окутуунун методикасын өнүктүрүүнүн заманбап мезгили тилдин маданий (кумулятивдик) функциясына карата, тилди дүйнөлүк жана улуттук маданиятка үйрөтүү каражаты катары окутууга карата өзгөчө кызыгуу менен мүнөздөлөт. Тилди үйрөтүүдө маданият таануу (этномаданий) компетенциясын өнүктүрүү зарыл, ал студентке кыргыз тил картинасын калыптандырууну, тилдин улуттук маркаланган бирдиктерине, кыргызча сүйлөө этикетине ээ болууну камсыздайт. Белгилей кетчү жагдай, маданият таануу компетенциясын калыптандыруу максаттары эне тилин жана чет тилдерди үйрөтүүдө ар башка багытта ишке ашат. Мамлекеттик тилди чет тил катары окутууда элдин жашоосу үчүн мүнөздүү, башкалар үчүн жүрүм-турумдар жана реалийлер стереотиптерин таануу, башка маданияттын башкалардан бөтөнчөлүгү менен таануушудагы мүмкүн болуучу маданият таануу кооптонуусун жеңүү максатында жүзөгө ашырылат.

Бүгүн жогорку окуу жайларында окутуу системасы да өзгөрдү. Билим берүү тармагындагы биздин республика үчүн кылым жаңылыгы болгон бул секирик коомдук өнүгүүнүн башка сфераларына да көптөгөн татаалдыктарды жаратып жатат. Эки баскычтуу билим берүү, Болон системасында окутуу, окуу, билим алуу биздин өлкө үчүн жаңы нерселер. Бардык эле жаңы нерсенин башталышы кыйынчылыктарды жаратаары маалым. Эки баскычтуу билим берүү шартында жана Болон системасы кулачын жайып жаткан чакта, Болон тартибинин койгон талаптарына жооп бергидей болгонубуз оң. Себеби болон конвенциясына карата Кыргызстандын жогорку окуу жайларында чоң кызыгуу пайда болду. Болон кыймылы Кыргызстандын жогорку билим берүү тармактарын модернизациялоодо жаңы импульс жаратты. Бүгүн азыр билим берүү башкармалыгы, жогорку окуу жайлары дүйнөлүк билим берүү

мейкиндигине Кыргызстандын да чыгуусуна жол ачууга бир канча аракеттерди жасап жатышат. Алсак, азыр жогоруда кеп кылынган эки баскычтуу билим Европалык жогорку билим мейкиндигине дал келээр структураны : бакалавриат жана магистр системасына өттү.

Ушул системага байланыштуу мамлекеттик тилди окутууда ар тараптан илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү колго алынышы зарыл. Мамлекеттик тилден илимпоз, окумуштуулардын катарын өстүрүү каралыш керек. Себеби Болон системасында окуп жатышкан студенттерге илимий даражасы бар гана окутуучу окутууга тийиш делген талабы кезигет. Дагы бир маселе ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп жаткан адистердин билимин жогорулатып туруу үчүн атайын курстарга, тренинг, семинарларга жиберип туруу көзөмөлдөнүлүш керек. Анан жогоруда кеп кылып өткөндүрөй турган кемчиликти жоюу үчүн башка адистиктен кыргыз тилчи болууну каалап келген окутуучуну кайра даярдоо курстарынан окуп келүүсүн талап кылуу. Ааламдашуунун шартында жана маалымат алмашуу анчалык кыйынга турбай калган өзгөчө азыркы учурдун студентине билим берүүнүн жаңы стандарттык концепцияларын даярдап, алар окуй турган китептердин жаңы үлгүлөрүн түзүп чыгуу, окутуучу адистердин илимий деңгээлдери жөнүндөгү маселени чечүү зарыл милдеттерден.

Билим берүүнүн компетенттүүлүккө негизделген жолуна өтүүдө окутуучунун ролунун жана функциясынын өзгөрүшү келечектеги кесипкөй кадрларды даярдоо боюнча программалардын, окутуунун планын, окутуунун мазмунун, окуу китептеринин, окуу куралдарынын, билим берүү стандарттарынын кесиптик өнүгүү траекториясынын өзгөрүшүн талап кылат. Болон системасынын негизинде окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашырууда студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандыруу парадигмасы кулач жайууда. Билим берүү системасы мурунку салттуу билим берүүнү алмаштырган жаңы системаны башынан өткөрүп жатат.

Салттуу билим берүүнүн максаттары азыркы кесипкөй адиске компетенттүүлүктүн жогорку деңгээлин түзүү максаты менен

толукталууда. Учурдун талабы боюнча тилди үйрөнүүнүн максаты коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу болуп саналат. Тил үйрөтүү сабактарынын программаларында «коммуникативдик компетенция», «тилдик компетенция», «лингвистикалык компетенция», «маданият таануу компетенциясы» түшүнүктөрү киргизилип жатат. Студенттердин аталган бул компетенцияларды толугу менен өздөштүрүшү үчүн студенттердин оозеки жана жазма тилин өнүктүрүү боюнча багыттуу, системалык иштерди биринчи күндөн тарта жүргүзүү зарыл.

Экинчи чет тилди үйрөтүүнүн маанилүү максаттарынын бири – тилди үйрөнүп жаткандар ошол тилди үйрөнүүнү өз алдынча уланта ала турган негизди жараткан шыкты калыптандыруу болуп эсептелет. Изилдөөчүлөрдүн айтымында, коммуникативдик компетенциянын негизги булагы болуп тилдик компетенция саналат. Экинчи тилди үйрөтүүдө белгиленген максатка ылайык тил компетенциясын калыптандыруу барган сайын маанилүү болуп барат.

Тилдик компетенциянын түзүлүшү – бул эне тилине окутуунун эң маанилүү жактарынын бири, анткени тилдик компетенция – бул студенттердин сөздөрдү, алардын формаларын, синтаксистик түзүлүштөрдү адабий тилдин нормаларына ылайык колдонуу, анын синонимикалык каражаттарын пайдалануу, акыры тилдин бардык байлыктарын толугу менен пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү. Тил компетенциясы – тил жөнүндө атайын окутууну жөндөштүрүү менен күнүмдүк турмуш тиричиликтен чогулган сүйлөшүү тажрыйбасын колдонуунун негизинде тил сезимин калыпка келтирүүнү өзүнө камтыган психологиялык система. Азыркы учурда тилдик компетенциянын түзүлүшүнө өзгөчө маани берилүүдө, анткени социалдык жактан активдүү инсандын калыптанышынын өбөлгөсү катары бааланууда. Ошондуктан аталган терминдин, түшүнүктөрдүн лингводидактикага киргизилиши кокусунан эмес. Бул билим берүүнүн негизи деп табылган компетенттүүлүк ыкмаларынын нугунда жатат. Билим берүүнүн жаңыланган мазмунунун негизинде «билим берүүнүн так аныкталган максаттары катары каралган маанилүү компетенттүүлүктөр» коюлушу күтүлүүдө. Аталган түшүнүктөрдүн

бекитилиши заманбап психологиялык жана лингвистикалык илимдин: сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн теориясы, сүйлөшүүнүн жалпы мыйзам ченемдерин жана тилдик каражаттарды колдонуу учурдагы ишмердигин (сүйлөө жана угуу) изилдеген коммуникативдик лингвистиканын жана тилди өздөштүрүүнүн механизмдин түшүндүргөн жана системалык сүрөттөлүшүн көрсөткөн когнитивдик лингвистиканын жетишкендиктери менен шартталат.

Тилдик компетенция—бул көп компоненттик көрүнүш, ага башка компоненттер менен катар лексикалык компетенция да кирет. Лексикалык компетенция деп лексика, лексикалык шык жаатындагы билимдердин жыйындысы түшүндүрүлөт, аларды өздөштүрүп алуу үйрөнүп жаткан тилдин тилдик ченемдерине ылайык, лингвистикалык контекстте ЛБге (лексикалык бирдиктер) семантикалык туура тандоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Экинчи чет тилди үйрөнүүдө лексикалык компетенциянын калыптанышы алгылыктуу кызыгууну билдирет, анткени тилди экинчи тил катары окутууда бир топ чоң катмары потенциалдык сөздүккө таандык, аны эсебинен ошол тилди үйрөнүүдө тез жылыштар болуп, татаалыраак, анын ичинде, аутентикалык тексттерди окуу мүмкүн боло баштайт.

Экинчи тилдеги лексикалык компетенцияны калыптандыруу процесси эгер төмөнкү принциптерге ылайык курулса, ийгиликтүү ишке ашырыла алат:

- 1) экинчи тилдеги лексикалык компетенциянын калыптануу процессинин когнитивдик-интеллектуалдык багыт принцибинде;
- 2) студенттердин тилдик тажрыйбасын эске алуу принцибинде;
- 3) студенттердин окуу тажрыйбасын эске алуу принцибинде;
- 4) экинчи тилдеги лексикалык компетенциянын калыптануу процессинде өз алдынча окууну калыптандыруу принцибинде;
- 5) экинчи тилди үйрөтүүнүн интенсивдүүлүк принцибинде;
- 6) студенттердин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнүн контекстинде экинчи тилдеги тил компетенциясынын лексикалык аспекти калыптандыруу принцибинде.

Жогоруда белгиленген принциптер экинчи тилдеги бүтүндөй тилдик компетенциянын калыптандыруу процессине таасирин тийгизиши мүмкүн экенин белгилеп кетүү зарыл.

Тилдик компетенциянын лексикалык аспектин калыптандыруунун психолингвистикалык механизмдерин изилдөөлөр көрсөткөндөй, экинчи тилди үйрөнүүдө окшош лексикалык бирдиктерди, б.а. когнаттарды колдонуу ыгын көчүрүүчү бир топ шарттар бар. Анткен менен, лексико-семантикалык интерференциянын пайда болушу мүмкүн экенине байланыштуу мындай көчүрүүлөр башкаруучу мүнөздө болушу керек. Булар англис-француз когнаттарынын методикалык типологиясынын түзүү зарылчылыгына шарт болуп, семантикалык критерийлерге негизделген жана студенттер биринчи тилди үйрөнүү курсунда алган тилдик тажрыйбасын эске алуу түзүлгөн.

Экинчи тилди үйрөнүүдө атайын методиканын иштелип чыгышы студенттердин тилдик компетенциясынын лексикалык аспектин калыптандыруунун натыйжалуулугунун шарты болуп калды, методикада окулуп жаткан лексикалык бирдик кайсыл бир типологиялык топко таандыгы эске алынып жана ал жогоруда белгиленген принциптерге негизделген.

Бул методиканын маанилүү этаптарынын бири жаңы лексикалык бирдик менен таанышуу болуп эсептелет. Методика боюнча студенттер өзүнүн жеке тилдик тажрыйбасына таянуу менен үйрөнүп жаткан лексикалык бирдикти өзалдынча семантизациялоосу үчүн маселелик-издөө тапшырмаларын кеңири колдонуу каралган. Ошол эле учурда лексикалык бирдиктин типологиялык тиешелүүлүгүнө карата окутуучунун жардамынын деңгээли өзгөрүлүп турат.

Окутуучунун ролу студенттер биринчи тилдин лексикасын үйрөнүүдөгү окуу стратегияларын экинчи тилдин лексикасын үйрөнүү процессине түшүнүү менен көчүрүүсүн өбөлгөлөп турууда.

Мындан тышкары, студенттерди болочок кесип ээлери катары профессионалдуу даярдоонун контекстинде кесипкөй адистин иш-аракеттерине тиешелүү рефлексияны этап-этап менен киргизүү зарыл, бул студенттердин методикалык компетенциясынын калыптанышына өбөлгө түзөт.

А.Н.Хуторской компетенттүүлүк жана компетенциянын функцияларын билим берүүнүн түрдүү аспектилерине карата билим алуучунун инсандыгына карата, билимине, жөндөмүнө жана көндүмүнө, билим берүүнүн түзүмүнө жана мазмунуна карата, ишмердүүлүк ыкмаларына карата бөлүп карайт.

Биздин мектептерде, жогорку окуу жайларда азыр кыргыз тилин мамлекеттик тил катары, орус тилин официалдуу тил катары окутуу, ошону менен бирге чет тилдерин окутууда бирдиктүү ыкмалардын чегинде ишке ашыруу жана кандайдыр бир бирдиктүү түшүнүү, байланыштуу өтүү, бирдиктүү концепцияны иштеп чыгуу аракети жасалышы маанилүү нерсе.

Кесипкөй адистин инсандык сапаттарынын, анын жалпы жана таануу маданиятын, баалуулуктарды кабыл алуудагы эң маанилүү нерсе – мамлекеттик тилге карата мамилесин түзүүдөгү, өнүгүп- өсүшүнө эне тилдин маанисин эске алып, тилдик компетенттүүлүктү сүйлөө жөндөмдүүлүн өздөштүрүүнүн жалаң гана милдеттүү жана керектүү шарты эмес, ошондой эле тилдик өнүгүүнүн каражаты, тил атайы белгилер системасы жана коомдук көрүнүш экенин түшүнүүсүнүн, акыры отуруп, тил өнүккөн инсандын калыптанышынын шарты катары кабыл алуу зарыл.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу методикасындагы «компетенттүүлүк» түшүнүгү биринчи кезекте тилди билүү деңгээлин аныктоо менен кошо окутуунун максатын так аныкталышын издөө менен байланыштуу, башкача айтканда, студент тилди кандай өздөштүргөн деген суроого жооп издөө. Учурдагы методикада компетенттүүлүк деп кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде түзүлүп жаткан жана тилди өздөштүрүүнү, аягында студенттин өнүгүшүнө, өсүшүнө кызмат кылган билим, жөндөм жана тажрыйбанын жалпылыгы менен түшүндүрүлөт.

Компетенттүүлүктүн ушундай түшүнүлүшүнөн улам, алардын сүрөттөлүшү өзүнө өздөштүрүлүүчү билимди, ишмердик жагына ылайык түзүлүшү зарыл болгон жөндөм жана тажрыйбаны камтыйт.

Кыргыз тилине окутуунун максаты жалаң билим берүү менен чектелбестен, тарбиялоо маселелерин чечүү да каралышы анык. Максатка ылайык, билимди

топтоо гана жөндөмдөрдү өздөштүрүү эмес, студенттин инсандыкка багыт алуусун, анын интеллектуалдык жана чыгармачылык шыгын, баалуулуктарды тандоосун, мотивдерин жана кызыкчылыктарын өнүктүрүү болмокчу. Буга байланыштуу компетенттүүлүктү ЖОЖдордо мамлекеттик тилди окутуу аспектинде караганда мында үчүнчү компонентти- студенттин инсандык сапаттарынын өнүгүүсү боюнча коюлган максаттардын болушун шарттайт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориясында жана практикасында төмөндөгү компетенттүүлүктөр көрсөтүлөт: тилдик, лингвистикалык, коммуникативдик, маданият таануучулук, (лингво-өлкө таануучулук, этномаданият таануучулук, социомаданий). Бул түшүнүктөрдү талкуулоо, алардын мазмунун жана структурасын түшүнүү, алардын интерпретациясы заманбап лингводидактикада түшүнүү оңойго турбайт.

Ар бир типтин компетенттүүлүгүн кыскача мүнөздөй турган болсок: тилдик компетенция—студенттердин сөздөрдү пайдалана билүүсү, алардын формалары, адабий тилдин нормаларына ылайык синтаксистик түзүлүштөрдү, анын синонимикалык каражаттарды пайдалана алуу, акырында – тилди колдонууда анан бардык байлыктарын пайдалана билүү. Ал эми лингвистикалык компетенттүүлүк мамлекеттик тилди окутуунун методикасында ар түрдүү кабыл алынат.

Лингвистикалык компетенция тил үйрөнүү боюнча атайын жөндөмдөрдү да, көндүмдөрдү да калыптандырууну болжолдойт, муну бөлүштүрүүнү биринчи жолу М.Т.Баранов сунуштаган. Атайын жөндөмдөрдүн жана көндүмдөрдүн арасында биринчи кезекте окуу-тил (окуу-таанып билүүчүлүк) жөндөмү жана көндүмү болуп бөлүнөт, ал өз кезегинде үйрөнүлүп жаткан тил жана сүйлөө жөндөмдөрүн таануу, бир көрүнүштү башкадан айырмалай билүү жөндөмүн камтыйт: классификациялык, тил көрүнүштөрүн топторго бөлүштүрө билүү жана аналитикалык жөндөм: жарым-жартылай жана толук фонетикалык, морфемалык, сөз калыптандыруучу, морфологиялык, синтаксистик жана стилистикалык талдоо. Деги эле экинчи тилди үйрөнүүдө интеллектуалдык,

эмоционалдык жана речтик активдүүлүктү айырмалоо керек. Жыйындысында алар тилди билүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүшөт.

Кыргызстандын билим берүү тутумунун Болон системасына өтүүсү билим берүүнү көп деңгээлдүү (баскычтуу) формада жүргүзүлүүсү, кредиттик технологияга өтүү ж.б. жогорку окуу жайларында студенттерге кесиптик билим берүүнү компетенттүүлүккө негизделип жүргүзүү талабын коюуда. Билим берүүдөгү мындай реформаларды ишке ашырууда биринчи кезекте мамлекеттик билим берүү стандарттарын түзүү, кредиттик саатка өтүү, студенттерге билим берүүнүн мазмунун жана технологиясын өзгөртүү зарыл болуп саналат. Билим берүү системасында жүрүп жаткан мындай өзгөрүүлөр мамлекеттик тилди окутууда да өз таасирин тийгизбей койбогондугун жогоруда кеп кылып келе жатабыз. Бир эле мисал, окуу жүгүн аткаруудагы сааттардын көлөмүнүн кескин кыскарышы. Мамлекеттик тилди окутуу маселелерин ишке ашыруу канчалык оңой сезилгени менен окутуу процессинде көп эле көйгөйлөрдү жаратып келген. Азыркы талапта кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кредиттик саатка өтүү системасында жогоруда кеп кылган сааттардын кыскаруусу окутуунун формасын, мазмунун, ал эле эмес окутуучунун да, студенттин да өзгөчө мобилдүүлүккө өтүүсүн шарттады.

Мамлекеттик тилди окутууда канчалаган аракеттер жасалып, канчалаган программалар, окуу китептери түзүлүп, алардын сапаттарын жакшыртуу жумуштары жасалбасын жыйынтыгында баары бир эле ойдогудай жыйынтык алынбай, мамлекеттик тилди окутуудагы окулуш керек болгон деңгээлге жетпей келет. Себеби, дүйнөлүк практикада чет тилин үйрөтүүдө «пороговый» деп аталган баскыч үчүн эле 500 саат керектиги айтылат. Ал эми биздин тилди үйрөтүүдө толук курсу боюнча кыскарып отуруп, азыркы эки баскычтуу билим берүүдө, Болон системасында 120, өз алдынча иштөөгө берилген сааттар менен колшулуп 132 саат араң чыгат. Чет тилдерин окутууда «Босого» баскычына бөлүнгөн сааттын үчтөн бирин араң мамлекеттик тилди окутууга бөлүнүп отурса, анан каяктагы тил үйрөтүүдө ийгиликтер жаралат.

Ү.Култаеванын «Кыргызча сүйлөшөбүз» деген эмгеги кыргыз тилин кыска мөөнөттүү курста үйрөтүү үчүн окуу китеби болуп саналат. Окуу китебине берилген грамматикалык материалдар кыргыз тилин өз алдынча (курстан кийин да) тереңдетип үйрөнүүгө негиз болуп берет. Окуу китеби 140 саатка ылайыкталып түзүлгөн [155,171-б.]. Ошондой эле укма жана көрмө тасмалар коштойт. Бирок, бул окуу китеби түздөн-түз ЖОЖдордун студенттерине арналбагандыктан аны пайдалануу мүмкүн эмес. Жаңы түзүлүп жаткан окуу китептерин билим берүүдөгү бүгүнкү стандарттык үлгүдө, окутуунун жаңы формасына ылайыктап, окуу көлөмүнө тууралап, эки баскычтуу билим берүүнүн шартына шайкеш келгидей, дистанттык окуу формасын да (аралыктан окутуу формасын) канаттандыргыдай түзүү милдети турат.

1-глава боюнча корутунду

1-глава боюнча жыйынтык чыгарсак, биринчиден окутуунун методикасын, методологиясын, стандарттык концепсияларды, окуу китептеринин жаңы үлгүлөрүн түзүүжана ага байланышкан маселелерди кененирээк жана терең изилдөө зарылдыгы айтылды. Колдонулуп келинген чейрек кылым ичиндеги эмгектен жаралган окуу китептери, окуу куралдары, окуу программалары эми түздөн-түз пайдаланылбай калды. Себеби биринчиден Болон процессинде сааттар өзгөрдү. Экинчиден ага карата талап өзгөрдү. Сөзсүзбуга байланыштуу окутуунун программалары өзгөрөт. Кайрадан окуу китептеринин жаңы үлгүлөрү, мурункулардын негизинде иштелип, оңдолуп, түздөлүп, кыскартылып чыгышы керек. Окуу китептеринин, окуу программаларынын жаңы түрлөрүн жаратуу зарыл. Дагы бир эске ала турган маселе, биздин буга чейинки басылып, түзүлүп келеген окуу куралдарыбыз, окуу китептерибиз орус аудиторияларына багытталып түзүлгөн болсо, бүгүн кыргызстанга башка чет өлкөлөрдөн да иштегени, окуганы келип жаткан жарандардын саны өсүүдө. Чет өлкөлүк жарандар үчүн кыргыз тилин окутуп, үйрөтүүнүн методдорун, программаларын иштеп чыгуу зарыл.

Бүгүн жогорку окуу жайларда билим берүүнүн максаты, милдеттери, натыйжалары, окутуунун формалары, баалоо системасы өзгөрдү. Билим берүүнүн компетенттүүлүккө негизделген жолуна өтүүдө окутуучунун ролунун жана функциясынын өзгөрүшү келечектеги кесипкөй кадрларды даярдоо боюнча программалардын, окутуунун планын, окутуунун мазмунун, окуу китептеринин, окуу куралдарынын, билим берүү стандарттарынын кесиптик өнүгүү траекториясынын өзгөрүшүн талап кылууда. Болон системасынын негизинде окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашырууда студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандыруу парадигмасы кулач жайган чак. Билим берүү системасы мурунку салттуу билим берүүнү алмаштырган жаңы системаны башынан өткөрүп жатат.

Салттуу билим берүүнүн максаттары азыркы кесипкөй адиске компетенттүүлүктүн жогорку деңгээлин түзүү максаты менен толукталууда. Азыркы талап боюнча тил үйрөнүүнүн максаты тилдик компетенцияны калыптандыруу болуп саналат. Студенттердин тилдик компетенцияны толугу менен өздөштүрүшү үчүн алардын оозеки жана жазма тилин өнүктүрүү боюнча багыттуу, системалык иштерди биринчи күндөн тарта жүргүзүү зарыл. Экинчи чет тилди үйрөтүүнүн маанилүү максаттарынын бири-тилди үйрөнүп жаткандар ошол тилди үйрөнүүнүөз алдынча уланта ала турган негизди жараткан шыкты калыптандыруу болуп эсептелет. Изилдөөчүлөрдүн айтымында, коммуникативлик компетенциянын негизги булагы болуп тилдик компетенция саналат. Экинчи тилди үйрөтүүдө белгиленген максатка ылайык тил компетенциясын калыптандыруу барган сайын маанилүү болуп барат.

Тилдик компетенциянын түзүлүшү-бул эне тилине окутуунун эң маанилүү жактарынын бири, анткени тилдик компетенция-бул студенттердин сөздөрдү, алардын формаларын, синтаксистик түзүлүштөрдү адабий тилдин нормаларына ылайык колдонуу, анын синонимикалык каражаттарын пайдалануу, акыры-тилдин бардык байлыктарын толугу менен пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү. Европанын тилдик портфелинин негиздемелерине таянып, акырында

студенттин өзүнүн тилдик компетенциясынын деңгээлин баалоо өзгөчө маанилүү.

II глава Студенттердин кыргыз тилиндеги тилдик компетенцияларын калыптандыруунун жалпы маселелери

2.1 Тилди окутуудагы «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн дидактикалык негиздери

Коомдун өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр билим берүү системасына олуттуу таасир көргөзүп келет. Болон декларациясына кол коюлуп, Кыргыз Республикасынын билим берүү мейкиндигине кириши менен маданият аралык карым - катнаштын масштабдары кеңейтилүүдө, ушуга байланыштуу өзгөчө маанилүүлүктү коммуникабелдүүлүк факторлору, ишмердиктин активдүү чыгармачылыгы, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, социалдык жана кесиптик мобилдүүлүк кулач

керүүдө. Ошентип Кыргызстанда дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүүгө багытталган билим берүүнүн жаңы системасынын калыптануу учуру жүрүп жатат. Бул болсо окуу-тарбиялоо процессинин педагогикалык теориясына жана практикасына олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүү менен коштолгон. Билим берүүдө парадигмалардын алмашуусу менен башкача жолдор, башкача укуктар, башкача мамилелер, башкача педагогикалык менталитет талап кылынууда.

Бүгүнкү күндө көпчүлүк адистер бардык тармактарда компетенттүү мамиленин алкагында жаңы концептуалдык негизде адисттерди даярдоо жүргүзүлүшү керектигин белгилешет. Компетенттүү мамиленин маңызы биринчи кезекте, окутуунун максаттарын өзгөртүүнү, аларды жана окутуунун күтүлгөн жыйынтыктарын кесиптик милдеттердин түрдүү деңгээлдерин чагылдыруучу компетенциялар жыйындысы түрүндө берүүнү карайт. Компетенттүү мамилени кесиптик билим берүүнү жана эмгек рыногунун керектөөлөрүн дал келтирүүгө аракет кылуу катары да мүнөздөөгө болот. Анткени мындай мамиле жумуш берүүчүлөр, компетенттүү адис керек болгондор тарабынан билим берүүгө карата буйуртма менен байланыштуу. Компетенттүү мамиле – бул билим берүүнүн жыйынтыктары билим берүү тутумунун чегинен тышкары маанилүү деп таанылган мамиле. Бул бир катар изилдөөчүлөрдүн (В.М. Антипова, К.Ю. Колесина, Г.А. Пахомова) пикиринде, заманбап педагогиканын «компетенция», «компетенттүүлүк», «компетенттүү мамиле», «маанилүү компетенциялар» түшүнүктөрүнө кайрылуусунун себептери төмөндөгүлөр менен негизделген:

- коомдогу олуттуу өзгөрүүлөр, социалдык-экономикалык өнүгүү темпинин тездеши; мобилдүүлүк, динамизм, конструктивдүүлүк, кесипкөйлүк сыяктуу инсандын сапаттарын жаратууга багытталган өзгөрүүлөр чагылдырылуучу, билим берүүнүн жаңы концепцияларын издөө;
- жалпы жана кесиптик билим берүүнү жаңылоо милдеттери, алардын инсандык керектөөлөрүнө, билим берүүнүн максаттарын, мазмунун жана уюштурууну аныктоого карата принципалдуу жаңы мамилени талап кылган коомдун суроо-талабына дал келүү зарылчылыгы;

- маалыматтардын бардык өсүүчү агымдарынын негизинде кесиптик даярдоо тутумунун өзгөрүүсүнө алып келген маалыматташтыруу процесстеринин өнүгүүсү;
- жаш юристти туруктуу алга жылууга болгон аракетин, өзүнүн юристтик ишмердүүлүгүнүн сапатынын рефлексиясына, анын өзүн-өзү баалоосуна жана коррекциясына өбөлгөлөөчү, билим берүүнүн мазмунун конструкциялоого карата принципалдуу жаңы мамиленин зарылчылыгы.

Билим берүүнүн мазмунун жаңылоонун компетенттүү мамилеси базалык компетенциялардын фундаменталдуулугу, универсалдуулугу, интегративдүүлүгү, вариативдүүлүгү, практикалык багыттуулугу жана калыптануу принциптеринин негизинде студенттердин компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган. Алсак Г.Селевко компетенттүү мамилени заманбап көп факторлуу социалдык-саясий, рыноктук-экономикалык жана инфокоммуникациялык мейкиндик шартында жашап кетүүгө жана туруктуу жашоо аракетине карата потенциалды, жөндөмдөрдү аныктоочу компетенциялар комплексине ээ болуу үчүн шарттарды түзүүгө карата билимди артыкчылыктуу берүү жана көндүмдөрдү калыптандыруу аркылуу билим берүү парадигмасын акырындык менен кайра багыттоо катары аныктайт. А.В.Хуторской билим берүүнүн заманбап этабы үчүн билим берүүгө карата социалдык жана инсандык буйуртма ортосундагы көйгөй актуалдуу деп белгилейт. Ошондой эле билим берүүгө карата социалдык жана инсандык буйуртмаларды оптималдуу айкалыштырууга жетишүү үчүн компетенттүү мамилени киргизүү зарыл экенин айтат [297, 90-92-бб.]. Н.Л. Гончарова жаңы мамиленин базалык категориялары компетенттүүлүк жана компетенция паронимикалык түшүнүктөрү болуп саналарын белгилейт. Бул түшүнүктөр сабактар аралык болуп, алар ар кандай категориялык белгилерге, өзгөчө белгилерге ээ, ал эми алардын мазмуну илимий чөйрөлөрдөгү кызуу талкуунун объектиси болуп саналат. Заманбап кесиптик билим берүүнүн теориясында

жана методикасында бул терминдер дайыма бирдей колдонулбайт жана чектелбейт.

«Компетенция» термини англис тилдүү адабияттардан алынган маалыматтар боюнча «компетенттүүлүк» түшүнүгү менен катар илимий чөйрөдө кеңири колдонулат. «Компетенция» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрү «билим», «көндүм», «жөндөм» түшүнүктөрүнөн алда канча кеңири, анткени аларда изилдөөчүлөр когнитивдик жана операциялык– технологиялык курамын эмес, мотивациялык, этикалык, социалдык жана жүрүм-турум курамдарын да караштырышат.

«Компетенттүүлүк», «компетенция» маселелерине арналган көптөгөн изилдөөлөр бар. Алсак россиялык окумуштуулар: И.А.Зимняя, А.В.Хуторской, Т.В.Иванов, О.Е.Лебедев, В.А.Болотов, В.В.Сериков ж.б, ал эми казакстандык окумуштуулардан бул теманы изилдешкендер: А.Е.Абылкасымова, М.Ж.Жадрина, К.Ж.Аганина, Б.К.Игенбаевдер.Окумуштуулардын чоң тобу Дж. Равен,И.А.Зимняя, А.К.Маркова, А.В.Хуторской ж.б.бул түшүнүктөрдү дифференциялашат. А.В.Хуторской компетенцияны студенттин билим алуу даярдыгына карата алдын-ала берилип коюлган талап, ченем катары аныктайт, ал эми компетенттүүлүктү – аны калыптанып калган жеке сапаты жана ишине карата минималдуу тажрыйбасы деп белгилейт. Окумуштуунун пикири боюнча компетенттүүлүк-адам тарабынан тиешелүү компетенцияны алып жүрүү, анын ичинен ага карата мамилеси да камтылат. Т.Е.Исаеванын пикиринде компетенция–бул татаал көрүнүш, жашоо кырдаалдарын чечүүнүн натыйжалуу ыкмаларын айтып турган,адамдардын чындыкты кабылдоо сапаты[133,55-60 бб.].Ал эми окутуучунун компетенциясы–адамдын кесиптик-инсандык сапаттарынын, педагогикалык кырдаалды өздөштүрүү үчүн пайдаланылуучу, курчап тургандарга карата гумандуу-баалуулук мамилелерине, эмгекке карата чыгармачылык мамиле, жеке жана кесиптик өркүндөөгө карата дайыма багыт алууга бириктирилген билимди жана жөндөмдүн уникалдуу тутуму, бул процесстин натыйжасында коомдук мамилелердин жаңы сапатына жетүүнү шарттаган ишмердүүлүктүн жаңы маанилери,көрүнүштөр, маданият

объекттери түзүлөт. Т.Е.Исаева компетенциянын өзгөчөлүктөрү инсандык үзгүлтүксүз жеке өзүн-өзү өркүндөтүү процессинде алган билимди, жөндөмдү пайдалана билүү, жаңы ойлорду, маалыматтарды, чындык объекттерин түзө билүү жөндөмдүүлүгү болуп санала тургандыгын белгилейт [133,55-60 бб.].

1984-жылы Лондондо «компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрү пайда болгон. Дж.Равендин «Азыркы коомдогу компетенттүүлүк» деген эмгегинде компетенттүүлүккө кеңири чечмелөө берилген. Бул көпчүлүгү салыштырмалуу алганда бири-бирине көз каранды болбогон компоненттердин көптөгөн санынан турган кубулуш. Кээ бир компоненттер когнитивдик чөйрөгө, башкалары эмоционалдык жакка таандык, ал компоненттер натыйжалуу жүрүш-туруштун курамы катары бири-бирин алмаштыра алат. Дж.Равен компетенттүүлүктү предметтик чөйрөдө конкреттүү аракеттерди натыйжалуу аткаруунун өзгөчө жөндөмдүүлүгү, анын ичинде тар предметтик билим, өзгөчө түрдөгү предметтик көндүмдөр, ой- жүгүртүү ыкмалары, өз аракети үчүн жоопкерчиликти түшүнүү катары аныктайт. Ал адамда демилгенин жогорку деңгээлин, адамдардын коюлган милдеттерин аткаруу үчүн уюштуруу жөндөмдөрүн, өзүнүн аракеттеринин социалдык кесепеттерин баалого жана талдоого даярдыгын караган «жогорку компетенттүүлүктүү» бөлүп карайт. Изилдөөчү компетенттүүлүктүн 37 түрүн сунуштаган. Компетенттүүлүктүн бул бөлүнүштөрү дифференциялуу каралган. Анда Дж. Равен «даярдык», «жөндөмдүүлүк», «мамиле», «өзүн-өзү контролдоо» сыяктуу категориялардагы компетенттүүлүктүн түрлөрү кеңири берилгендиги өзүнө көңүл бурдурат. [239,57-б].

Окумуштуу И.А.Зимняя «компетенция» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүн кандай аныкталганына жана алардын катышына жараша компетенттүү мамиленин мазмуну түшүнүктүү болот деп эсептейт. Ал компетенттүүлүк дайыма компетенциянын актуалдуу көрүнүшү экенин белгилейт жана компетенттүүлүккө негизделген мамиле билим берүү процессинин жеке прогматикалык, ошондой эле гуманисттик багытын күчөтүү катары мүнөздөлөт. Көптөгөн изилдөөчүлөр бул ойго кошулбагандыктан И.А. Зимняя

бир катар учурларда компетенция, компетентүүлүк түшүнүктөрүн чогуу келтирген. Ошол эле учурда И.А.Зимняя билим берүүдөгү СВЕ(компетенцияга багытталган билим берүү - competence- based education) мамиленин торолушунун үч этабын шарттуу түрдө бөлүп көрсөткөн[113,42-бб.].

Биринчи этап: 1960-1970-жылдар илимге «компетенция» категориясын киргизүү, мында компетенция /компетентүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо өбөлгөлөрүн түзүү менен мүнөздөлөт. Бул жылдары Америкада Массачусетс университетинде 1965-жылы Н.Хомский тарабына сунуш кылынган тил теориясына, трансформациялык грамматикага карата колдонулган «компетенциянын» жалпы контекстинде компетенцияга багытталган билим берүүнү (СВЕ- competence- based education) калыптандыруу жүргөн.

Ушул мезгилден баштап трансформациялык грамматиканын жана тилдерге окутуу теориясынын нугунда тилдик компетенциянын ар кандай түрлөрүн изилдөө жүрүп, «коммуникативдик компетенция» түшүнүктөрү Д.Хаймс тарабынан киргизилген.

Экинчи этап: 1970-1990- жылдар, бул жылдардан баштап компетенция / компетентүүлүк категориясын тилге (өзгөчө элдик) окутуу теориясында жана практикасында, башкаруудагы кесипкөйлүктө, жетекчиликте, менеджментте, баарлашууга окутууга колдонуу менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда «социалдык компетенция / компетентүүлүк» түшүнүгүнүн мазмуну иштелип чыккан.

Россияда билим берүүгө карата колдонууда илимий категория катары компетентүүлүктү изилдөөнүн үчүнчү этабы - А.К.Маркованын (1993,1996) эмгектеринин пайда болушу менен мүнөздөлгөн. Бул эмгектерде ишкердиктин психологиясынын жалпы контекстинде кесиптик компетентүүлүк атайлап ар тараптан кароонун предметине айланат.

Ал эми Э.Ф.Зеер компетентүүлүктү жалпыланган билимдин бүтүн жана тутумдаштырылган жыйындысы катары аныктайт. Компетенцияны кесиптик ишмердүүлүктө жемиштүү аткарууну камсыздаган аракеттердин жалпыланган

ыкмасы, башкача айтканда адамдын практикада өзүнүн компетентүүлүгүн жүзөөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү катары аныктайт. Ал компетенцияны жүзөөгө ашыруу ишмердүүлүктүн түрдүү түрлөрүн, жолдорун аткаруу процессинде болот деп эсептейт. Э.Ф. Зеер компетенция түзүмүнө кесиптик билимден, жөндөмдөрдөн жана көндүмдөрдөн тышкары, адам бирдиктүү бүтүн өздөштүргөн айрым аракеттерге, жөндөмдөргө жана милдеттерди чечүү жолдоруна интеграция – тажырыйбаны компетенциянын маанилүү компоненти катары эсептөө менен мотивациялык жана эмоционалдык–эргтик чөйрөнү киргизет [108, 29-б.]. А.В. Хуторской жогоруда да белгилеп өттүк, «компетенция» жана «компетентүүлүк» түшүрмөлөрүн бөлүп карайт. Бул боюнча биринчиден, предметтердин жана процесстердин белгилүү чөйрөсүнө карата берилүүчү инсандын өз ара байланыштуу сапатарынын жыйындысын түшүндүрөт. Ал компетентүүлүктү адамдын ага жана ишмердүүлүк предметине карата жеке мамилесин камтыган, анын тийиштүү компетенцияга ээ болуусу катары аныктайт. Башкача айтканда, **компетенция** – бул билим алуучунун билим берүү даярдыгына карата алдын–ала берилген талаптары, ал эми **компетентүүлүк** – билим алуучунун калыптанган инсандык сапаты жана берилген чөйрөдөгү ишмердүүлүккө карата минималдуу тажырыйбасы. Мындан тышкары А.В.Хуторской компетенция жана компетентүүлүк функцияларын билим берүүнүн түрдүү аспектилерине карата: билим алуучунун инсандыгына карата, билимине, жөндөмүнө жана көндүмүнө карата, билим берүүнүн түзүмүнө жана мазмунуна карата, ишмердүүлүк ыкмаларына карата бөлүп карайт [298, 56-66-бб.].

Г.Селевко компетенцияны бүтүрүүчүнүн коюлган милдеттерди аткарууга даярдыгын чагылдыруучу билим берүү жыйынтыгы катары; курчап турган дүйнөнү кайра түзүү боюнча максаттарды коюну жана ага жетүүнү шарттаган билимдин, жөндөмдүн жана көндүмдүн жыйындысы катары, окуу процессинде алынган билимге, тажрыйбага жана социалдаштырууга негизделген жана ишмердүүлүккө өз алдынча ийгиликтүү катышууга багытталган, жалпы жөндөмдүүлүгүндө жана ишмердүүлүккө даярдыгынан

көрүнүүчү инсандын интегралдык сапаты катары карайт. Г.Селевко компетенция жана компетенттүүлүк түшүнүктөрү билим, жөндөм, көндүм түшүнүктөрүнөн кыйла кеңири экенине көңүл бурат, анткени алар инсандыкка карата багытталуусун, анын бардык стереотиптерди жеңүү, көйгөйлөрдү сезүү, ой-жүгүртүүнүн, мүнөздүн мыктылыгын, ийкемдүүлүгүн көрсөтүү жөндөмдүүлүгүн камтыйт. Ал бул түшүнүктөр тутумдук жана көп компетенттүү болуп саналат деп эсептейт [259,117-125-бб.]. Анткени, алар предметтердин жана процесстердин белгилүү чөйрөсүн мүнөздөйт, ар кандай акыл-эс операцияларын, практикалык жөндөмдөрдү, аң-сезимдүү ойлорду камтыйт жана өзүнүн классификациясына жана иерархиясына ээ.

Н.Л.Московская компетенттүү мамиле идеясын терминалогияны лингвистикалык билим берүүдө пайдаланууну иретке келтирүү багытында өнүктүрөт жана «компетенция» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүн айырмалайт. Ал ири түшүнүктөргө кирген компоненттер ошол эле термин менен белгиленбейт, түшүнүктүн өзү да, өз кезегинде өз алдынча номинацияны талап кылуучу майда курамдарга бөлүнөт деп эсептейт. Ушуга байланыштуу автор компетенциянын түзүмдүк бирдиктерин сүрөттөө үчүн «субкомпетенция» курамын мүнөздөө үчүн «компонент» түшүнүктөрүн киргизет. Мында «компетенттүүлүк» категориясы түзүмдүк элементтери компетенциялар жана ага кирген субкомпетнециялар жана алардын компоненттери болуп саналган, кесиптик компетенттүүлүктүн жогорку тартибин интегралдык жеке мүнөздөө катары болоорун айтат. С.Велде компетенттүүк жеке мүнөздөмө, интериоризацияланган мобилдүү билимдин, жөндөмдөрдүн, көндүмдөрдүн жана ийкемдүү ой жүгүртүүнүн жыйындысы, ал эми компетнеция – бүтүрүүчүнүн билим берүү даярдыгына карата айрым четтетилген, алдын-ала берилген талаптар, компетенттүүктүн «анатомиясын» түзүүчү окуу программасынын бирдиги,-деп эсептейт. [72, 27–35-бб].Н.Л.Гончарова каралган түшүнүктөрдү бөлүп карайт жана компетенцияны түрдүү бөлүктөрдөн туруучу комплекстүү түзүм катары аныктайт. Ал компетенттүүлүктү реалдуу, конкреттүү инсанга мүнөздүү жана адамдан көз

каранды катары эсептөө менен, аны башка маанилик катардагы түшүнүк катары аныктайт. Ал эгерде жалпыланган түрүндө компетенцияны касиет, сапат катары аныктоого болсо, анда компетенттүүлүк кесиптик ишмердүүлүктө көрүнө турган касиеттерге ээ болуу экенин белгилейт. Н.Л.Гончарова бүтүрүүчү белгилүү компетенцияларга-кесиптик ишмердүүлүктү жүргүзүү процессинде жүзөөгө ашырылып жана анын компетенттүүлүгү жөнүндө күбөлөндүрө турган потенциал менен, кесиптик- релеванттуу сапаттарга ээ болуусу керек,-деп эсептейт.[87,45-46-бб.]. Автор «компетенция» терминин компетенттүү адисти калыптандыруучу базалык касиеттерди (сапаттарды) белгилөө үчүн пайдалануу логикага ылайык келээрине көңүл бурат. Жалпы теориялык ыкмаларды талдоонун негизинде каралып жаткан «компетенция» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүнө карата азыркы учурда алардын аныктамасы, мазмуну жана маңыздык мүнөздөмөлөрү жетиштүү ченемде иштелип чыккан эмес деген корутунду жасоо туура. Биринчи кезекте, алар же түшүндүрүлүп, же дифференциялана турганын белгилөөгө болот. Бул түшүктөрдүн түшүндүрмөсүнүн көз карашынан алганда «компетенттүүлүк» жана «компетенция» маанисинде эле колдонулат. Мында авторлор компетенциянын практикалык багыттуулугун баса белгилешет. Каралып жаткан түшүнүктөрдү ажыратууну жактагандар компетенттүүлүк когнитивтик жана операциялык-технологиялык курамдарды гана эмес, мотивациялык, этикалык социалдык жана жүрүм-турумдук курамдарды, ошондой эле окуунун (билимдин жана жөндөмдүн) жыйынтыктарын, баалуулук багыттарынын тутумун, адаттарды камтыйт деп эсептейт. И.А.Зимная белгилегендей, компетенттүүлүк компетенциянын актуалдуу көрүнүшү [115,124-б.]. Изилдөөлөргө ылайык компетенттүү интегралдык жеке мүнөздөмө, ал эми компетенция анын түзүмдүк элементи болуп саналат деген көз карашты карманабыз. Биз келечек юристтердин кесиптик компетенттүүлүгүн, анын ар түрдүү компетенцияларын ошонун ичинде: жалпы маданий, жалпы лингвистикалык, жалпы укуктук коммуникативдик психологиялык, предметтик-методикалык жана

маалыматтык-технологиялык компетенциялар жыйындысы катары аныктайбыз. Билим берүүдөгү компетенттүү мамилени өнүктүрү «манилүү компетенциялар» түшүнүгүн пайда болуусуна алып келет. Маанилүү компетенциялардын актуалдуулугу ар бир адамдын жашоо аракетинде маанилүү кесиптик компетенциялар аткара турган функциялар менен шартталган: адамда билим алуу жана өз алдынча билим алуу жөндөмдөрүн калыптандыруу; келечектеги адистерге жумуш берүүчүлөр менен өз ара мамиледе ийкемдүүлүктү камсыздоо; репрезентативдүүлүктүү ага ылайык, жашоонун атаандашуу чөйрөсүндө өсүүчү жетишкендикти бекемдөө «маанилүү компетенциялар» түшүнүгүн чечмелөөдө да бирдиктүү ыкма жок.

В.М.Полонский: «Компетенттүүлүк»—бул билимдин, илимдин же практикалык иштин тийиштүү жактарында маселеге кесипкөйлүк менен мамиле кылууга жана натыйжалуу чечүүгө мүмкүнчүлүк бергенинсандын зарыл билиминин жана касиеттеринин топтому экенин белгилейт. Ошол эле жерде компетенциянын чечмеленишин да берген :«компетенция» -билим, ыкма, жөндөмдөрдүн топтому, мында адам ар кандай маалыматтарга жана иштеги практикалык тажрыйбаларга ээ болууга тийиш[236,146-153-бб.].

А.А.Карманов маанилүү же негизги компетенцияларды универсалдык билимдердин, жөндөмдөрдүн, көндүмдөрдүн, ошондой эле студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүнүн жана жеке жоопкерчилигинин тажрыйбасынын жалпы тутуму катары аныктайт[134, 79-84бб.]. А.В.Хуторской жалпы билим берүүнүн башкы максаттарына негизделген маанилүү(негизги) компетенциялардын тизмесин, социалдык тажрыйбанын жана инсандын тажрыйбасынын түзүмдүк түшүнүктөрүн, ошондой эле студенттин социалдык тажрыйбага ээ болуусун, заманбап коомдо жашоо көндүмдөрдү жана практикалык ишмердүүлүктү алууну шарттаган анын ишмердүүлүгүнүн негизги түрлөрүн келтирет[301,56-60-бб.]. Буга ылайык маанилүү компетенциялардын төмөндөгү топтору аныкталган: баалуулук -маанилик, жалпы маданий, окуу-таанып билүүчүлүк, маалыматтык, коммуникативдик, социалдык-эмгектик жана инсандык өз алдынча өркүндөө

компетенциялары. Мындай негизги долбоорлордон билим айырмалуу предметтик гана эмес, бүтүндөй компетенттүү билимди камсыздай алат. А.В.Хуторской ал келтирген негизги (маанилүү) компетенциялардын тизмеси окутууда курактык (жаш өзгөчөлүгү) баскычтары боюнча, ошондой эле окуу предметтери жана билим берүү чөйрөлөрү боюнча да деталдаштырууга муктаж деп белгилейт. Алсак негизги (маанилүү) компетенцияларды калыптандырууда билим берүү стандарттарын, программаларын жана өзүнчө предметтер боюнча окуу китептерин иштеп чыгуу аларда берилген билим берүү мазмунунун комплекстүүлүгүн эске алуу керек. Ар бир эле билим берүү чөйрөсүндө «компетенция» түшүнүгү-билгилик, татыктуулук, билги деген сөздөрдүн маанисинде.

Компетенция жана квалификация түшүнүгү, бул биринчи кезекте билим берүүнүн максаты болуп саналат, ошол билим берүүнүн сапатынын нормасына жана анын стандартына карата кирүүчү активдүү ядросу. Компетенттүүлүк – бул контексте жараша иш билгилик. Компетенция -латын тилинен кирген. “Талаптанам”, “туура келем”, “жарайм”, “ылайыктуумун” деген түшүнүктө. Бул түшүнүк психологиялык жана педагогикалык адабияттарда көптөн бери колдонулуп келет. Бирок ага болгон жогорку кызыкчылык акыркы күндөрдө гана пайда болду. Мүмкүн бул биздин жашообуздун ушунчалык тездик менен алмашылып жатканынан болсо керек. Тилди үйрөнүүнүн максаты болуп, ошол тилдеги коммуникативдүү компетенциянын бардык компоненттерин калыптандыруу процессинде баарлашуу маданиятын өнүктүрүү болуп саналат. Бул компетенциялар аларды таза лингвистикалык илим катары калыптандырууну (лингвистикалык, фонетикалык, грамматикалык), алардын оозеки жана жазуу кебинде нормативдик колдонуу жагын дагы карайт. Окулуучу тексттер, темалар, кептик тапшырмалар кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн, социомаданий илимдерди калыптандырууда, билим берүүдө, билимин жогорулатууда азыркы коомдо кызматташуу жана мамилелешүүнүн куралы катары өнүктүрүүгө багытталган. Айрым бир тармактык билимдердин болушун, өз билимдери же ыйгарым укуктары боюнча

бир нерсени чечүү, жасоо, бир нерсе тууралуу ой жүгүртүп, сөз айтуу укугуна ээ болууну түшүндүрүп турат. Бул термин кандайдыр бир педагогикалык системаны куруунун негизги өзөгү, негизги мааниси, теориялык билимдердин булагы, педагогикалык долбоорлордун формаларынын бири деген түшүнүктү билдирет. Компетенция – билимди, жөндөмдү колдоно билүү жөндөмдүүлүгү, жалпы, ошондой эле белгилүү бир кеңири тармактагы маселелерди чечүүдө иш жүзүндөгү тажрыйбанын негизинде ийгиликтүү иш алып баруу. Эгер компетенциянын аныктамасын тиешелүү булактарды көрсөтүү менен карасак, анда компетенция бул–индивиддин ошол иштин же ошол жагдайдын алкагындагы ийгиликтүү иштердин негизи камтылган мүнөздөмөсү;

- жеке адамдын өз ишин ийгиликтүү аткаруусу үчүн зарыл болгон, жөндөмдөрүн жана жеке мүнөздөрүн толук жүрүм-турум терминдеринде туюндурулган сүрөттөлүшү;
- адамдын ички натыйжалуу аткаруусун шарттай турган аракеттерди аткарууда өбөлгө түзгөн белгилүү бир мүнөздөрү же жөндөмдүүлүктөрү;
- адамдын ишти аткарууга зарыл болгон билимин, жөндөмүн жана жүрүм-турумун формаларын кошо алганда байкалган мүнөздөмөлөрү;

Ар кандай дидактикалык материалдарды колдонуу аркылуу тил үйрөнүү компетенттүүлүгү–бул коммуникативдүү компетенттүүлүккө жетүүгө арналган маселелерди чечүүдө иш жүзүндөгү тажрыйбанын, шыктын жана билимдин негизинде ийгиликтүү иш алып баруу аракет-шыгы, ошону менен катар адамдар менен эркин кеңири, ийгиликтүү пикир алышуу жөндөмдүүлүгү.

К о м п е т е н т т ү ү л ү к–бул ишмердиктин (эмгектенүүнүн) ыкмаларын өздөштүрүү жана аларды турмуштук практикадагы функциялык милдеттүүлүктөрдү нормативдик талаптарга жооп бергидей деңгээлде аткара билгичтик болуп эсептелет[151, 41-б.]. Ошентип компетенция түшүнүгү кесиптик иш-аракетти аткарууну камсыз кылган сапаттардын жыйындысы. А.В.Хуторской компетенцияга төмөндөгүдөй аныктама берген: Мында, ал

түшүнүк белгилүү бир ишмердиктин тармагында иштөөгө керектелген касиеттердин жыйындысы катары белгилеген [301, 88-бб.].

Квалификация түшүнүгү кесипке багыттап даярдоодогу даража жана түрү болуп саналат. Өз кесибинде алган билимин, түшүнүгүн, үйрөнгөн ыктарын, машыгууларын пайдалана билүүсү.

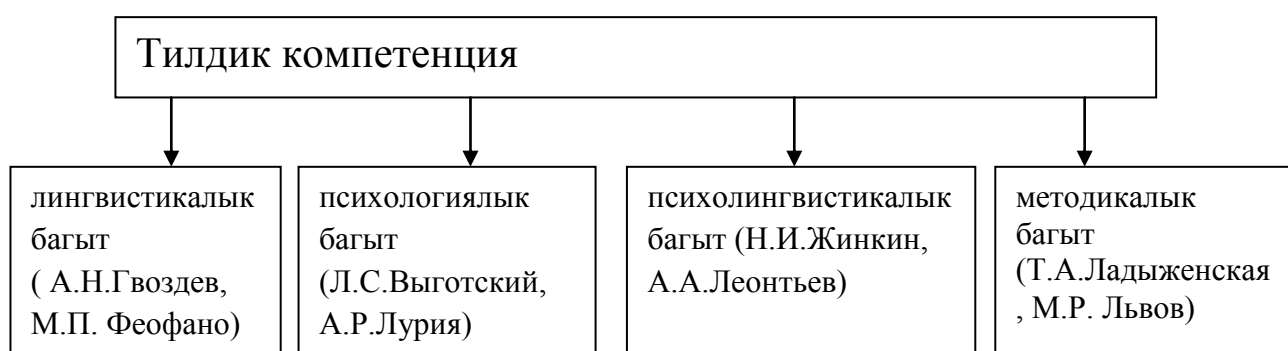
Компетенттүүлүк-студенттин калыптанып калган инсандык сапаттары жана белгиленген ишмердүүлүк тажрыйбасы.Тилди үйрөнүүдө студенттин белгилүү тилдик компетенцияга ээ болуусу.

Компетенттүүлүк- адамдын ар түрдүү билимдердин, билгичтиктердин элементтерин жана иш- аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда (окуу, инсандык, кесиптик) өз алдынча колдонууга болгон жөндөмдүүлүгү.

Компетенттүүлүк дидактикада педагогикалык ишмердүүлүктүн үзүрүн көрсөтүүнүн бир чен- өлчөмү катары кабыл алына баштады , -дейт окумуштуу А.Муратов [199, 234-235-бб.].

Компетенция деген түшүнүктүн алдында адамдын ар кандай аракет жасоосуна мүмкүндүк берген билими, окуусу жана жеке сапаттары түшүнүлөт. Азыркы билим берүүнүн негизги максаты студенттердин тил компетенциясына жетишүүсүндө турат. Бирок, тил компетенциясы түшүнүгүнүн жалпы кабыл алынган түшүндүрмөсү азырынча жок, ошондой эле бул түшүнүктүн ар кандай билим берүүчү баскычтарга карата такташтыруу да жок. Тилдик компетенция азырынча жаңы түшүнүк болгондуктан ал жөнүндө материалдардын жана баштапкы жалпылоолорду топтоо стадиясында турат. Тилдик компетенция төмөндөгүдөй багыттарга бөлүнөт:

Таблица 1.1.1– Тилдик компетенциянын багыттары.

Тилдик компетенциясын түшүндүрүүдө биз тил компетенциясы тилди өнүктүрүү процессинде, тил жөндөмдүүлүгү онтогенезинде ишке ашырылаарына таянабыз. «Тил компетенциясы» түшүнүгү Россияда Н.Хомский тарабына киргизилген жана тилди колдонуу деген терминге карама-каршы коюлган жана үч негизги аспектте аныкталган: тилди колдонуунун чыгармачылык мүнөзү; баштапкы структурасынын абстрактуу табияты; трансформациялык грамматика түрүндө формалдаштырылган механизмдеринин атайын системасынын универсалдуулугу. Анын терең ынанымы боюнча тил компетенциясынын негизинде негизги лингвистикалык категориялардын түпкү билимдери жана студенттердин өзү үчүн грамматикалык конструкциялоого жөндөмдүүлүгү жатат. Өткөн кылымдын 60-70-жылдарда Н.Хомскийдин жолун жолдогондор «тилдик жөндөм», «тилдик активдүүлүк» деген терминдин негизинде изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Ар кандай тилди окутууда грамматикалык жана текстуалдык уюштуруучулук жана ошондой эле иллюктивдүүдөн (кептик) социолингвистикалыктан турган прагматикалык компетенциялар зарыл экенин америкалык лингвист Л.Ф. Бахман сунуштаган. [329, 306-б.].

Иллокутивдүү(кептик)компетенция – бул сүйлөшүү кырдаалына жараша иллюкутивдүү (кептик) актыларды түзүү (бир нерсени суроо , кимдир бирөөнү чакыруу, маалымдоо) жөндөмдүүлүгү. Тилди окутууда компетенция тилдин формалдуу структурасын билүүгө байланыштуу жөндөмдүүлүктөрдү камтыйт, алар грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү түзүү же таанып билүү, алардын позицияга жакын маанисин камтуу же текстке ылайыктуу бириктирүү үчүн керек б.а. грамматикалык жана текстуалдык компетенциялар кирет. Грамматикалык компетенциялар конкреттүү маанилерди билдирүү үчүн сөздөрдү тандоо, алардын формасын жана пропозицияларды билдирүү үчүн айтылган сөздөрдө жайгашуусун, ошондой эле тыбыштар же жазуу белгилери түрүндө алардын материалдык туюндурулушун билдирет. Прагматикалык компетенция, уюштуруучулук компетенциядан айырмаланып, тилди колдонгон

адамдар ортосундагы мамилелерге жана сүйлөшүүнүн конкреттүү контекстине байланыштуу. Л.Ф. Бахмандын оюна ылайык, ал иллокутивдүү компетенцияны б.а. тилдин керектүү функцияларын аткара билүүнү жана социолингвистикалык компетенцияны, б.а. бул функцияларды берилген контекстте колдонуунун тийиштүү социомаданий шарттарын билүүнү камтыйт [329,89 – б.] .

Компетенция түшүнүгүн киргизүү–бул чет тилдерди окутуу методикасынын экспансиясынын жыйынтыгы эмес, анын терминологиясын механикалык өздөштүрүү эмес, болгону өзүбүздүн кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максаттарын теориялык түшүнүүнүн мыйзам ченемдүү жыйынтыгы. Ошондой эле ал тилдин функцияларынын ар түрдүүлүгүн эске алуу менен максаттарын толук жана ырааттуу аныктоону шарттайт. Мисалы, кыргыз тилин билүү анын когнитивдик (таанып-билүүчүлүк) функциясында лингвистикалык компетенцияны камсыздайт. Коммуникативдик функция коммуникативдик компетенцияда маданий (кумулятивдик)-маданият таануучулукта жүзөөгө ашырылат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнүн максаттары жана милдеттери татаал жана көп аспектилүү.Илимге, окутуунун теориясына жана практикасына тилдик компетенцияны киргизүү аларды кыйла таамай жана так аныктоого мүмкүнчүлүгүн берет. Мисалы: кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнүн негизги милдеттерин төмөндөгүдөй бөлүнүштөр аркылуу конкреттештирүүгө болот:

- өзүнө коомдук көрүнүштөгү жана тил деңгээлдери өз ара байланыштуу болгон тутумдардын өнүгүп келе жаткан тутумдагы тил жөнүндө, кыргыз тилинин курулушу жана иштөөсү жөнүндөгү билимге, кыргыздардын тилин, маданиятын, адабиятын, элдик оозеки чыгармачылыгын, каада-салты жөнүндө зарыл маалыматтарга ээ болуу;
- тилдин өзүнүн байлыктарына ээ болуу, адабий тилдин бардык ченемдерин, анын ичинен туура жазуу ченемдерин (орфографиялык жана пунктуациялык) билүүнү камтыган тилдик компетенцияны өркүндөтүү;

- сүйлөө билиминин негизинде баарлашуунун түрдүү чөйрөсүндөгү сүйлөө ишинин түрлөрүнө ээ болуу гана эмес, студенттин инсандыгын өнүктүрүүнү, анын коммуникативдик маданиятын калыптандырууну караган тилдик компетенцияны өркүндөтүү;

- дүйнөлүк маданияттын контекстинде кыргыз элинин маданияты жөнүндө, сүйлөө баарлашуусунун социалдык –маданий стереотиптери жөнүндө, улуттук – маданий маанинин компоненттери менен тил бирдиктери жөнүндө билимдердин жыйындысын камтыган маданият таануу компетенциясын калыптандыруу, элдин жана өзүнчө адамдын жашоосундагы эне тилинин маанилүүлүгүн түшүнүү;

Тилдик компетенцияны окутуунун натыйжалуу системасын түзүү үчүн Европанын тилдик портфелинин негиздемелерине ылайык чет тилдерди окутуу практикасындагы дидактикалык, жалпы эле жеке методикалык принциптерди, ошондой эле чет тилдерди окутуу методикасынын азыркы ыкмаларынын негизиндеги принциптердин кеңири диапазонун эске алуу жана колдонуу керек. Салттуу түрдө чет тилдерди окутуу принциптери деп негизги базалык илимий негизделген жоболор түшүнүлөт, аларда берилген шарттарда чет тилди окутуу процесси түзүлөт.

«Компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн дидактикалык жалпы негиздерине келе турган болсок, ар кандай предметти же дисциплинаны окутуунун принциптери дидактикалык принциптерге таянат. Тилди окутуудагы компетенттүүлүктүн негиздери—бул тилди бөтөн тил катары окутуунун негиздерин, тил үйрөтүүнүн негизги проблемаларын жөнгө салуучу жана анын стратегияларын аныктоочу башкы маселе болуп саналат.

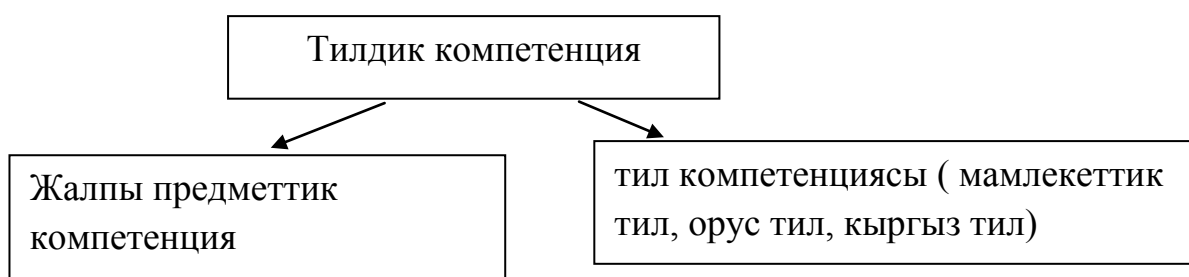
Тилди окутуунун «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн дидактикалык негиздерине алгач:

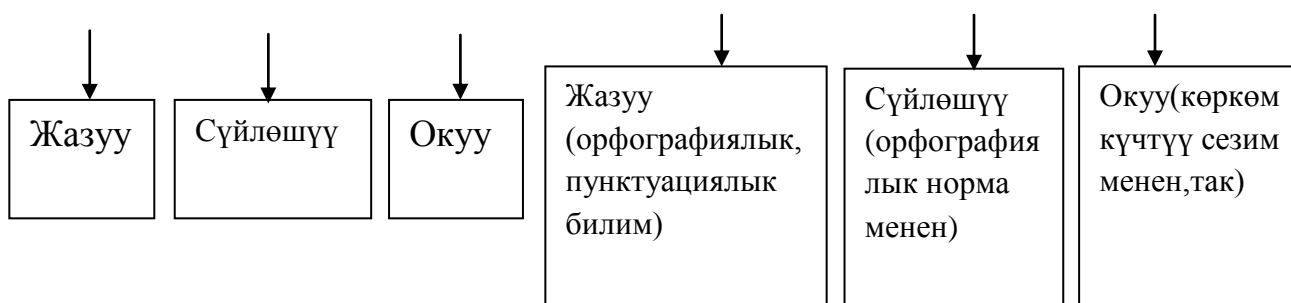
- тил үйрөнүүдөгү негизги принцип жөнөкөйдөн таталга карай үйрөтүү;
- тилди үйрөтүүдө кыйнап окутуудан өз каалоосу менен, аң- сезимдүү окутууга жетишүү;

- кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө көрсөтмөлүүлүк принциби зарыл нерсе; Мында жаңы материалды кабыл алууда көрүп, эске тутуусу көп роль ойнойт. Буга: диафильмдер, таблицалар, схемалар, слайддар эң керектүү каражаттар болуп саналат.
- бөтөн тилди үйрөнүп жаткан студентке өтө оор грамматикаларды кыскартуу менен аңгемелешүү принцибин көбүрөөк колдонуу ;
- үйрөнүп жаткан тилди студент өз турмушу менен, айлана чөйрөгө байланыштырышы маанилүү принциптерден; Бул принципте лексикалык материал боюнча сабакта сүйлөшүү жүргүзүү. Жагдайга карата тандалган тексттер сүйлөшүүгө стимул болуп берет. Мисалы «Үй-бүлө», «Университетте», «Менин досум», «Менин кесибим», «Мен эмне үчүн ушул кесипти тандадым?» .ж.б. ситуация болуп бере алган тексттерди тандоо да аңгемелешүүнүн маанилүү натыйжа берээрине өбөлгө түзөт.
- Аудио видеолор аркылуу угуу принцибин ишке ашыруу; Бул принципте уктуруу аркылуу аракет жасоо да өз натыйжасын берет. Уккулуктуу жазылган үн менен кыргызча текстти угузуу кулактарына үйрөнүп жаткан ошол тилди каныктыруу болуп саналат. Үйрөнүп жаткан тилде музыка угузуу да туура сүйлөөгө көмөктөшөт. Угуу менен алар тилдеги тыбыштардын ассимиляция. үндөштүк кубулуштарын угуп, түшүнөт. Тил үйрөтүүдө угуу жөндөмдүүлүгү да чоң мааниге ээ. Укканын жаздыруу да пайдалуу.

Жогорудагы айтылган ойлорду жыйынтыктап, тилдик компетенцияны түптөө шартында төмөндөгүдөй таблицаны, схеманы сунуштаса болот:

Таблица 2.1.2 – Тилдик компетенциянын тарамдык схемасы.

2.2. «Тилдик компетенция» түшүнүгүнүн маанисинин лингвистикада жана бөтөн тилдерди окутуу теориясында өнүгүшү

«Тилдик компетенция» түшүнүгү бөтөн тилдерди окутуу методикасы үчүн бир топ жаңы, анткени ал XX кылымдын ортосунда гана пайда болгон жана таралган. Тил компетенциясын калыптандыруу проблемасын иштеп чыгууга Н.Хомский, Д.Хаймс, С.Савиньон, А.В.Хуторской, А.А.Миролюбов, Р.П.Мильруд, Е.И.Пассов, И.Л. Бим, М.Н.Вятютнев, Л.Н.Черноватый, С.Ф.Шатилов, И.А.Зимняясыяктуу көптөгөн чет өлкөлүк жана орус окумуштуулары катышкан. Бул проблема ар түрдүү көз караштардан каралган. Тилдик компетенция өзүнүн өнүгүү процессинде төмөнкүдөй аныктамаларга ээ болгон: «Идеалдуу айтуучу – угуучу тууралуу жалпы билим»[335,128-б], «Сөз бирдиктерин жана белгилүү формалдуу эрежелерди билүү, алардын жардамы аркылуу сөз бирдиктери маанилүү сөз айкашы болуп түзүлөт. Тил компетенциясы лексикалык, грамматикалык, семантикалык, фонологиялык, орфографиялык жана орфоэпиялык компетенцияларды камтыйт[297,250-б.]. Анын деңгээлдери боюнча изденүүчү тил тууралуу маалыматтар системасын: фонетика, лексика, сөздүн курамы жана сөз түзүү, морфология, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн синтаксиси, тексттин стилистикалык негиздерин билүүсү жөн. Эгерде студенттин үйрөнүп жаткан тил жөнүндө түшүнүгү болсо жана бул системаны иш жүзүндө колдоно алса, тил компетенциясына ээ болот.» (Азимов Э.Г, Щукин А.Н, 1999). «Сөз айкашын программалоо, ишке ашыруу жана көзөмөлдөө жөндөмү» (А.А.Леонтьев 1969). Ал эми француз окумуштуусу С.Савиньон «тил компетенциясы деп грамматикалык компетенция – тилдин лексикалык, морфологиялык,

синтаксистик жана фонологиялык өзгөчөлүктөрүн билүү жана аларды башкаруу жөндөмдүүлүгүн түшүнүү жолдору», - деп белгилейт [344, 234-235-бб.]. Голландиялык окумуштуу Ян ван Эк тил компетенциясын өзүнүн салттуу, контексттен тышкаркы маанисинде башкача айтканда көбүнчө бул сөздөргө тилди алып жүрүүчүлөр берген мааниде колдонулган сөздөрдөн турган грамматикалык жактан туура сөз айкаштарын түзө билүү жана түшүнө билүү катары карайт. [346, 39-б.]

Компетенттүүлүк жана компетенция – бул педагогикада өтө көп колдонулган терминдер болгону менен, алар боюнча алигиче бирдиктүү ой жок. Ошондой эле бул түшүнүк салттуу билим жана ыкмалардан өзгөчө айырмаланып деле кетпейт. Ушуга байланыштуу россиялык «Жалпы билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо стратегиясын ...» иштеп чыгуучулар бул маселенин теориялык – методологиялык, ошондой эле эмпириялык иликтөө катары кеңири системалуу жүргүзүү зарылдыгы белгиленген.

Тилдик компетенция түшүнүгү – бул тилдин грамматикасы тууралуу түшүнүктөрдүн системасы. Алар адамга төрөлгөндөн баштап таандык, башкача айтканда анын тажрыйбасына, жашоо чөйрөсүнө ж.б. карабастан биологиялык түр катары адамга тиешелүү. Өздөштүрүлгөн тилдик белгилердин жана кошуу эрежелеринин жардамы менен тил жагынан туура сүйлөмдөрдүн чектелбеген санын түшүнүү жана аларды кайта айтып бере алууну белгилейт. Окумуштуулардын теорияларына ылайык, компетенттүү айтуучу жана угуучу: үлгүлөр боюнча сүйлөмдөрдүн чектелбеген санын түзүшү жана түшүнүшү; айтылган сөз жөнүндө түшүнүгү болушу, башкача айтканда эки сөз айкашынын маанилеринде формалдуу окшоштукту, айырманы көрө билиши керек. Н. Хомскийде тил компетенциясы дайыма тил системасын билүүгө байланыштуу идеалдуу грамматикалык билим болуп саналаарын айтат (процесс эмес, абалды түшүндүрөт). Ал эми америкалык окумуштуу Д. Хаймс Н. Хомскийдин концепциясын сынга алуу менен, «колдонуу эрежелери бар, аларсыз грамматикалык эрежелердин пайдасы жок», - деп белгилейт. [335, 278-б.] Тилдик компетенция – татаал психологиялык система, ал өзүнө атайын

окутуунун жүрүшүндө өздөштүрүлгөн тил тууралуу маалыматтардан тышкары, тилди күндөлүк колдонууда топтолгон речтик тажрыйбаны жана анын негизинде түзүлгөн тилди сезе билүүнү камтыйт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу ыкмасын өнүктүрүүнүн азыркы этабы тилдик билим берүүнү олуттуу жаңылоо менен мүнөздөлөт. Бул жагындагы лингвистикалык, усулдук адабияттарды талдоо мамлекеттик тилде билим берүү жагында компетенциялык мамиле негизги мамиле болуп санала тургандыгын көрсөтүп турат.

Андыктан азыркы билим берүү шартындагы окутуунун теориясында **тилдик компетенция түшүнүгүнүн маанисинин өнүгүшүн талдоо көрсөткөндөй, бул термин тилдик билимдердин, шык – жөндөмдөрдүн жыйындысын билдирет, аларды билүү ишмердигинин ар түрдүү чөйрөсүндө үйрөнүлүп жаткан тилдин нормасына ылайык башка тилде сүйлөөгө мүмкүндүк берет, ошондой эле үйрөнүүчүлөрдүн тил жөндөмдөрүнүн үн өсүшүнө жардам берет.** Бул билим грамматикада көрсөтүлүп, ал өзүнө баштапкы конструкцияны өзгөртүү жолу менен бул тилдеги бардык мүмкүн болуучу сүйлөмдөрдүн структураларынын пайда болушун, ошондой эле сүйлөмдөрдүн өзүндөгү жана алардын ортосундагы грамматикалык мамилелерди баяндоону камтыйт.

Интеллектуалдык активдүүлүк көйгөйлүү маселелерди коюу, мазмундуу тексттерди окуу жана аларды түшүндүрүү, окуучулардын чыгармачылыгы жана өзүн өзү уюштуруусу менен жетишилет. Эмоционалдык активдүүлүк студенттер аткарып жаткан иштен канаттануу алганда, алар үйрөнүп жаткан тилди үйрөнүүнүн алгачкы жыйынтыктарында пайда болот. Тил компетенциясына үйрөтүүдө өзгөчө орунду көрсөтмө куралдар принциби ээлейт. Чет тилдерди окутуу методикасында көрсөтмө куралдар сезимдик кабыл алуу үчүн шарттарды түзөт, окуу-тарбия процессине экинчи реалдуулукту берет. Тил компетенциясына үйрөтүүдө көрсөтмө куралдар принцибин ишке ашыруу үчүн окуу каражаттарынын кеңири номенклатурасы каралган. Көрсөтмө куралдар окутуунун натыйжалуулугун арттырат. Студентке(

тил үйрөнүүчүгө) ички кебин ырастоого, ойлонууга жана чоң кызыгуу менен тил үйрөнүүгө жардам берет. Ошондой эле көрсөтмө куралдардын мааниси ал студенттердин психикалык активдүүлүгүн күчөтөт, тилге болгон кызыгуусун пайда кылат, өздөштүрүүчү материалды түшүнүүгө көмөк көрсөтөт, чарчоону азайтат, чыгармачыл ойду машыктырат, эркти күчөтөт, эң негизгиси окутуунун бардык процессин жеңилдетет.

Тил компетенциясынын калыптанышын аныктаган маанилүү методикалык принциптерге өзгөчө чет тили үчүн дифференцияланган жана интеграцияланган окутуу принцибин киргизүүгө болот. Анын негизи төмөнкүлөрдөн турат: Кеп ишмердигинин ар бир түрү үчүн аракеттердин өзүнүн «топтому», ал гана эмес лексика-грамматикалык жасалгалоосу да мүнөздүү.

ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасындагы «компетенттүүлүк» түшүнүгү биринчи иретте, тилди билүү деңгээлин аныктоо менен кошо окутуунун максатынын так аныкталышын издөө менен байланыштуу башкача айтканда окуучу тилди кандай өздөштүргөн деген суроого жооп издөө. Учурдагы кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасында компетенттүүлүк деп мамлекеттик тилди окутуу процессинин учурунда түзүлүп жаткан жана тилди өздөштүрүүнү, акыры отуруп, студенттин калыптанышына карата кызмат кылган билим, жөндөм жана тажрыйбанын жалпылыгы түшүнүлөт. Компетенттүүлүктөрдүн ушундай түшүнүлүшүнөн улам, алардын сүрөттөлүшү өзүнө өздөштүрүлчү билимди, ишмердик жагына ылайык түзүлүштү зарыл болгон жөндөм жана тажрыйбаны камтыйт. Орус тилин чет тил катары окутуунун методикасында жаңы делип жаткан бул термин, биздин кыргыз тилин, анын ичинен кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу методикасы үчүн такыр эле жаңы башталыш болуп саналат. Орус окумуштуулары бул терминди изилдөөгө, анын формаларын системалаштырууга XX кылымдын 60-70-жылдары киришкен болсо, бизде, мамлекеттик тил багытында, бул боюнча изилдөөлөр эми гана башталып жатат десек жаңылышпайбыз. Өткөн кылымдын 60-жылдарында

«компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүнүн ортосундагы азыр каралып жаткан айырмачылыктарды түшүнүү түптөлгөндүгүн белгилей кетүү керек. Мында компетенттүүлүк адамдын билимине, интеллектуалдык жеке шартталган социалдык-кесиптик жашоо турмушуна негизделген катары чечмеленет. Бирок, «компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүнүн өзү жана андан чыккан «компетенттүү» түшүнүгү мурда эле тиричиликте, адабияттарда колдонулуп келген, анын чечмелениши сөздүктөрдө келтирилген.

2.2.1. ЖОЖдун студенттеринин тилдик компетенцияларды өздөштүрүүгө умтулуусун жогорулатуу

Мында, студентин үйрөнүп жаткан тилин коммуникациялык байланыш куралы катары колдоно билүүсүнө жетишүү. Тилдик компетенцияда ар бир бала өзүнүн жеке сөздүк коруна ээ болууга тийиш.

Студенттердин билгичтигин иш жүзүндө күчөтүү аркылуу тилдик компетенттүүлүктүн түрлөрүн калыптандыруу зарылдыгы туулат.

Таблица 2.2.1 – Студенттердин жөндөмүн, билгичтигин арттыруу менен тилдик компетенттүүлүктүн түрлөрүн калыптандыруу.

Биздин оюбузча бул иштер бир катар баскычтар аркылуу жүзөгө ашырылат: изилдөөнүн биринчи баскычы – калыптандыруу боюнча эксперимент. Экинчи баскычы – мамлекеттик тилди бөтөн тил катары окутуу боюнча жаңы окуу программаларын иштеп чыгуу жана окулуучу көзөмөлдүн тапшырмаларын даярдоо. Үчүнчү баскычы – изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу, изилдөөнүн жыйынтыктарын колдонууга киргизүү.

Тилдик компетенттүүлүктүн жогорку деңгээли тил үйрөнүүнүн ыкмаларын ийгиликтүү өздөштүрүүнү камсыздайт. Тилдик компетенттүүлүк чоочун кепти адекваттуу кабыл алуу, аңгемелешкен адамдын интенцияларын жана модалдуулугун таанып билүү, чоочундардын тилине баа берүүнүн жана, акырында социомаданий контексттен алып караганда адекваттуу жооп берүүнү түзүү жөндөмдөрүнүн жыйнагы. Компетенция жөндөмдөрдүн, билимдердин жана көндүмдөрдүн жыйнагы катары аныкталат; коюлган талаптарга шайкеш келишүү жана айрым белгилүү функцияларды аткарууга карата даярдык. Тилдик компетенцияны көп учурда тилдик коомчулуктун мүчөсүнө башкалар менен кептик контактары үчүн жана тилдик окуу дисциплинасы катары билүүсү үчүн зарыл болгон конкреттүү көндүмдөрдүн топтому катары

көрсөтүшөт.(Е.Д. Божович)Тил компетенциясы Е.Д.Божовичтин аныктамасы боюнча эки негизги компонентти камтыган психологиялык система катары каралат:

1) баланын баарлашуу процессинде чогулган сүйлөшүү тажрыйбасы;
2) атайын уюштурулган окутуунун жүрүшүндөгү кабыл алынган тил жөнүндөгү билим;Тилдик компетенциялар метакомпетенциялар сыяктуу маалыматтык, социалдык–инсандык, социомаданий жана коммуникативдүү компетенциянын негизинде жатат, ошону менен катары төмөнкүнү түшүндүрөт:

1. тилди билүү–өз ойлорун жөн гана байланыштырып айтууга жана турмуш-тиричилик деңгээлде сүйлөшө алууга гана жетишүү эмес, жазууда жана оозеки баарлашууда маанисин бузбастан тилдин ички түзүлүшүн жалпы жана кесиптик мүнөздөгү коммуникацияны камсыздай ала турган негизги мыйзамдарын түшүнүү үчүн жеткиликтүү боло алат;

2. сүйлөшүүнүн адекваттуу жагдайларын кептик конструкциялар катары инсандар аралык баарлашууда жана өзүнүн акылы менен таануучу кортундуларын жазуу жүзүндө мафестациялоодо колдоно алуу көндүмү;

3. тандалып алынган тилдик баарлашуу каражаттарына өз алдынча көзөмөлдүктүн, өздүк кептик жүрүм-турумуна ой жүгүртүүнүн жана кептин өз ара көз карандылыгын түшүнүүнүн негизинде жоопкерчилик көндүмдөрүнө ээ болушу;[64,54-75-бб.]

Ошентиптилдик компетенциялар адам тарабынан тилдин жана курчап турган маданий мейкиндиктин терең байланышын түшүнүүсүн окутуу процессин өркүндөтүлүшү болуп саналат.

Тилдик компетенциянын түпкүрүндө тубаса лингвистикалык категория жана студенттин өзүнө грамматикалык «сөз куржун» курап алуу жөндөмдүүлүктөрү жатат.Тилдик компетенция алгач лингвистикада пайда болуу менен тез өнүгүп, методика илимин жаңы терминдер менен байытып, чет тилдерди окутуу теориясына кирүүдө шарт түзүү болуп саналган. Тилдик компетенцияны калыптандыруу бул деги эле тилдибөтөн тил катары окутуунун негизги

максаты болуп саналат. ЖОЖдун бүтүрүүчүсү ошол өзү окуган тилде кенен сүйлөшө алышы керек, жаңы маалымат технологиялары аркылуу сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын жана саясий жашоонун көп түрдүүлүгүн кабыл алууга тийиш. Тил жөндөмдүүлүгүнүн бир бөлүгү болгон тилди билүү жана баалоо сезимин калыптандыруу маанилүү. Тилди өнүктүрүүдө тил системасын өздөштүрүү, сүйлөөнүн негизги ченемдерин үйрөнүү, тил каражаттарын натыйжалуу колдонуу жөндөмдөрү зарыл нерселерден. Бөтөн тилди окуп үйрөнүүдө төмөндөгүдөй шарттар каралат :

- тилди үйрөнүүдө теория менен тажрыйбанын өз ара байланышы ;
- имитация жана сүйлөө жөндөмүнүн чыгармачыл жагы ;

Биринчи шарт боюнча теориялык билим “таанып, сезүү алкагынан” (Л. Выготский) өтүп, сүйлөөнүн деңгээлин жогорулатат. Экинчи шарт боюнча тил аркылуу эмоциясын, ой жүгүртүүсүн, аң- сезимин чыгармачылык менен билдирүүнүн каражаты болуп саналат. Мамлекеттик тилди чет тил катары жаңы үйрөнүп жаткан студентте имитация жана сүйлөө чыгармачылыгы ортосунда салыштыруу маселеси пайда болот. Бул маселени чечүүнүн эки жолу бар. Биринчиси, Л.П. Федоренко айткандай «айланадагы адамдарды туурап сүйлөө – бул жаңы тил үйрөнүчүнүн эң негизги кадамы.» [286,57-б] Экинчи жолу болсо, А.А. Потебня мектебинин салтында жана Т.Н. Ушакова, С.Н. Цейтлин сыяктуу окумуштуулардын илимий иштеринде чагылдырылган “ адам менен чөйрөнүн өз ара байланышы адамдын тил өнөрүнүн бардык жагын камтыйт, анткени ар бир адам өз сөзү менен затты байланыштырат”, - деген бүтүмгө таянышат [302,14-б]. Окумуштуулардын көпчүлүгү тил компетенциясын сүйлөмдөрдү түзүүнүн грамматикалык эрежелеринин бардык деңгээлинде (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык) үйрөнүп жаткан тилдин тил системасын билүү катары карайт. Ал эми айрым изилдөөчүлөр И.Л. Бим, В.В. Сафонова, Ян ван Эк ж.б. тил компетенциясына бул билимдерди чет тилдеги речь ишмердигинде колдонуу шык - жөндөмдөрүн кошуп карашат.

Тилдик компетенция тил жөнүндөгү билимдердин, шык– жөндөмдөрдүн жыйындысы, аларды билүү ишмердиктин ар түрдүү чөйрөсүндө үйрөнүлүүчү

тилдин тилдик нормаларына ылайык башка тилде сүйлөөгө мүмкүндүк берээрин, ошондой эле үйрөнүүчүлөрдүн тил жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берээрин изилдөө ишибиздин биринчи главасынан бери айтып келе жатабыз. Тилдик компетенцияга ишмердиктин ар түрдүү жагдайларын жана тил материалдарынын башкаруунун татаал жөндөмүнүн системасы катары мамиле кылуу, аны өзүнө оозеки сүйлөө тажрыйбасын жана тил жөнүндө билимдерди камтыган өзүнчө психологиялык система катары кароого мүмкүндүк берет. Тилге жөндөмдүүлүк тил системасы менен системалуу – структуралык түзүлүш катары каралган, бирок ага окшош эмес, татаал когнитивдүү репрезентативдүү структурасы түшүнүгү аркылуу ачылат. Тилге жөндөмдүүлүк бул жагынан алганда “фонетикалык, лексикалык, морфологиялык (сөз түзүүчү субкомпонентти камтыган), синтаксистик, семантикалык бир катар компоненттерден турган иерархиялык түзүлгөн кандайдыр бир конструкту билдирет. Тил билүү жөндөмүнө ээ болуу үчүн адам өздүк психологиялык структураны иштеп чыгуусу керек. Тилге жөндөмдүүлүктүн онтогенези бир жагынан чоң адам менен баланын баарлашуусунун этап-этап менен өнүгүп - өсүү процессинин өз ара аракетин билдирсе, экинчи жагынан-студенттин предметтик жана окуп - үйрөнүү иш аракетинин өнүгүү процесси болуп саналат. Тилди билишин өнүктүрүү тил чөйрөсүнүн: интуитивдик-түзүүчүлүк, маңызы боюнча түшүнө элек жалпылоолорго окшоштуруп тууроо операциялары, тил каражаттарын аң-сезимдүү сөз сүйлөө аракетинде теорияга чейинки (турмуштук) билимдерди колдонулушунун мүнөзүндө чагылдырылат. Ойду билдирүү үчүн сөздү жаратууга жөндөмдүүлүк катары тилге жөндөмдүүлүк менен катышында тил компетенциясы бир жагынан анын өнүгүшүнүн жана колдонулушунун шарттарынын бири болуп саналат. Экинчи жагынан алганда тил компетенциясы тил милдеттерин чечүүнү гана шарттабастан, ошондой эле аларды чечүүдө өз билимин сөз сүйлөө тажрыйбасынын кеңири билимдери менен байытуу аркылуу өнүгөт жана улам барган сайын талдалып, терең түшүнүлгөн кайра түзүү болуп саналат. Муну менен тил компетенциясынын негизги структуралык компоненти катары тил

жөнүндө билимдер илимий билимдер (лингвистикалык , теориялык) менен гана чектелбестен, студент өзү байкаган тил көрүнүштөрүн “турмуштук же эмприкалык жалпылоолор” өзүнүн жана башка бирөөнүн сөзүнө рефлексия менен бекемделет.

Л.С.Выготский жогорку окуу жайларда компетенттүүлүктү пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн бүгүн төмөндөгү тилдик компетенциялар боюнча кетээри жөнүндөгү оюн айткан: а) тарыхый-таануу, б) маалыматтык- коммуникативдүү, в) социалдык-дүйнөтааным. Ушул үч блок универсалдуу билим берүүнүн социалдык сапатына туура келерин айткан.[76,356-б.]

Ушул позициядан алганда окумуштуулардын жоон тобу универсалдуу билим берүү компетенцияларын төмөндөгүдөй сегиз түргө бөлүп карашаарын Е.П.Алексеева белгилейт[4. 119-123-бб].

Коммуникативдик компетенция: Тил билүүнү, айланадагылар менен болгон бирге аракеттенүү жолдорун талап кылууда маалыматтык жана коммуникативдик каражаттарды колдонуп, башка адамдар менен байланыш түзүү жолдорун туура пландаштыруу жана уюштуруу, топ менен иштөө ыкмаларын өздөштүрүү, коллективдеги социалдык иерархиянын өзгөчөлүгүн билип-таануу.

Коммуникативдик компетенция—бул башкаларды түшүнө билүү жана баарлашуунун максаттарына, чөйрөлөрүнө, кырдаалдарына адекваттуу сүйлөө жүрүм-турумун жеке программаларын жаратуу жөндөмү. Бул өзүнө лингвистиканын негизги түшүнүктөрүн билүүнү камтыйт: (окуутуунун методикасында муну негизинен сөз таануучулук деп аташат- М.Т.Баранов, Г.М.Иваницкая, В.И.Капинос, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов ж.б.) сүйлөө стили, түрлөрү, сүрөттөөнү куруу, аңгемелөө, талкуулоо, текстте сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору ж.б текстти талдоо жөндөмү жана көндүмү. Бирок мүнөздөлгөн билим жана жөндөм баарлашуучу, адекваттуу коммуникативдик кырдаалды камсыздабайт.

Коммуникативдик компетенция—бул жөн гана ар башка бирдиктердин тизмеси, адамдын эсинде сакталып калган эрежелердин топтому гана эмес, ошондой эле алардын сүйлөө программаларын шайкеш келтирүү жөндөмдүүлүгү.

Коммуникативдик тилдик компетенциянын маселеси Европа Кеңешинин «Чет тилдерди билүүнүн жалпы европалык компетенциясы: үйрөнүү, окутуу, баалоо» деген фундаменталдык эмгекте кеңири берилген. Бул эмгекте тилге окутуунун жаңы концепциясы иштелип чыгып жана тилдерди билүүнүн деңгээл астындагы негизги позициялары бөлүнүп көрсөтүлүп, аларды өлчөөнүн өз алдынча технологиясы сунуш кылынган.[270,234-б.]

Бул эмгектеги андан аркы баяндама «Жалпы европалык компетенция» материалын талдоонун негизинде «тилдик коммуникативдик компетенция» түшүнүгүн ачып көрсөтүү планында курулат. Көрсөтүлгөн булакта белгиленгендей, коммуникативдик тилдик компетенция лингвистикалык, социолингвистикалык жана прагматикалык компоненттерден турат, алардын ар бири билимдердин, жөндөмдөрдүн жана ыкмалардын комплекстерине багытталган. Лексиканы, фонетиканы, грамматиканы билүү, демек, тийиштүү тилдик жөндөм жана ыкмалар, тил системасынын башка параметрлери тилдик варианттардын социолингвистикалык милдеттерине, ошондой эле конкреттүү жүзөгө ашыруулардын прагматикалык багыттарына карабастан лингвистикалык компетенцияга кирет. Эгерде жекече коммуникативдик компетенцияга, б.а. жеке жөндөмдүүлүк системасы аркылуу прагматикалык функцияларды жүзөгө ашырууга ушул көз караштан жакындоого аракет кылсак, анда жекече коммуникативдик компетенция билимдин көлөмүн жана сапатын, билим берүүдөгү, тил үйрөнүүдөгү когнитивдик уюштурууну, ошондой эле аларды сактоо ыкмасын жана алардын жеткиликтүүлүгүн (узак мезгилдүү эс-тутумду иштетүүнү, андан билимдерди алып чыгууну) талап кылат. Муну менен бирге аларды өздөштүрдүк деген аң-сезим басымдуулук кылган билим аң-сезимдүү мүнөзгө ээ болбой тургандыгын жана мунун кесепети катары мисалы, формалдуу билдирилген морфологиялык жана синтаксистик структуралар менен салыштырганда тилдин фонетикалык

системасы катары тилдин материалдык эмес чөйрөсүндө ар дайым эле так баяндалышы мүмкүн эмес экендигин эске алуу керек. Лексикалык системада да сөздүктүн когнитивдик уюштурулушу, анын ар башка адамдарда, ал түгүл майыптарда анын жеткиликтүүлүгү өзгөрүп турушу мүмкүн. Окутуу жагында бул окуп жаткандардын жеке өзгөчөлүктөрүнө, инсандын калыптанышы жүргөн маданий, тилдик чөйрөгө жараша болот.

Социоллингвистикалык компетенция тийиштүү түрдө тилдин иштешинин социомаданий шарттарын камтыйт. Бул жалпысынан белгилүү социалдык ченемдерге (жакшы жүрүм-турум эрежелери, этикалык ченемдер, кабыл алынган жөрөлгөлөрдү тилдик жүзөгө ашыруу ж.б.) багытталган. Социоллингвистикалык компонент, албетте, бир гана маданияттын ичинде эмес, ошондой эле ар башка маданияттардын өкүлдөрүнүн ортосунда сүйлөө мамилесинин жана баарлашуунун ченемдерине кыйла зор, ал эми кээ бир учурларда чечүүчү таасир тийгизет. **Прагматикалык компетенция** аныктама боюнча ар кандай функциялык максаттарда тилдик каражатты жүзөгө ашырууну камтыйт же пайдаланат. Дискурскка ээ болуу, тексттердин типтерин жана формаларын тааный билүү, келекелөө жана пародия ушул жакка кирет. Прагматикалык компетенцияны калыптандыруу көп учурда маданий чөйрө менен детерминацияланат.

Жогоруда саналып өткөн тилдик коммуникациялык компетенциянын өзгөчөлүгү коммуникация үчүн зарыл болгон компетенциялардын түрлөрүн, ошондой эле бул феномендин структурасын аныктайт жана маңыздуу мүнөздөйт. Сүйлөө ишмердигинин ар башка түрлөрүндө кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда тилдик компетенциянын жүзөгө ашыруу фактысын рецепциялык, ошондой эле продукциялык катары белгилөөгө болот. Кабылдоо (рецепция) жана оозеки жана жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдүн жаралышы (продукция) интеракция идеясынан тышкары, сүйлөө ишмердигинин айрым түрү катары “Жалпы европалык компетенцияда” көрсөтүлгөн интеракциянын негизин түзөт. Кабылдоо чөйрөсү ичинен окууну, радио-теле билдирүүлөрдү түшүнүүнү, лекцияларды, ар кандай окуу материалдарын, атайын аныктама

адабияттарды ж.б. камтыгандыгы жалпыга белгилүү. Оозеки жана жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдүн жаралышы билим берүү, кесиптик чөйрөдө жана аларды жүзөгө ашыруунун конкреттүү формаларында, анын ичинде билдирүүлөрдө, докладдарда ж.б. доминанттык ролду ойнойт. Кесиптик көз караштан алганда автор жөнүндө көп учурда жазуу жүзүндөгү тексттин же оозеки сөз сүйлөөнүн сапаты, анын ичинде сөз сүйлөөнүн шыдырдыгы жана сапаты боюнча баа беришет.

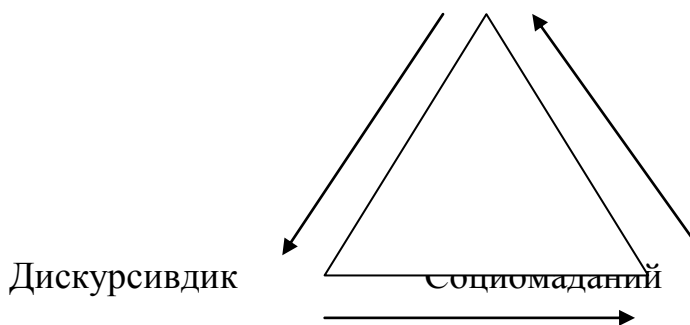
Интеракция—бул тилди алып жүрүүчүлөрдүн ортосунда оозеки жана жазуу жүзүндөгү маалымат алмашуу, анын ичинде кабылдоо жана жаралуу процесстеринин кезектешүүсү же алардын айкалышуусу. Айрым учурларда, мисалы дискуссияларда, бир нече адам бир учурда сүйлөп жана бири-бирин уккан учурда, угуп жаткан адам ага багытталган тексттин маңызын алдын-ала түшүнүп жана ага көңүл топтоп жана ага карата өз жообун даярдоого аракет кыла тургандыгы белгилүү. Ошентип, интеракция сүйлөө коммуникациясы үчүн өзгөчө мааниге ээ болот. Оозеки жана жазуу жүзүндөгү медиация бул баарлашып жаткандар тикелей катнашпастан маалымат алмашууну жүзөгө ашыруу деп айтсак болот. Мында кеп бир катар себептерден улам тексттин түп нускасына ээ боло албаган башка адамга берүү максатында маалыматты которуу, жазуу дегенде турат. Маалымат өтө көп болуп, аны алуу кыйынга турбай калган азыркы мезгилде колдо бар тексттерди ушундай иштетүү бир катар учурларда ар башка тилдик жамааттардын адекваттуу иштеши жана өз ара аракеттениши үчүн зор мааниге ээ болот.

Коммуникативдүү компетенция жеке коммуникативдик жөндөм жана көндүм сыяктуу керектүү тил формасын, коммуникативдик актынын шарттарына жараша оюн билдирүү ыкмаларын тандоо—б.а. коммуникативдик кырдаалга шайкеш сүйлөөшүү, баарлашуу жөндөмүн жана көндүмүн тандоо өтө маанилүү орунду ээлейт. Коммуникативдик мамилеге:

1. Тилдик (лингвистикалык) компетенция —бул эң негизги компетенция.
2. Дискурсивдик компетенция
3. Социомаданий компетенция кирет. Алар өз ар бири-бири менен байланышта.

Лингвистикалык

Дискурс– бул термин 1970-80-жылдарда социолингвист теоретиктер тарабынан сунушталган. Ал сүйлөшүүдө маалымат алуу жана таратуу менен байланышта. Азыркы убакта сүйлөп жаткан адамга сөздөрдү жана грамматикалык каражаттарды тандоону мажбурлаган кырдаалдар компоненттери жана сүйлөө шарттары аныкталган. Бул биринчиден, маектештер ортосунда өз ара мамиле (расмий же расмий эмес) алардын социалдык ролу. Албетте биз ким менен баарлашып жатканыбызга, сүйлөп жаткандардын социалдык шарты кандай экенине: окуучубу, окутуучубу, юристпи, студентпи, алардын жашы канчада, жынысына, кызыкчылыгына ж.б, жараша сүйлөө баарлашуусунун мүнөзү түрдүү болот. Экинчиден, баарлашуу орду (мисалы: окутуучунун студент менен сабакта, танапис учурунда, туристтик жүрүштө баарлашуусу). Үчүнчүдөн сүйлөө кырдаалынын эң маанилүү компоненти-сүйлөп жаткан адамдын максаты жана ниети. Алсак буйрук, өтүнүч же талап кылуу, сурануу албетте, маалыматтан, билдирүүдөн же алардын эмоционалдык баалоосунан, ыраазычылык билдирүүсүнөн, кубануусунан, таарынычынан ж.б. айырмаланып турат.

Ошентип жеке коммуникативдик жөндөм жана көндүм – бул биз ким менен сүйлөшүп жатабыз, кайда сүйлөшүп жатабыз жана кандай максатта сүйлөшүп жатканыбызды эске алуу менен сүйлөө баарлашуусунун жөндөмү жана көндүмү. Албетте алардын калыптануусу лингвистикалык жана тилдик компетенциялардын базасында гана мүмкүн болот.

Н.Хомский биринчи жолу лингвистикалык компетенцияны башка түшүнүктөрдөн бөлүп чыккан. Анан андан ары тилдин теорияларына генеративдүү трансформациялык грамматиканын маселелерине пайдаланган.

Этнолингвист Д.Хаймс Н.Хомскийдин социоллингвистика теориясынын өсүшүнө «Коммуникативдүү компетенция» терминин кошкон жана аны лингвистикалык компетенцияга байланыштырып, ар кандай кырдаалдарда социоллингвистикалык жагы да пайдаланылаарын көргөзгөн.

Д.Хаймс: «Коммуникативдүү компетенцияны тилдин орундуу, жөндүү кырдаалында ички билими катары аныктайт; жөндөмдүү катары, тилдик шык-жөндөмдөрдүн ишмердүүлүгүндө», - деп карайт [335, 155-б.].

Коммуникативдик компетенция боюнча көптөгөн окумуштуулар пикирлерин айтышкан. Айтылган аныктамаларда коммуникативдик компетенция боюнча түрдүү сандагы компоненттер чыгат. Бирок айтылган бул аныктамалардын айрымдарын туура эмес деп айтууга болбойт. Тескерисинче, алардын бардыгы аз болобу, көп болобу «коммуникативдүү компетенттүүлүк» деген түшүнүктүн ар кандай маанилерин ачып берүү менен толуктап келишет.

1. Социалдык-адаптациялашуу(адаптациялоо) компетенциясы жарандык коом тармагына тиешелүү билимди жана тажрыйбаны түшүндүрөт. Бул ишмердүүлүктүн төмөндөгүдөй түрлөрүндө көрүнөт:

- а) . жарандын, байкоочунун, шайлоочунун , өкүлчүлүктүн иш алып баруусу;
- б). Социалдык- эмгек тармагында (кардардын, өндүрүүчүнүн, сатып алуучунун, укуктары);
- в). Үй-бүлөөлүк мамилелер жана милдеттер жаатында ;
- г). Экономика жана укук маселелери боюнча;
- д) адистик жана өзүн-өзү түшүнүү(таануу) тармагы: Буга профессионалдуу этиканы, жарандар менен тил табышууну билүү, эмгек рыногуна байланышкан шарттагы жагдайларга жараша иш алып барууну түшүнүү, жеке адам менен, көпчүлүк менен иш алып бара билүү кирет. Бүгүнкү мезгилге жараша студенттер жашоо үчүн керек болгон социалдык активдүү билимдерди жана функционалдык сабаттуулуктарга ээ боло алышат.

2.Маданий-этнологиялык компетенция

Дүйнөнү илимий негизде түшүнүп таануу тажрыйбасы студенттердин кругозорун кеңейтүүсүн талап кылат. Студенттер гуманитардык илимдерди, так илимдерди мыкты билип, үйрөнүш керек. Философиялык билим адамды маданият жана каада-салтты таанып билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул компетенция өзүнө улуттук жана жалпы адамзаттын маданиятынын бөтөнчөлүктөрүн, адамдын жана адамзаттын руханий адеп-ахлактык жашоо негиздерин, үй-бүлөлүк, жарандык, коомдук көрүнүштөрдүн, салттардын негизги маанисинин түпкүрүн, илим менен диндин адамдын турмушундагы ролу жана алардын дүйнөгө болгон таасири жөнүндөгү билимдерди камтыйт.

Бул компетенцияга окумуштуу С.К.Рысбаев когнитивдик, тагыраак айтканда лингвоэтномаданий компетенттүүлүк деген бөлүштүрүүнү киргизген. Окумуштуу андан ары:

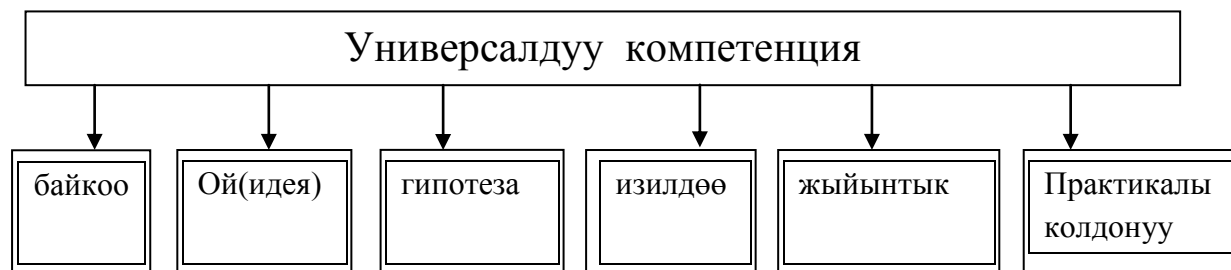
- тил аркылуу улуттук маданияттын баалуулуктарын үйрөнүү (тил-маданият);
- тил менен элдин тарыхын байланышта карап үйрөнүү (тил- тарых);
- улут аралык сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү;
- тил аркылуу элдик психологияны үйрөнүү;
- тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөнүү; - деп кенен түшүнүк кошкон [251,25-б].

3. Окуу-изилдөө компетенциясы

Бул студенттердин логикалык, методикалык, аналитикалыктармактарда өз алдынча иштөө компетенцияларынын жыйынтыгы. Окуу материалдарын даярдоо процессинде студенттер эмпирикалык билимин реалдуу объекттер менен салыштырышат. Бул компетенция өзүнө уюштуруу-пландаштыруунун теориясы менен практикасын анализдөөнү, студенттин өзүнө берген баасын камтыйт. Муну менен бирге студенттер билим булактарынын креативдүү изилдөө жолдорун үйрөнүшөт. Мындай универсалдуу компетенцияда студенттер реалдуу боло турган ишти кыял чабытынан айырмалап үйрөнүшөт, математикалык эсептөөнү колдонуу жолдорун, болушу мүмкүн болгон

статистикалык жана башка окуу ыкмаларын колдонууну да үйрөнүшөт. Андан төмөндөгүдөй логикалык система түзүлөт:

Таблица 2.2.2 - Студенттердин логикалык, методикалык, аналитикалык тармактарда өз алдынча иштөө компетенциялары.

4.Божомол алдын-ала айтуу компетенциясы

Алынган маалыматты көзөмөлгө алууда жана ал маалыматты сактоону, ресурстарды пайдаланууну матрицаларын иштеп чыгуунун, активдүүлүктүн моделинде аналитикалык божомолдоо тобокелдин сунуштайт. Стратегиялык ишмердүүлүктүн негизинде динамикалык кырдаалдын андан ары өнүгүшүнүн болжолдуу жолдорун, адам өзүнүн тажрыйбасына, тагыраак айтканда, болушу мүмкүн болгон структурасына таянып, жагдайдын болушун алдын-ала көрө билет. Алдын-ала көрүп билүү жана прогноз коюу туура, адекваттуу иш жүргүзгөн гөмүмкүнчүлүк берет. Эгерде кайсы бир жагдай 100% боло турган болсо, күтүлгөн натыйжанын ишке ашышы мүмкүн. Мисал үчүн, болуп өткөн жагдайга жооп катары эмес, тескерисинче жагдайдан биринчи болгон шарттуу рефлексин тарбияласа болот. Башкача айтканда боло турган иш чарага же жагдайга ылайыктуу колдонуусун талап кылат.

5. Маалыматтык-техникалык компетенция

Реалдуу буюмдарды (телевизор, магнитофон, компьютер, принтер, модем, көчүргүч техникасы) жаңы маалыматтык технологиялардын (аудио-видеоого жазып алуу, электрондук почта, ММК, Интернет) жардамы менен керектелүүчү маалыматты издөө, анализдөө, тандоо, уюштуруу, өзгөртүү, сактоо жана тартуу ыкмаларын үйрөнсө болот. Ушул эле компетенциялар студенттин окуу

материалынан, илимий булактардан, айланадан алынган маалыматты туура жана ыңгайлуу колдонуусун талап кылат.

Эмгек рыногунун шартынын жана керектөөсүнүн дайыма өзгөрүп туруусу, кесиптик билим берүүнү уюштуруу ыкмасын жана системасын туруктуу негизде өркүндөтүү зарылчылыгын шарттайт. Азыркы мезгилде студенттердин электрондук жана аралыктан окутуунун маалыматтык - технологиялык, педагогикалык технологияларды билүүсү өтө актуалдуу болуп келет. Окутуучу маалыматтык-коммуникативдик технологиялар чөйрөсүндө зарыл кесиптик билимге жана ыкмаларга ээ болуу менен анын замандын талаптарына жооп берүүсүнө мүмкүнчүлүк берет. Ушуга байланыштуу жогорку окуу жайлардын окутуучуларынын окутуу ишинде электрондук окутуу чөйрөсүндө жаңы технологияларды пайдаланууга даярдыгы тууралуу маселе пайда болот.

Окутуучу лекцияларга карата презентацияларды, көрсөтмө материалдарды даярдайт, бул студенттердин көңүлүн сабакка бурууга, сабак өтүү учурунда эң кыйын, маанилүү, кызыктуу учурларга токтолууга, ошондой эле электрондук консультацияларды берүүгө, студенттердин электрондук каттары менен иштөөгө мүмкүнчүлүк берет. Студенттин маалыматтык жана коммуникативдик технологияларды пайдалануунун төмөнкүдөй тажрыйбалуу ыкмалары түптөлөт: алгач алар окутуучунун лекциясын көрүп чыгышы жана угушу, андан соң презентациядагы айрым түшүнүксүз жерлерине, кээ бир кызыктуу фактыларга көңүл бурушу зарыл. Мына ошондон кийин тажрыйбалуу болушуп, кыйын ыкмалар дагы жөнөкөй болуп калат. Мындай өз алдынчалуулуктун натыйжасынан студент көп нерселерге жетишет, өзүн-өзү көзөмөл кыла алат. Мындан улам тил үйрөтүүдөгү маалыматтык-коммуникативдик технологиялар аркылуу студенттердин таанып-билүү өз алдынчалыгы пайда болот.

6. Баалуулуктун мазмундуу компетенциясы

Бул компетенция студенттердин аң-сезими менен, анын айланадагы дүйнөнү көрүп түшүнүү жөндөмдүүлүгү жана ушул дүйнө таануу, түшүнүү,

анын ролун жана эмне кылыш үчүн жаралгандыгын түшүнүү менен тыгыз байланышта.

7. Инсандык өсүш компетенциясы

Студенттер интеллектуалдуу жана дене тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн, ишмердүүлүгүн өзүнүн жеке кызыкчылыгында ээлейт.

Мына ушул жагдайлардан кийин универсалдуу компетенцияны ар тараптуу адам, инсан болуп калыптанат деп эсептөөгө болот. Жыйынтыгында студент жөн эле кесип ээси эмес, өзгөчө жакшы кесип ээси болуп чыгат. Алексеева Е.П жогорку кесиптик билим берүү системасындагы компетенттүүлүк ыкма катары төмөндөгү схеманы сунуштайт:

Таблица 2.2.3 - Алексеева Е.П сунуштаган жогорку кесиптик билим берүү системасындагы компетенттүүлүк ыкма.

Европа Кенешинин адистерди даярдоодо өзгөчө маани бериле турган, негизги (маанилүү) компетенциялардын беш тобун аныктаган:

- саясий жана социалдык компетенциялар;
- маданият аралык компетенциялар;
- коммуникативдик компетенция;

- социалдык – маалыматтык компетенция;
- персоналдык компетенция;[198, 176-179-бб.]

Компетенциялардын бир канча түрү сунушталып келгендиктен, негизги компетенциялардын ЮНЕСКОдо, Европа кеңешинде, модернизациялоо стратегиясында, ошондой эле окумуштуулар А.В. Хуторской менен И.А.Зимняялардын көз карашын салыштырып сунуштайбыз:

Таблица 2.2.4 – ЮНЕСКОдо, Европа кеңешинде, модернизациялоо стратегиясында, окумуштуулар А.В. Хуторской менен И.А.Зимняялардын көз карашында юристин кесиптик тилдик, коммуникативдик компетенциясынын маңызын түзгөн компоненттер.

Юнеско	Европа Кеңеши	Модернизациялоо стратегиясы	А. В. Хуторской	И.А. Зимняя
1. Таанып-билүүнү үйрөнүү 2. Ишке ашырууну үйрөнүү 3. Бирге жашоону үйрөнүү 4. Жашоого үйрөнүү	1. ... саясий жана социалдык компетенциялар – бул жоопкерчиликти кабыл алуу, жалпылап чечим кабыл алууга катышуу, чыр-чатактарды күч колдонбой чечүү, демократиялык институттар колдоого жана жакшыртууга катышуу. 2.Көп маданияттуу	1. Өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүг тармагындагы компетенттүүлүк – бул ар кыл булактардан, анын ичинде мектептен тышкаркы булактардан билим алуу жөндөмдүүлүгүн өздөштүрүүгө негизделет. 2.Аттулдук-коомдук ишмердүүлүк тармагындагы компетенттүүлүк	1.Баалуулук жана маани-маңыздык (окуучунун баалуулук түшүнүктө,анын урчап турган дүйнөнү көрүү, түшүнүү жана ага багыт алуу жөндөмү, өзүнүн ролун андап билүү, өзүнүн аракети ж-а жүрүм-турумундагы максатык жана маани-маңыздык чектерин тандай билүү жана чечим кабыл алууга байланышкан дүйнө тануу тармагында компетенттүүлүк. Бул окуучунун билим алуу жана	1.Инсан, ишмердүүлүк, баарлашуу субъектиси катары адамдын өзүнө тийиштүү компетенциялар.Алар маңызында: саламаттыкты коргоо компетенциялары: сергек жашоо образын билүү жана аны кармануу, СПИД, чылым чегүү, баңгичилик, аракеттиктин зыяндарын билүү;жеке гигиенанын

	<p>у коомдун жашоосуна байланышкан компетенциялар (айырмачылыктарды кабыл алуу, башкаларды сыйлоо жана башка маданияттагы, тилдеги, диндеги адамдар менен жашоо жөндөмдүүлүгү.</p> <p>3.Ооз эки жана кагаз жүзүндө тил табыша билүүгө тийиштүү компетенциялар, бир эмес көп тил билүү.</p> <p>4. Коомдун маалыматташуусуна байланышкан компетенциялар. Маалыматтык технологияларды колдоно билүү, аларды түшүнүү</p>	<p>лүк (атуулдун, шайлоочунун, колдонуучунун ролун аткаруу).</p> <p>3. Социалдык-эмгек тармагындагы компетенция лүк (анын ичинде эмгек рыногундагы кырдаалды анализдөө, өзүнүн адистик мүмкүнчүлүктөрүн баалай билүү, мамиле түзүүнүн этика жана нормаларына басым жасоо, өзүн уюштуруу жөндөмү).</p> <p>4.Турмуш-тиричилик тармагындагы компетенция лүк (өзүн денсоолугу, үй-бүлө тиричилик жана башканын аспектилерин камтуу менен).</p> <p>5. Маданий,</p>	<p>башка ишмердүүлүктөгү кырдаалга жараша өзүн аныктоо механизмикамсыздайт.</p> <p>Окуучунун жеке траекторияс ж-а жашоо-турмушундагы программас дал ушундан көз каранды).</p> <p>2.Жалпы маданияттык (окуучу жакшы тааныш болуп, ишмердүүлүктөгү тажыйбага, таанып билүүгө ээлик кыла турган суроолордун топтому. Бул улуттук жана жалпы адамзаттык маданияттын өзгөчөлүктөр, адамдын жана адамзатын, башка элдердин жашоосунун руханий негиздери, үй-бүлөлүк, социалдык, коомдук көрүнүштөрдүн ж-а традициянын маданий негизи, илим м-н диндин адамдын жашоосунд Ролу</p>	<p>шарттарын билүү жана кармануу; жашоо образын тандоо эркиндиги жана жоопкерчилиги;</p> <p>*дүйнөгө болгон баалуулук-маңыздык багыт алуу компетенциялары: жашоо, тиричилик баалуулуктары, маданий (живопись, адабият, искусство, музыка), илимий баалуулуктар; өндүрүш; өз өлкөсүнүн, цивилизациялардын тарыхы; диндер;</p> <p>*интеграциялар компетенциясы: билимди түзүү, билимди актуалдаштыруу, топтолгон билимди өнүктүрүү жана кеңейтүү;</p>
--	---	---	---	---

	<p>жана колдонуу, жалпыга маалымдоо каражаттары жана жарнама аркылуу таратылган маалыматтардын күчтүү жана алсыз жактарын талдап, сын көз-караш менен кароо жөндөмү. 5. Жеке, кесиптик жана социалдык жашоодо үзгүлтүксүз окуп-билүүнү сапат кылууга өмүр бою үйрөнүү жөндөмү.</p>	<p>эс алуу тармагындагы компетенттүүлүк, бош убакытты колдонуунун инсанды маданий жана руханий жактан байыта турган жолдорун тандоону камтууда турат.</p>	<p>жана дүйнөгө таасири, турмуш-тиричилик, маданий-руханий чөйрөдөгү компетенттүүлүк) . 3. Окуп-таанып билүү (реалдуу таанып-билүү объектилер менен айкалышка окуучунун өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгү чөйрөсүндө компетенциялардын топтому. Бул логикалык, методологиялык, жалпы окутуу ишмердүүлүгүнүн элементтер камтыйт). 4. Маалыматтык (керектүү маалыматтарды өз алдынча издөө, тандоо жана анализдөө жөндөмү, уюштуруу, кайра түзүү, сактоо жана берүү; курчап турган чөйрөдө, окуучунун билим берүү тармактарында жана окуу куралдарда камтылган маалыматтар</p>	<p>* атуулдук компетенциялар: атуулдун укуктарын жана милдеттерин билүү жана кармануу; эркиндик жана жоопкерчилик, өзүнө, өзүнүн артыкчылыктарына ишенүү, атуулдук милдет; мамлекеттик символдорду (герб, желек, гимн) билүү жана сыйыктануу; * өз алдынча өркүндөө, өзүн тейлөө, өз алдынча өнүгүү, жекелик жана предметтик рефлексия компетенциялары: жашоонун маңызы; адисттик жактан өсүү; тил жана сүйлөө жагынан өсүү; эне тилин жана чет тилдерди</p>
--	--	--	---	--

			<p>менен иштөө жөндөмү).</p> <p>5.Коммуникативдик (керектүү тилдерди, курчап турган чөйрө, адамдар, окуялар м-н аракеттенүү жолдорун билүү, топто иштөө жөндөмү, коллективд ар кыл социалдык ролдорду аткара билүү; өзүн көрсөтүүнү, суроо берүүнү, талкуу жүргүзүүнү, кат жана анкета жазууну билүү ж.б.).</p> <p>б.Социалдык-эмгек (атуулдук-коомдук ишмердүүлүк-н негизин билүү жана тажыйрбага ээ болуу (атуулдун, шайлоочуну байкоочунун, өкүлдүн ролун аткаруу), социалдык-эмгек тармагында (колдонуучунун, сатып алуучунун, кардардын, өндүрүүчүнүн укуктары), үй-бүлөлүк мамиле жана милдеттер жаатында,</p>	<p>билүү.</p> <p>2. Адамдын социалдык өз ара аракеттенүүсү нө жана социалдык тармакка тийиштүү компетенциялар:</p> <p>* социалдык өз ара аракеттенүү компетенциялары: коом, коллектив, үй-бүлө, достор, өнөктөштөр менен мамиле түзүү, чыргатактар жана аларды басуу, кызматташуу, толеранттуулук, башкаларды (раса, улут, диний макам, жыныс) кабыл алуу социалдык мобилдүүлүк; *баарлашуудагы компетенциялар: ооз эки, жазуу түрүндө, диалог, монолог, тексти түзүү жана кабыл алуу; этикет, ритуал, салт-</p>
--	--	--	--	---

			<p>экономика жана укук маселелеринде, адисттик жактан өзүн аныктоодо).</p> <p>7.Инсандык жактан өркүндөөдө (физикалык, руханий ж-а интеллектуал жактан өз алдынча өнүгүүнүн, эмоционалдык жактан өзүн колго алуу жана өзүн колдоонун жолдорун өздөштүрүү</p>	<p>санааларды билүү жана кармануу; маданий кесилиш түрүндөгү баарлашуу; ишкер кат алышуу; маданий баарлашуу; иш кагаздарды жүргүзүү, бизнес, тил, чет тилдеги баарлашуу, коммуникативдик тапшырмалар, реципиентке таасир этүү деңгээлдери.</p> <p>3. Адамдын ишмердүүлүгү үнө тийиштүү компетенциялар:</p> <p>* таанып-билүү ишмердүүлүгү үнө компетенциялары:</p> <p>таанып-билүү тапшырмаларын коюу жана чечүү; адаттан тыш чечимдер, проблемалуу кырдаалдар-алардын</p>
--	--	--	---	--

				<p>жаралышы жана чечилиши; продуктивдүү жана репродуктивд үү таанып- билүү, иликтөө, интеллектуал ишмердүүлүк, ишмердүүлүк компетенция лары: оюн, окуу, эмгек; ишмердүүлүкт үн жолдору жана каражаттары: пландоо, долбоор түзүү, модел куруу, боолголоо, иликтөө ишмердиги, ишмердүүлүкт үн ар кыл түрлөрүнө багыт алуу; маалыматтык технологиялак омпетенциясм аалыматты кабыл алуу, кайра иштеп чыгуу, берүү; маалыматты кайра түзүү(окуу,</p>
--	--	--	--	--

2.2.2.ЖОЖдун студенттеринде тил үйрөнүүдөгү коммуникативдик компетенцияны түптөө жана түзүү

Илимий адабияттарда коммуникативдик компетенциянын курамы жөнүндө теориялардын жана варианттардын көп түрлөрү бар экени айтылат.

Окумуштуу Р.П.Мильруд коммуникативдүү компетенттүүлүк коммуникативдик ишмердиктин ийгиликтүүлүгүн камсыз кылуучу интеграцияланган жеке ресурс деп түшүндүрөт [191, 56-б]. Коммуникативдик компетенция компетенциялардын негизгилеринин бири болуп саналат, аны түптөө окуу процессинин бардык предметтик тармактары менен тыгыз байланышта болуп, жана ал тармактар менен камсыз болушу керек.

Кыргыз тили сабагында ар бир студентте аз-аздан коммуникативдик-практикалык көндүмдөр жыйналгандай шарттар уюштурулат. Сабакта студенттер башкалар менен мамиле кылуунун, сүйлөшө билүүнүн, улууну урматтап, кичүүнү ызаттоонун, маектешүүнүн, баарлашуунун, бири-бирин баалап, сыйлашуунун этикетине, лексикалык, грамматикалык материалдарды пайдалануу менен оозеки, жазуу түрүндөгү байланыштуу кебинин, кеп маданиятынын ыкмаларына, башкаларды уга билүү менен, өзүнүн ой-пикир, көз карашын далилдеп, коргой алуунун көндүмдөрүнө үйрөнүүсүнө шарт түзүү. Коммуникативдик компетенцияга Биялиев.К.А мындайча: «Бул маектешүүнүн максаттарына, кырдаалына жараша кеп ишмердигин жүргүзүү жөндөмдүүлүгү», - деп аныктама берген [53, 98-б].

Коммуникативдик багыт алуу принциби окутуунун мазмунун, студент речтин оозеки жана жазуу түрлөрүндө сүйлөшүү жүргүзө алышы үчүн кандай коммуникативдик билимдерди алуу керектигин аныктайт. Студентте коммуникативдик шык – жөндөмдөрдү калыптандыруу үчүн баарыдан мурда сүйлөмдөр грамматикалык жана лексикалык жактан туура түзүлүшү жана сүйлөшүп жаткан экинчи жакка түшүнүктүү болушу үчүн грамматикалык, лексикалык билимдерди алуу керек. Тил илиминин тарыхынан алып карасак сүйлөө маданияты, чеберчилиги сыяктуу коммуникативдик аспектиге кийинчерээк эле көңүл бурула баштаганы белгилүү. Андан соң ченемдик

лингвистикадан, тилдик бирдиктерди синхрондук абалда сыпаттоодон коммуникативдик лингвистикага, тилди турмушта колдонуунун практикалык маселелерин изилдөөгө өтүү процесси башталат. Мына ушунун натыйжасында тил эми кыргыз тил илиминде бул багыттардагы изилдөөлөр жаңыдан гана илиминде «тилдик норма», «байланыштуу кеп», «кеп маданияты», «чечендик өнөр» сыяктуу жаңы тармактар, окуулар, илимдер башка тилдерде калыптанган. Ал башталды деп айтууга болот. Ошентсе да, тилдик ченем кеп маданияты жана чечендик өнөр деген илимдер сүйлөө чеберчилигин изилдей турган өзүнчө бир илимий цикли түзүп калды. Булардын ар бири сүйлөө чеберчилигин изилдейт.

20-кылымдын 70-90-жылдарында бир канча дескриптивдүү (тил билүүнүн тепкичтерин сүрөттө, көргөзүү) тилдердин коммуникативдик компетенциясынын моделдери болгон. Д.Хаймс биринчилерден болуп, тил билүү бул грамматика жана лексика менен гана чектелип калбайт, ал андан ары социалдык шартта пайдалануу дегендик деп түшүндүрөт. Тилдердин коммуникативдүү компетенциясы төмөндөгү компетенцияларды камтыйт: лингвистикалык (тилди туура пайдалануу эрежелери), социалдык – лингвистикалык (диалект менен сүйлөө эрежелери); дискурсивдүү(ички кебин тууралоо эрежеси); стратегиялык(сүйлөшүп жаткан экинчи тарап менен туура байланышты сактоо эрежеси);

1975-жылы Ян ван Эк тарабынан коммуникативдүү компетенциянын түшүндүрмөсү Европа Кеңешинде спецификациясы киргизилген. Ал коммуникативдүү компетенция төмөнкү компоненттерден же субкомпетенциядан түзүлөт деген :

-лингвистикалык компетенция (грамматикалык эрежелер жана вокабулярдык билим)

– социоллингвистикалык компетенция(абалга жараша же контекске жараша билимин пайдалана билүү жана тилдик формаларды жайылтуу)

–**дискурстук** компетенция (алган билимин түшүнүү жана кандайдыр бир мааниге багытталган коммуникация максатында логикалык жактан өзүнүн пикирин айтуу.)

– **стратегиялык** компетенция(азыркы билимдердин вербалдык жана вербалдык эмес стратегиялык компенсацияны пайдалана билүү) –**социалдык** компетенциясы(шартка жараша каалоосун жана даярдыгын башкалар менен биргеликте башкара билүү)[328,59-б.] .

«Коммуникативдик компетенция» терминин орустун лингво дидактикасына илимий жактан киргизген жана ошол эле убакта практикалаган М.Н. Вятютнев болгон.

М.Н.Вятютнев компетенцияны эки түргө бөлүп караган: тилдик жана коммуникативдик.[71,38-45 бб.]

Коммуникативдик компетенция боюнча дагы бир лингводидактик П.Дуаие төмөндөкүдөй компетенцияларды сунуштаган [147,37-б.]:

-сүйлөө компетенциясы(лексикалык, грамматикалык ,)

– жазуудагы компетенция (лексикалык, грамматикалык ,орфографиялык)

–окуу дагы компетенция (ар кандай графикалык белгилер,грамматикалык, лексикалык)

Коммуникативдик компетенция жөнүндө көбүнчө так берилген түшүнүктөр Л.Бахманга тиешелүү.Ал «коммуникативдик тилдик ыкмалар» терминин төмөндөгү компетенцияны чечмелеп берүүдө колдонгон :

-тилдик /лингвистикалык

–дискурстук(байланышкандык, логикалууулук);

–прагматикалык(социалдык контексте байланыштуу коммуникативдик мазмунду бере билүү ыгы)

– сүйлөшүү (күч келтирбей кадимки жай темп менен, сөз таппай,көпкө создуктурбай байланыштуу сүйлөй билүү ыгы);

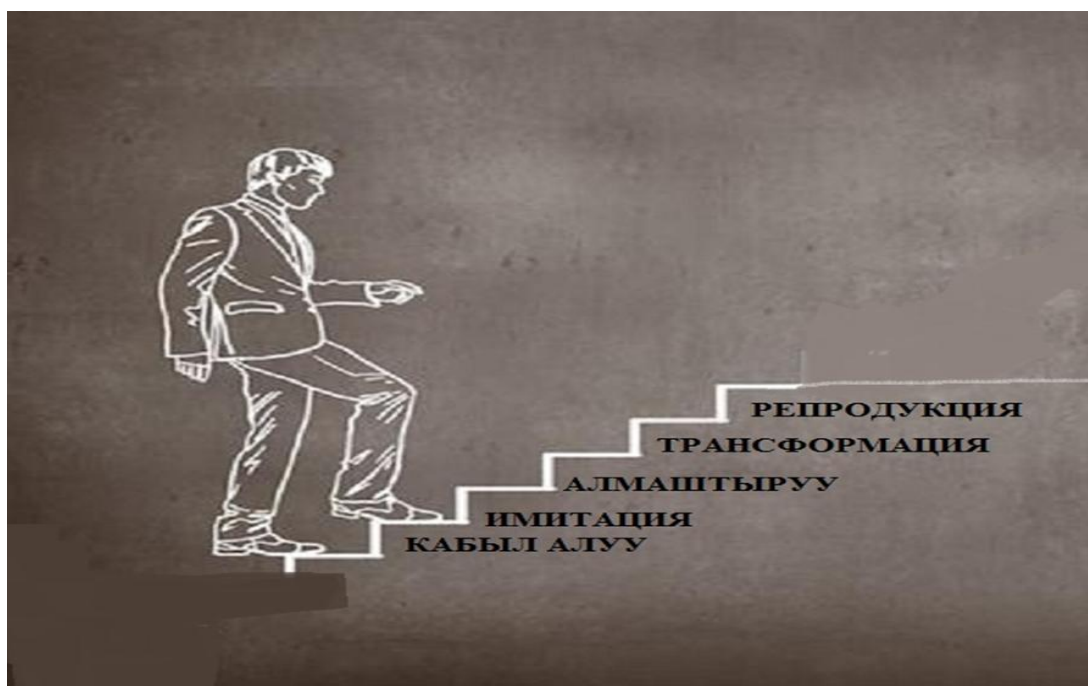
– социалдык-лингвистикалык (сөздү ордуна коё билүү ыгы);[329,402-б]

Р. П. Мильруд коммуникативдик компетенциянын ичине төрт компонентти кошот:

Таблица 2.2.2.1Р. П. Мильрудсунуштаган жогорку кесиптик билим берүү системасындагы коммуникативдик компетенциянын компоненттери

✓ **грамматикалык** (грамматикалык билимдерди, лексиканы жана фонетиканы); Ушул жерден Е.И.Пассов менен Н.Е. Кузовлевалар тарабынан грамматикалык көндүм жана жөндөмдөрдүн негизинде түзүлгөн сабактар боюнча өз ойлорун ортого салышып, ал боюнча беш тепкичти сунушташкан.Кандайдыр бир жаңы грамматикалык форманы жолуктургандан кийин студент (окуучу) аны кабыл алат. Анан, студентте бул грамматикалык форманы колдонууга талап болсо, ал аны эстеп калууга аракет кылат, демек, студенттин (окуучунун) грамматикалык көрүнүшүнө карата биринчи аракети – бул **КАБЫЛ АЛУУ (1- тепкич)**

1-сүрөт.Студенттин (окуучунун) грамматикалык көрүнүшүнө карата аракети

Бирок бул жерден суроо жаралат: **студентте эстеп калуу талабы кантип пайда болот, андан кийин ошол грамматикалык форманы кепте колдонууда жетиштирүүгө болобу?**

Мындан төмөндөгүдөй эреже келип чыгат: Эгер студент грамматикалык форманы кандай максатта колдонууну билсе, аң - сезими менен толук түшүнсөаны кебинде колдонот.

«Кептин прагматикасы» мына ушундан чыгат, - дешет алар (Е.И.Пассов, Н.Е. Кузовлева). Грамматикалык эрежелерди жана формаларды эң мыкты билип, бирок колдонууну билбей калуу мүмкүн.

Айтылганды мисал менен көрсөтөлү: «келер чакты» алалы. Демек, биз «келер чакты» качан колдонобуз? Келечекте, башкача айтканда, кийинки күнү, келе жаткан дем алыш күндөрү, каникулдарда ж.б. учурларда эмне кылууга ниеттенгенибиз жөнүндө айтканыбызда.

“Силер бир аз чарчап, каникулду чыдамсыздык менен күтүп жатканыңарды байкап турам. Каникулуңарды кантип жана кайда өткөрөөрүңөрдү, эмне кылаарыңарды билет болушунуңар керек. Өзүңөрдүн пландар жөнүндө чет тилинде айтып бере аласыздарбы?”

Жаңы грамматикалык көрүнүштү презентациялоо.

Окутуучу студентке ал каникулду кантип өткөрөрүн айтып берет. Айтып берип жатканда, “келер чак” формасы колдонулган ар бир фразада окутуучу ошол грамматикалык форманы баса белгилейт (үнү менен, жаңсоо менен, кеп үлгүсүн доскада көрсөтүү менен ж.б.). Бул үчүн төмөндөгүдөй схема-таянычты колдонуу пайдалуу:

Эгер Сиз мурда мындай схемаларды колдонбогон болсоңуз, балдарга төмөндөгүлөрдү түшүндүрүп берүү зарыл:

☺ - ээ, - кошумча этиш, - маанилүү этиш, көп чекит – сүйлөмдүн башка айкындооч мүчөлөрү.

Автоматизация.

Грамматикалык форманы түшүнүп алгандан кийин студент окутуучудан көрсөтмөсүз эле кеп үлгүсүн (имитациялап), туурап айта баштайт. Ошентип,

студент андан кийин жасай турган маанилүү иш-аракет – бул **ИМИТАЦИЯ (2-тепкич)**. Бул учурда студент аткарышы керек болгон көнүгүүлөрдү “имитативдүү” деп атоо туура. Мисал келтирели:

Эс алууда бир эле ишти кыла турган болсо.

Окутуучу: - Мен бакчада **иштейм**.

Студент: - Мен дагы бакчада **иштейм**.

Эгер окутуучу зарыл деп эсептесе, доскага кеп үлгүсүн же кеп үлгүсүнүн моделин жазышы мүмкүн.

Сиздер көрүп тургандай, сымалдаштыруу эч кандай структуралык өзгөрүүгө туш болбойт.

Кийинки иш аракет –**АЛМАШТЫРУУ(3-тепкич)**. Студент өз алдынча бир эле грамматикалык моделди ар башка сөздөр менен алмаштырат (маанилик этиштер).

Алмаштыруу студентке грамматикалык моделдин жалпылыгын, универсалдуулугун түшүнүүгө жардам берет.

Ар бир көнүгүү 7-9 кеп үлгүсүнөн турушу керек, анткени илимий далилденгендей, бир типтүү конструкцияны жети-сегиз жолу колдонуу анын түшүнүктүү болушун камсыздайт.

Алмаштыруудан кийин студент кыла турган иш аракет – **ТРАНСФОРМАЦИЯ(4-тепкич)**, башкача айтканда, кептик тапшырмага жана ошол тилдин ченемдерине ылайык, жогоруда түшүндүрүлүп келе жаткан грамматикалык форманын өзгөрүшү. Өзгөрүүлөр сөздөрдүн тартибине, уңгудагы үндүүлөргө, мүчөлөргө ж.б. байланыштуу болушу мүмкүн. Ошондуктан эгер студент бул өзгөрүүлөр менен тааныш болбосо, аларга бул **НУСКАМА** зарыл.

Кийинки иш аракет – **РЕПРОДУКЦИЯ(5-тепкич)** –бул грамматикалык форманы колдонуу менен өз алдынча сүйлөм түзүү керек. Тапшырмаларда сөзсүз түрдө кептик мүнөз болушу керек, башкача айтканда студентти өз оюн айтканга үндөйбүз. Мисалы:

Беш иш-аракет – беш тепкич.

Студентти «грамматикалык чеберчилик» деп аталган бардык тепкичтер боюнча бийиктикке жетүүгө ээрчителиңиз.

Башка грамматикалык көрүнүштөрдү түшүндүрүүгө багытталган сабактарды өзүңүз пландаштырсаңыз болот. Башкысы – принциптерди түшүнүп алуу керек экенин белгилешет. [228,140-б.]

- ✓ **прагматикалык** (белгилүү шартта. знание того, что сказать в определенной ситуации определенным людям);
- ✓ **стратегиялык** (ар кандай шарттарда колдонулуучу билим);
- ✓ **социомаданий** (жалпы этика, улуттук менталитет, баалуулуктар жөнүндөгү билим). Тилдик коммуникативдик компетенцияга лингвистикалык компонент кошулат жана тилдик каражаттарды пайдаланууда ишмердигин жүзөөгө ашырууга мүмкүндүк берет.

Көпчүлүк окумуштуулар өздөрүнүн изилдөөлөрүн коммуникативдик компетенциянын ар башка компоненттерине арнашкан. Мисалы: Д.И.Изаренков, В.В.Сафонова, Т. М. Дридзе, М. В. Китайгородская, Л. Н. Шабалина, М.Н. Вятютнев, Е.М.Верещагин, В. Г. Костомаров, Т. П. Попова, И.Л.Бимдер тилдик компетенцияга, Д.И. Изаренков, В. В. Сафоновалар прагматикалыкка, Р.К. Миньяр-Белоручев, Е. И. Пассов, В. В. Сафонова, Г. Д. Томахин, И.Л.Бим, И.И.Халеевалар социомаданий компоненттерин изилдешкен.

Жогоруда санап өткөн бардык эле окумуштуулардын изилдөөлөрү көргөзгөндөй коммуникативдик тилдик компетенциянын: тилдик компетенция, (лингвистикалык), социомаданий, социолингвистикалык, прагматикалык, дискурсивдик, стратегиялык субкомпетенция.

Ал эми азыр болсо «тилдик коммуникативдик компетенция» түшүнүгүнө көңүл бөлсөк, ар кайсы мезгилдерде ар кайсы өлкөлөрдүн окумуштуулары бир канча аныктама беришкен : М.А.К. Хэллидей тилдик карым- катнашка шык жана ички даярдык коммуникативдик компетенциянын аныктамасы деп берет [292,116-147-бб.]. И.А.Зимняянын пикири боюнча коммуникативдик компетенция-бул адамдын коммуникативдик сүйлөшүү

жөндөмдүүлүгүнүн субъектисине багытталышы[114,19-б.]. Н.Л. Гончарованын пикири боюнча сүйлөшүү “техникасынын” ыгынын деңгээлин, белгилүү норманы өздөштүрүүсү, үйрөнүүнүн жыйынтыгы.

Илимий изилдөөлөрдө коммуникативдик компетенциянын курамы жөнүндө теориялардын жана варианттардын көп түрү бар экенин көргөзөт. Дидактикада жана методикада коммуникативдик компетенттүүлүктүн компоненттик курамын, анын структурасын изилдеген окумуштуулар И.Л.Бим, И.А.Зимняя, А.М.Новиков, И.Р.Максимова, А.В.Хуторской жана ошондой эле чет өлкөлүк илимпоздор: Д.Хаймз,М.А.К. Хэллидей, Ян ван Эк ж.б. болушкан. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө ылайык коммуникативдик компетенциянын структурасын изилдөөгө карата ыкмалардын ар түрдүүлүгүн жалпылаштырылгандан соң, төмөнкүдөй бөлүнүштөр алынат:

1. лингвистикалык (лексика, фонетика, орфография) грамматикалык эрежелердин,сөздүк бирдиктердин жана фонологиянын тутумдук окуусу.
2. дискурсивдүү (оозеки жана жазма тексттерди кураштыруу)окуу учурунда тексттердин ар кандай түрлөрүн түшүнүүнүн негизинде оозеки жана жазуу түрүндөгү функционалдык стилдерди логикалык бир бүтүндүктү куруу жөндөмдүүлүгү, айтып берүү тибине карата лингвистикалык каражаттарды тандоо.
3. прагматикалык (коммуникативдик максатка ийгиликтүү жетишүү).
4. стратегиялык (коммуникациянын кыйынчылыктарын жеңүү).
5. социомаданий (социомаданий ченемдерге шайкеш келүү) тил алып жүрүүчүнүн маданий өзгөчөлүктөрүн, алардын каада-салттарын,жүрүм-турумун жана адеп ченемдерин, баарлашуу процессинде.

Коммуникативдик окутуу студенттер тарабынан өз ара мамилелердин мүнөздүү системасы катары кабыл алуучу кырдаалдардын негизинде жүргүзүлөт, ошондуктан тил компетенциясына окутууда кырдаал принцибин эске алуу керек.Кырдаалдардын негизинде өзгөчө кызыгуу окутуунун бардык системаларында алардын жалпы орду менен гана эмес, аларга коммуникативдик компетенцияны түзүүдө берилген роль менен да

түшүндүрүлөт. (студенттерде сүйлөө үчүн мотивдин жана муктаждыктын пайда болушуна жардам берүү, алардын ойлоо ишмердигин активдештирүү, окуу процессин табигый оозеки сүйлөшүүгө жакындатуу ж.б.)

Студент үйрөнүп жаткан тилинде өзүн тааныштыра билип, дискуссияда катышып, презентация даярдап, өзүнүн активдүүлүгүнүн максатын жана маанилүүлүгүн түшүнүш керек. Ар бир эле сабакты пландаштырып жатканда окутуунун принциптери сакталуу менен, студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу үчүн керектүү шарттарды карап чыгуу жөн :

Таблица 2.2.2Тилдик компетенцияны калыптандыруу үчүн шарттар

Мамлекеттик тилди окутуу процессинде ошондой эле студенттердин төмөнкү инсандык сапаттарын эске алуу зарыл:

- шык – жөндөмүн;
- өзүнө өзү билим берүү жөндөмдөрүн;
- кызыкчылыктар чөйрөсүн;
- дүйнө таанымын;
- эмоционалдык - сезүү чөйрөсүн;
- инсандык жааматтагы статусун;
- коммуникативдик мотивациянын бар экендигин;

Кандай болбосун, оозеки сүйлөө ишмердигинин баштапкы учурун мотив деп түшүнүү керек, ал ишмердикке түрткү берет жана багыттайт.

Коммуникативдик мотивация кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда чоң мааниге ээ.

Коммуникативдик компетенцияны түзүү лингвистикалык жана тилдик компетенциялардын базасында гана мүмкүн болот. Дидактикада биринчи орунга кепти өнүктүрүү, студенттердин тилдик сезимталдыгын өстүрүү, алардын лексикалык запасын көбөйтүү, сөздөрдү туура айкаштыруу, логикалык жактан каражаттарды туура колдонуу аркылуу таанып - билүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө таянат. Коммуникативдик компетенция бул бирөөлөрдүн сөзүн түшүнүү гана эмес, ал өзүнө негизги кептик түшүнүктөрдү камтыйт: стилдер, кептин түрлөрү, сүрөттөөнүн түзүлүшү, жай айтып берүү, ой жүгүртүү, текстти талдай алуу. Ошентип мамлекеттик тилди окутууда коммуникативдик компетенцияны түптөө студенттин тилдик мүмкүнчүлүгүн ар тараптан өнүктүрөт, ошондой эле окутуу ишмердигин гармониялуу кылып, студенттеги индивиддик өнүгүүнү, алардын таанып - билүү активдүүлүгүн, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн стандарттан тышкары турган коммуникативдик милдеттерди өз алдынча чече алуусун камсыз кыла алат.

Коммуникативдик багыт алуу принциби окутуу каражаттарын аныктайт, алардын жардамы аркылуу сүйлөшүүгө стимул берген үн жана басып чыгарылган материалдын (схемалар, таблицалар, сүрөттөр), үйрөнүлүүчү тилдин коммуникативдик функциясын билүүгө болот. Социалдык алака түзүү жана башка тилдерди, маданияты алып жүрүүчүлөр менен баарлашууга даярдык каражаты катары тилди окутууну караштырат. Бул принципти ишке ашыруунун маанилүү шарты сүйлөшүү аркылуу окутуу болуп саналат, анда мотивдүүлүк, максатка багытталгандык, маалымдуулук, кырдаалдык, функционалдуулук, сүйлөшүүгө киргендердин өз ара аракеттенүүсүнүн өнөктөштүк мүнөзү жана бул үчүн колдонулуучу речтик каражаттардын системасы сыяктуу параметрлер чагылдырылат. Бул болсо оозеки сүйлөшүүнү жакшы жолго коёт, социалдык детерминацияланган кырдаалдарда колдонууну камсыздайт. Аталган принципти ишке ашыруу үчүн ролдорго бөлүштүрүп окутуу, долбоорлор ж.б. колдонулат. Студенттерде коммуникативдик шык-

жөндөмдөрдү калыптандыруу үчүн биринчи кезекте сүйлөмдөр грамматикалык жана лексикалык жактан туура түзүлүшү, өнөктөшүнө(маектешине) түшүнүктүү болушу үчүн сөзсүз грамматикалык, лексикалык билимдерге ээ болуусу абзел.

Коммуникативдик компетенция студенттер тарабынан өз ара мамилелердин мүнөздүү системасы катары кабыл алынуучу кырдаалдардын негизинде жүргүзүлөт, ошондуктан тил компетенциясына окутууда кырдаал принцибин эске алуу керек. Кырдаалдын негизинде өзгөчө кызыгуу окутуунун бардык системаларында алардын жалпы орду менен гана эмес, аларга коммуникативдик компетенцияны түзүүдө берилген роль менен да түшүндүрүлөт (студенттерде сүйлөө үчүн мотивдин жана муктаждыктын пайда болушуна жардам берүү, алардын ойлоо ишмердүүлүгүн активдештирүү, окуу процессин табигый оозеки сүйлөшүүгө жакындатуу ж.б.)

М.А.К.Хэллидейдин ою боюнча, ар бир конкреттүү социалдык кырдаалдын структурасында төмөнкү компоненттерди бөлүп кароого болоорун айтат: тоналдуулук, башкача айтканда сүйлөшүүчүлөрдүн ортосундагы инсандар аралык мамилелер, анын ичинде ролдук мамилелер; дискурс чөйрөсү, б.а. азыркы учурда коммуникативдик актынын катышуучулары жүргүзүп жаткан коммуникациянын темасы же коомдук ишмердиктин чөйрөсү; модус-сүйлөшүүнүн колдонулуп жаткан каналы. Аталган үч нерсе регистрди, б.а. тилди кырдаалга шартталган формасын аныктайт. [292,76-б.]

Коммуникативдик компетенцияны калыптандырууга төмөнкүдөй тапшырмалар жардам берет:

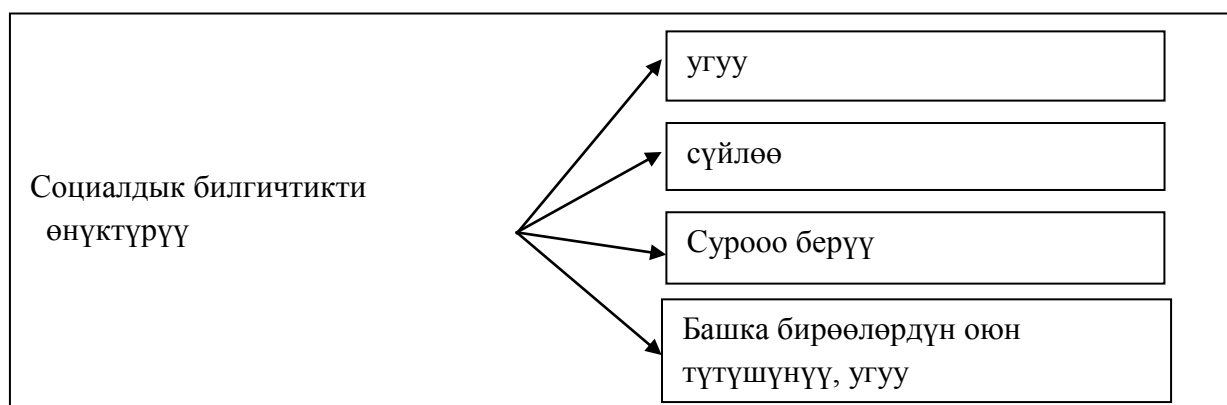
- тексттин планын түзүү, текст боюнча негизги ойду айтуу;
- тексттин бөлүгүн сахналаштыруу;
- айтылган тексттин студенттин келечек кесибине туура келээрин аныктоо;
- тексттин каармандарына мүнөздөмө берүү, аларга баа берүү, тайпадагы студенттердин пикирине кошулуу же кошулбоо;
- окугандан, уккандан улам өз сөзүн түзүү;

Мындай тапшырмаларды аткаруу үчүн студенттерге логикалык – синтаксистик схемаларды, ар түрдүү: маанилик, мазмундук, вербалдык, иллюстративдик, схемалык таянычтарды сунуш кылууга болот.

Таблица 2.2.3- Студенттер үчүн логикалык – схемалык таянычтар

Графикалык уюштуруучулуктун жардамы :

Туура тандалган таяныч студентке лексиканы өздөштүрүүдө, жалпысынан бөтөн тил катары окутууда лексико- грамматикалык структураларды тез жана туура тандаганга жардам берет. Албетте таянычтарды, структураларды,

схемаларды, таблицаларды иштеп чыгуу окутуучудан кошумча убакытты талап кылат. Бул чоң жана оор эмгек. Бирок, Л.Толстой айткандай «Мугалимге окутуу канчалык оңой болсо, окуучуларга окуу ошончолук кыйын болот, мугалимге окутуу канчалык кыйын болсо, окуучуга окуу ошончолук оңой болот», -деген.[104, 137-б.]

Тилдик компетенция коммуникативдик компетенциянын негизги компоненти болуп саналат.Тил компотенциясы жок коммуникативдик компетенция түзүлүшү мүмкүн эмес.

Коммуникативдик компетенция компетенциялардын негизгилеринин бири болуп саналат жана аны түптөө окуу процесинин бардык предметтик тармактары менен камсыз болушу керек.

2.2.3. Эки баскычтуу билим берүү системасында адисттин маалыматтык компетенттүүлүгү

Дүйнө жүзүндө глобализация жана маалымат технологиясынын өнүгүшү өндүрүштү гана түп тамырынан өзгөртпөстөн, билим берүү тармагында да өтө кескин өзгөрүүлөрдү жаратууда. Келечектеги кесипкөй адисттерди даярдоодо аларды компьютердик программаларда иштей билүүгө, интернет аркылуу керектүү билимдерди алууга үйрөтүүгө басым жасоо аркылуу тилдик билимдерин өркүндөтүүгө жетиштирүү.Компьютердик негизде тил үйрөтүү дидактикалык даярдыкты талап кылат.

Бул жагдайдан алып карагандамаалыматтык компетенттүүлүк – бул негизги компетентциялардын бириболуп саналат. Анын объективдүү жана субъективдүү жактары бар.Студенттердин маалыматтык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- а) информатика жана маалыматтык коммуникациялык технологиялар тармагынан билимдер жана шык – жөндөм менен байытуу;**
- б) коммуникативдик, интеллектуалдык жөндөмдөрдү өнүктүрүү;**
- в) бирдиктүү маалымат мейкиндигинде интерактивдүү диалогду ишке ашыруу.**

Бул компетенттүүлүктө билим алуучулардын дүйнөнү таанып билүүсүнө жана инсан катары калыптанышына көмөктөшкөн билим, билгичтик, билимдүүлүктүн жашоосу деп белгилешет.

Кыргыз тилинде маалымат алуу менен студент аны өз турмушунда кеңири колдоно алат. Себеби кыргыз тилинин практикалык курсу студенттердин өз эне тилинде туура сүйлөөсүнө, өз оюн башкаларга ачык, так жеткире билүүсүнө, баарлашуу чеберчилигине, оозеки кеп ишмердүүлүгүнө, диалог, монолог, маектешүү, пикирлешүү, өз алдынча жазуу жүзүндө баяндама, дилбаян, эссе жаза алуусуна алып келет. Кептин ар кыл стилдери жана түрлөрү боюнча практикалык иштерди аткара алуусу, кырдаал шартка ылайык логикалуу, аргументтештирип, далилдүү сүйлөй билүүсүнө, иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдай алуусуна, тактап айтканда, кыргыз тили сабагынан алган билгичтик, көндүмдөрүн өзүнүн турмушунда кенен пайдалануу менен, муктаждыктарын канааттандыра алуусуна алып келет.

Бүгүнкү социалдык динамикага умтулган жаңы заман салттык менталдуулуктан башка да, жаңы менталитетке ээ болууну талап кылып отурат. Мезгилдин агымынан артта калбаш үчүн билим берүү жаатында, билимдүүлүк, профессионалдык компетенттүүлүк, ишкердүүлүк, социалдык мобилдүүлүк, укук сыйлоо, мыйзам сыйлоо, демократиялык принциптерге берилгендик сыяктуу ж.б. жаңы инновациялык сапаттарды күтүшү зарыл болуп турат. Ушул өңүттөн караганда дүйнөлүк прогрессивдүү маданияттын өрнөктөрүн, эл аралык этиканы өздөштүрүү, башка улуттардын дөөлөттөрүнө түшүнүү менен мамиле жасай билүү касиетине ээ болуу - улуттук өнүгүүбүздүн шарттарынын бири экендигин туюнтуу, аны мамлекеттик тил сабагында да жайылтуу, маалымат берүү зарыл нерсе. Кыскасы тилди окутуп, үйрөтүү менен бирге жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана жаңы инновациялык сапаттарга ээ болуу багытында маалымат берүү кириши керек.

Келечектеги кесип ээсинин маалыматтык компетенцияларга ээ болушу жана келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө, практика жүзүндө колдоно билүүсү зарыл нерсе. Маалыматтык компетенцияга ээ болуу, окуу процессин

уюштуруунун белгилүү дидактикалык принциптерин ишке ашырууга, окутуучунун ишмердүүлүгүн жаңы мазмун менен байытып, анын негизги окутуучу, тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү функцияларына көңүл бурулушун камсыз кылат.

Жогорку окуу жайларда окулган «Маалыматтык жана компьютердик технологиялар» сабагы студенттин кесиптик ишмердигинде аралык предмет болуп, анда педагогика-психологиялык, предметтик-методикалык жана технологиялык бөлүмдөрү билим берип келет. Окулган бул курстун максаты – маалыматтык технологиялардын каражаттарын окуу процессинде колдонуудагы келечектеги кесип ээсинин билим, билгичтик жана көндүмдөрүнүн системасын калыптандырууга кызмат өтөйт. Студент өзүнүн тил боюнча алган билимин ар түрдүү маалыматты алууда жана берүүдө бул предметтен алган билиминин негизинде колдоно алышы керек.

Студенттин маалыматтык компетенттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшү маалыматты өткөрүп берүү, тагыраак айтканда – аны колдонуу ыкмаларын жана методдорун өткөрүп берүү жолу менен ишке ашырылат. Инсандын маалыматтык компетенттүүлүгү жана коомдун маалыматтык компетенттүүлүгү – өз ара өнүгүүчү, бири- бирин байытуучу объектилер. Демек маалыматтык компетенттүүлүктүн инсандык деңгээли коомдун маалыматтык компетенттүүлүгүнүн деңгээлинен көз каранды. Ал өз кезегинде ага кирген субъекттердин маалыматтык компетенттүүлүгү менен аныкталат.

Ошондой эле интернет аркылуу маалыматтын пайдалуу мүмкүнчүлүгү менен камсыз кылуу аркылуу, маалыматтык-коммуникативдик технологиялар студенттердин өз алдынча иштөөсүнө өбөлгө түзөт. Маалыматтык компетенциянын өрчүшү, алдыга максат коюну өнүктүрүү, өз ишин пландаштыруу, ошондой эле натыйжаларды контролдоо, план боюнча иштөө, өз окуу ишмердигине баа берүү, андагы проблемаларга көңүл бурууну үйрөтөт. Интернет каражаттарын пайдалануу менен студент маалыматты

жогорку деңгээлде түшүнүүгө, өз алдынча билим алууга, алардын ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн өнүгүшүнө мүмкүндүк берет.

Маалыматтык-коммуникативдик технологиялардын өнүгүшү менен учурдагы окутуучунун ролу трансформацияланат, ал бул чөйрөдө билимге ээ болуу гана эмес, аларды өз кесиптик ишинде пайдалануу боюнча адис болуп, студенттин бул багытта инсан катары өнүгүшүнө багыт берүүгө милдеттүү. Ошондуктан мурда колдонулуп келинген окуу иштерин уюштуруу формаларын кайра карап чыгуужөндүү, б.а.сабакты түшүндүрүү ыкмасында гана окутуудан четтөө зарыл. Биздин көз карашыбызча, аралыктан окутуу формасында маалыматтык - коммуникативдик технологияларды жайылтып, студенттердин өз алдынча окуу иштерин, изилдөө түрүндө чыгармачыл, тажрыйбалык иштердин санын көбөйтүү зарыл деп эсептейбиз. Бүгүнкү күндө ар тараптан компетенттүү студенттерди даярдоодо маалымат технологиясынын жетишкендиктерин билгичтик менен пайдалануу заман талабы болуп саналат.

г) маданият таануучулук

Дүйнөнү илимий деңгээлде түшүнүп, таануу тажрыйбасы студенттердин кругозорун кеңейтүүсүн талап кылат. Мамлекеттик тилди окутууда түпкү улуттун адабий, маданий мурастарын кеңири өздөштүрүү менен бирге өз алдынча иштөөгө толук шарттар түзүү. Тексттер, көнүгүүлөр менен иштөөдө, дидактикалык материалдарда, практикалык жумуштарда кыргыз элинин жана дүйнө элинин маданий баалуулуктарын, көркөм эстетикалык рухий-маданий жетишкендиктерин чагылдырылууда студенттер аларды таанып билүүгө, өз алдынча иштөөгө, өз ишин уюштуруп, маселелерди чече билүүгө жалпы билим деңгээлдеринин калыптануусуна өбөлгөлөр түзүлөт. Кыргыз тили бардык тармактагы билимдерди өздөштүрүүнүн негизги булагы экендиги, алардын баары байланыш-катнаштын куралына айланган –бул жалгыз тил аркылуу гана үйрөтүлөөрүнө басым жасалып, карым-катнаш жасоодогу, маалыматтарды алуудагы тилдин коммуникативдик-практикалык жактан студенттерге жеткирүү менен өз ишин уюштурууга шарттарды түзүү. Жыйынтыгында студент маданият таануучулук компетенцияны өздөштүрүү менен бирге тилдин

касиеттерин терең үйрөнүү менен өз жашоосунда, келечек кесибинде пайдалана алгыдай, өз алдынча маселе чече алгыдай деңгээлге көтөрүү.

Мамлекеттик тилди окутуудагы маданият таануу компетенциясын калыптандыруу—бул өз элинин улуттук маданиятын билүү, анын өзгөчөлүгүн таануу, маанилүү баалуулук багыттарын калыптандыруу, элдин жашоосунда эне тилдин өзгөчө баалуу экенин түшүндүрүү, жогорку окуу жайдын студенттеринин адептик рухий дүйнөсүн, анын улуттук аң-сезимин өнүктүрүү.

Бул компетенцияда өзүнө улуттук жана жалпы адамзаттык маданияттын бөтөнчөлүктөрүн, адамдын, адамзаттын руханий адеп-ахлактык жашоо негиздерин, үй- бүлөөлүк, коомдук көрүнүштөрдүн жана салттардын, илим жана диндин адамдын турмушундагы ролу жана алардын дүйнөгө болгон таасири жөнүндөгү билимин камтыйт.

д) мекен таануучулук

Коммуникативдик максат менен бирге студенттердин жалпы билим деңгээлин көтөрүүчү, дүйнө таануусун кеңейтүүчү, тарбия- таалим берүүчү, таанып билүүчүлүктү көтөрүүчү материалдар сунушталууга тийиш. Бул элибиздин тарыхын, маданиятын, адабиятын, жаратылышын, улуттук психологиясын, коомдук саясий түзүлүшүн үйрөнүүгө кошумча болуп, рухий байлыктарыбызды үйрөтүү менен студенттердин жалпы билимин көтөрүүгө, тил байлыгын өстүрүүгө жардам берет.

Жаратылышты таанып-билүү, аны менен баарлашуу мүмкүнчүлүгү азыркы коомдогу чоң кишинин ийгиликтүү жашоосу үчүн эле маанилүү эмес. Билим берүү чөйрөсүндөгү реформаларга байланыштуу бүгүнкү күндө өлкө таануучулук компетенттүүлүктүн өнүгүү механизмдерин изилдөө өзгөчө актуалдуу, бирок ошону менен бирге компетенттүүлүк тажрыйбасынын жаңылыгынан улам көбүрөөк проблемалуу болуп эсептелинет. Табият менен мамилелерде адамдын өзүнөн-өзү актуалдаштыруусунун негизги социалдык жыйынтыгы анын компетенттүүлүккө – интерактивдүү жөндөмгө ээ болушу эсептелинет. Бул болсо күндөлүк турмуштагы, ишкердик маданиятындагы, кесиптик жетишкендиктердеги реалдуу кырдаалдарда пайда болгон

милдеттерди чечүүгө мүмкүндүк берет. Экологиялык ишмердиктин концепциясына ылайык экологиялык тажрыйбалардын негизги чөйрөлөрүн бөлүп көрсөтсө болот:

1. Табиятты таанып билүү;
2. Табиятты өзгөртүү;
3. Табиятты баалоо;
4. Табият менен баарлашуу;

Чындыгында теориялык жактан алып караганда да адамдын жан дүйнөсү өзүн курчап турган дүйнө менен субъект-объект мамилелеринин чөйрөсүндө ишмердиктин ушул эле төрт түрү белгиленет. Таанып билүү, өзгөртүү, баалуулук мамиле, баарлашуу. Өлкө таануучулук компетенциянын да ушундай эле төрт түрү бар: алар таанып билүүчүлүк, өзгөртүүчү, баалоочу, коммуникативдик. Таанып билүү компетенциялары жеке тажрыйбадан жана адабий булактардан экологиялык билимдерди табуу, экобелгилер боюнча объекттерди системалаштыруу, табигый компоненттердин өз ара байланышын түзүү жөндөмүндө байкалат. Өзгөртүүчү компетенциялар – бул кайсы бир факторлордун таасири астында, жасалган иштин тандалган вариантында табигый объекттин бузулушун алдан-ала көрө билүү; табият мыйзамдарынын үлгүсүн түзүү- табиятка аяр “кирүү” боюнча реалдуу, идеалдуу иш ж.б.

Айлана-чөйрө, өлкө таануучулук, дүйнө-тааным тууралуу маалыматтын баарын адам тил аркылуу алгандыктан, ал ар кандай материалдык дөөлөттөрдүн алкагындагы өз керектөөлөрүнө да тил аркылуу жете алат. Ошондуктан, тил баардык нерседен бийик туруп, улуттук дүйнө тааным, өлкө таануучулук сыяктуу компетенциялардын методологиялык абалда чечиши мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Баалоочу компетенциялар баа жөндөмүндө байкалат: аны көркөмдүк өздөштүрүүнүн көп түрдүү формаларында табияттын кооздугу, адамдык таасирдин деңгээли, этиканын мыйзамдары боюнча жаратылышка өзүнүн таасири, ж.б. Ал эми коммуникативдик компетенциялар тобун адамдардын жүрүм - турумдарын нормаларга ылайык оңдоо, экологиялык доминантасы бар

өзүнүн социалдык долбоорун уюштуруу, ар түрдүү форматтардагы билим берүүчү экологиялык окуяларды навигациялоого катышуу ж.б. даярдыгы түзөт.

Кыргызстандын жаратылышы, жыл мезгилдери, анын өзгөрүштөрү, кыргызстандын тоолору, таза суулары, тунук көлдөрү, жаныбарлары, анын ичинен кызыл китепке кирген жаныбарлар, канаттуулары, башка жерде кезикпеген өсүмдүктөрү, аба-ырайы, аба-ырайынын кескин өзгөрүшү, ар аймакта ар кандай аба-ырайынын күтүлүшү, өзгөчө корголуучу аймактар, аларды коргоо, кам көрүү жана башкалар тууралуу сүйлөшө билүүгө жетишүү.

Улуу чехпедагогу Я.А.Коменский инсандын калыптануусуна табияттын тийгизген таасирин жогору баалап, адамдын бүткүл руханий жашоосу табият менен тыгыз байланышта өтөөрүн белгилеген. Ал “чыныгы дүйнөнүн экинчи тармагы табиятты таануудан жаралат. Табият жер жүзүндөгү бакыттын, байлыктын көзү, бул көздү иреттүү сактоочун аны билүү керек, ал үчүн билим талап кылынат”- деп белгилеген. [332, 240-б.]

Бул компетенция студенттин аң сезими менен, анын айланадагы дүйнөнү көрүп түшүнүү жөндөмдүүлүгү жана ушул дүйнөдөн өзүн табуу, өзүнүн ролун аныктоо, эмне кылыш үчүн жаралганын түшүнүү менен тыгыз байланышта. Адамдагы дүйнөнү таануу жана тилди өздөштүрүү – бири-бирине байланышкан көрүнүштөр. Чоң адамдарда дүйнө жөнүндө өзүнүн эне тили мүмкүнчүлүк берген түрүндө түшүнүүгө болот. Экинчи тилди өздөштүрүүдө ар бир нерсенин аталышын өз тилинде эсине тутуп, анын башка тилде аталышын ойлонуп, анан башка дүйнөгө киргендей күч жумшайт. Звегинцев: “ Жаңы тилди үйрөнүү жаңыч ой жаратуу ыкмасына барабар “,- деген [105, 127-б].

«Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү дагы бир маанилүү маселе,-деп жазган методист С.Рыспаев, тил үйрөнүүнү- сүйлөшүү чөйрөлөрүн эске алуусуз ишке ашырууга болбойт» [253, 33-б]. С.Рыспаевдин бул айткандарына ылайык тилдик компетенцияга ээ болууда сөзсүз сүйлөшүү чөйрө зарыл. Тегерегиндеги курчап турган адамдар, алар менен ар кандай мамиле түзүү, табият, жаратылыш, кесибине байланышкан ар түрдүү шарттар, практикада жолуккан нерселер, күнүмдүк жашоодогу маалыматтар, саясат, жеке жашоосуна керектүү

материалдык зарылдыктарды чечүү ж.б.у.с. кирет. Ушул санап өткөн жагдайларда же башка нерселер жөнүндө деле сүйлөшүү тилдик компетенттүүлүк аракетин аткарууну камсыз кылган сапаттардын жыйындысы.

Келечектеги жаштардын экологиялык билиминин парадигмасы атаандаштыкка жөндөмдүү, мобилдүү адисти даярдоожогорку билим берүү системасында компетенттүү технологиялык ыңгайлашууну талап кылат.

Өлкө таануу компетенциясына студенттин ошол элдин тилин үйрөнүп жаткан элдин тарыхы, салттары жана үрп адаты, турмуш-тиричилиги, жашоо образы тууралуу билими кирээрин Шанский белгилеген [310,123-б.].

е) психологиялык

Окумуштуулар А.Г.Бермус, Н.Ф.Ефремова, И.А.Зимняялар негизги компетенцияларды аныктоодо психологиялык ишбилги сыяктуу маанилүү маселени көтөрүп, карап чыгуунун зарылдыгын айтышкан. Учурда кесиптик ишмердиктин бир структурасы болуп эсептелинген психологиялык компетенттүүлүк түшүнүгүнө бирдей аныктама жок. И.С.Якиманскаянын ою менен айтканда, психологиялык компетенттүүлүк – психология боюнча билимдердин, билгичтиктердин, ыкмалардын жыйындысы болуп саналат. Инсандын өз ишинде психологиялык билимдерин колдонуусу, баарлашкан адамдардын жүрүм – турумунан анын акыбалын, эмоционалдык эрктүүлүк чөйрөсүнүн өнүгүү деңгээлин билүү; өзүнүн жааматы менен мамиле түзүүдө психологиялык абалды түшүнүп, баарлашуунун эң сыйымдуу ыкмасын табуу. Окумуштуунун оюна эле дагы кошумча киргизе турган болсок, психологиялык маалыматты кабыл алып, ага маани берип, жеке мотивациялык планына киргизүү, мамилелерди түзүү ыкмасын тандоо, жоопкерчиликтүү психологиялык чечимдерди кабыл алуу жөндөмү дагы зарыл. Демек, «психологиялык компетенттүүлүк»-деген термин психологиялык билим чегинен жогору болуп, кесиптик–иштиктүү компонентти, психологиялык маалыматты кабылдоо жана пайдалануу боюнча адамдын жеке жөндөмүн камтыйт.

Психологиялык компетенттүүлүк – адистин кесиптик ишмердигин натыйжалуу аткаруу камсыздаган өзгөчө психологиялык (жеке)шайманы болуп саналат. Психологиялык компетенттүүлүктүн жогорку деңгээли жеке кесиптик ресурстарын максаттуу пайдаланууга, чыгымдарын кыскартууга, ички жана сырткы ыкчамдуулукту оптимизациялоого, башкалардын жашыруун мүмкүнчүлүктөрүн ачууга, кесиптик жигердүүлүктүн калып калган эффекттерин божомолдоого, өзүн өзү өркүндөтүү үлгүсүн түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Студенттин психологиялык компетенттүүлүгү анын келечек адистигине керектүү бирден - бир зарыл шарт болуп эсептелинет.

Психологиялык компетенттүүлүктүн жогорку деңгээли адам түзүмүндө башкаруу ыкмаларын ийгиликтүү өздөштүрүүнү камтыйт.

Дүйнөлүк билим берүүнүн практикасы аныктагандай, кайсы багытты албайлы натыйжалуу жыйынтык алгыдай жогорку билим берүүнүн мазмунун түзүүдө негизги принциптерди жаш адамдын билим алууга карата муктаждыктарын шарттай турган компетенттүүлүккө багытталган окутууга негизделиш керек. Андыктан мамлекеттик тилди окутууга байланышкан билим берүүнүн стандартына ылайык төмөнкү компетенциялар сөзсүз каралышы керек.

Таблица 2.2.4 - Мамлекеттик тилди окутууга байланышкан билим берүүнүн стандартына ылайык компетенциялар.

2.3. Студенттердин тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери

Азыркы учурдагы кептик чөйрөнүн деструктивдүүлүгүнүн өсүү шартындагы жогорку окуу жайлардын студенттеринин кыргыз тилин экинчи тил катары

үйрөнүүгө мотивдештирүүнүн көйгөй маселеси көтөрүлүп келет. Жогорку билим берүүнүн компетенттик үлгүсүн жүзөөгө ашыруу тилди үйрөнүүдө мотивдештирүүнү изилдөөнү түшүндүрөт, анткени студенттердин тилдик компетенцияларды өздөштүрүүсү окуу планынын базалык бөлүгүнө кирет. Билим берүүнүн азыркы концепциясы алдына өзгөчө маани катары келечектеги кесиптик ишмердигинде өзүн натыйжалуу жүзөгө ашыра алууга жөндөмдүү инсанды өстүрүүнү максат кылып коёт. Ушуга байланыштуу мамлекеттик тилди окутуу процессиндеги ЖОЖдун студенттеринин тилдик компетенциясын түптөө жана өнүктүрүү маселеси негизгилерден болуп саналат. Тилди баарлашуу каражаты катары колдонуу сүйлөп жаткан адамдын социалдык, кырдаалдык жана контекстуалдык эрежелерин билүү талап кылынат.

Тил татаал семиотикалык система болуп туруп, коммуникация каражаты, муундар ортосундагы байланыш, маданий мурастын символу, руханий багыт алуу катары кызмат кылат. Тил тикеден - тике түрдө жана кыйыр маңызда инсандын жана бүткүл коомдун өнүгүшүнө анын маңыздык динамикасын чагылдыруу менен таасир этет.

ЖОЖдордун билим берүү мейкиндигинде студенттер жана окутуучулар ар тараптуу инсандык жана социалдык өнүгүү мүмкүндүгүн гана алышпайт. Индивид, Мен-концепциясын (англис тилдүү булактардагы (self – concert), жеке өзүмдүкү-инсандын борбордук архетибин өнүктүрүү үчүн жагымдуу жана жагымсыз чөйрөгө туш болгондо өзү тууралуу түшүнүктөрдү өздөштүрөт. Бул жерден окумуштуу Д. Майерскинин айткандарына таянсак, өздүк Мен – концепциясын куруу үчүн ар бири өзүнүн алдына дайыма татаал, бирок жетишүүгө боло турган максаттарды коюшу керек. Тилдик компетенцияларды өздөштүрүү, кыйшаюусуз алардын бири болуп саналат.

Студенттердин тилди үйрөнүүгө, тилдик компетенцияларды өздөштүрүүгө карата мотивациясынын жеткиликсиз экендиги маалым. Тилди өздөштүрүүдө ийгилик көпчүлүк учурларда сынчыл- рефлексивдүү процесс менен байланышта болгондуктан, биз тил жана кеп туралуу билимдерди өз алдынча

алуунун керектелишин, алардын ой жүгүртүү жана аң - сезим менен байланыштарынын талданышына багытталган инсандык рефлексияны өнүктүрүүнү маанилүү деп эсептөөгө болот. Бул жерде инсандык кесиптик жактан маанилүү жеке сапаттарынын инсандын Мен-концепциясын тилдик курамын кошо алгандагы индивиддин өнүгүшүнө карата өздүк мотивацияланышынын өнүгүүсү жөнүндө кеп жүрүп жатат.

Мотивациялоону жогорулатуу жөнүндө маселе дидактиканын жана педагогикалык психологиянын борбордук көйгөй маселеси болуп саналат., анткени, ал тике түрдө индивиддин баалуулук системасына таасир этет, анын билим берүү мейкиндигиндеги кызыкчылыктарын аныктайт. Жакшы мотивдештирилген адам «активдүүрөөк»болот.Мотивация көптөгөн факторлор менен шартталышы мүмкүн. Бирок адамдар оң жыйынтыктарга жетишүү мүмкүнчүлүгүнө ишенген болушса, ошондой эле алар өздөрү каалаган нерсеге жетишүү үчүн күч-аракетжумшаша турган болсо, натыйжалуураак иштешет. Дал ошондуктан үйрөнүүчүлүк (студенттик) мотивациялоонун негизги булактарына өзүн - өзү аныктоо жана өзүн өзү өркүндөтүү мотивдерин киргизишет. Студенттер негизделген түрдө мамлекеттик тилди үйрөнүүнү келечектеги кесибиндеги ийгиликтер менен, баарлашуунун кең-кесири мүмкүнчүлүктөрү менен байланыштырышы жөндүү. Биздин республикабыздын ЖОЖдорунда мамлекеттик тилди үйрөнүү ар түрдүү багыттагы адисттерди даярдоонун ажыратылгыс курамдык бөлүгү болуп саналыш керек, алар Мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык окутууну улантууга жана мамлекеттик тилде кесиптик ишмердикти жүргүзүүгө шарт түзө ала турган мамлекеттик тилди билүү деңгээлине жетишүүгө тийиш.

Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу сабагында студенттерге тексттерге түшүндүрмө берүү мүмкүнчүлүгүн ыйгаруу менен герменевтикалык талдоону колдонууну сунуштаса болот. «Тил», «ой жүгүртүү», «кеп» концептеринин маңызын түшүнүүгө даярдоо туура, анткени алар өздүк кептик жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө үйрөнүшү керек. Мында социомаданий компетенциянын башка

дагы структуралык компетентине чыгууга болот, ал тил жана кеп менен байланыштагы – когнитивдүү, тил, кеп, ой жүгүртүү, аң- сезим тууралуу системалаштырылган билимдердин болушун түшүндүрүп турат. Тилди жаңы үйрөнүп жаткан студентке ар кандай тематикадагы тексттерди берүү менен, ошол өлкөнүн, ал өлкөнүн эне тилинин идеялары, ченемдери, салттары, түшүнүктөрү менентаанышуу мүмкүнчүлүгүн түзсө болот. Мында алар кептик жүрүм-турумдун стандарттары, эмоционалдык абалдары адекваттуу туюнтуу үчүн зарыл болгон идиомалык конструкциялары менен, инсандын кептеги өздүк идеолектасын берүүнүн грамматикалык ыкмалары менен берилет.

Билимдерди дидактикалык ишмердиктин ар кандай түрлөрү аркылуу алуу процессинде-окуу, жазуу, которуу, коммуникативдик көндүмдөрдү фасилитациялоо үчүн ролдук оюндар, импревизацияланган монологдук жана диалогдук кепти түзүү аркылуу студенттер жалпы адамзаттык жана этикалык баалуулуктарды, нравалык жана этикалык ченемдерди жана коомдогу инсандын баарлашуу жана өз ара аракеттенүү эрежелерин бөлүү, салыштыруу , катар коюу көндүмдөрүнө ээ болушат.

Тилдин баалуулуктарын маданияттын кептин улук символу жана анын жеке сүрөттөлүшү катары тагыраак аңдап таануудагы, өзүнө карата өнүгүп келе жаткан инсан катары багыт алуудагы, бир жагынан алганда, ал эми экинчи жагынан, коомдун татыктуу өнүгүшүнө багыт алууда тилге жана кепке карата мамилелердин өзгөрүшү жүрөт(айрым учурларда-радикалдуу).Ушунун аркасында өзүнүн сөзгө карата мамилесин түшүнүү жана кабыл алуу жүрүм-турумга карата мамиле катары кабыл алынат.

Компетенцияларды үйрөнүү деңгээлинин динамикасына байкоо салсак, тил жөнүндө тексттерди изилдөөдө студенттерде критикалык ой жүгүртүүгө жана ички цензурага карата жөндөм пайда болоору байкалат.Бул фактылар социомаданий компетенциянын тилдик иммунитетке байланышкан рефлексүү компонентине кирет. Иммунитет түшүнүгү латын тилинен алганда бошонуу, арылуу деген маанини билдирет. «Тилдик иммунитеттин» мааниси индивиттин тышкы тилдик чөйрөнүн деструктивдүү агенттеринин

аракеттерине, өзүнүн ички нравалык бүтүндүгүн жана жетекчилигин сактоо менен каршы туруу мүмкүндүгү катары аныктайбыз. Тилдик компетенцияга жана тилдик иммунитетке ээ болгон инсан социомаданий мейкиндикте ийгиликтүү жашоого, анын түптөлүшүнө жана өзгөрүшүнө тыштан алынган маалыматты сынчыл көз караш менен карап, ага катышууга жөндөмдүү.

Бүгүнкү илим менен техниканын алдыңкы планга чыккан шартында окутуу маселесинде методисттер, психологдор, педагогдор өздөрүнүн изилдөө иштеринде студенттин жөндөмдүүлүктөрүн өз алдынча билим алууга жана өзүн-өзү текшерүүгө басым жасоо менен калыптандыруунун зарылдыгын ырасташууда. Студент буга чейин ээ болгон теориялык билимдерин дагы да тереңдетип сугарылбастан, оперативдүү интеллектуалдык, билгичтиктерге ээ болуу жагына артыкчылык коюлууда. Бул болсо студенттердин өзгөрүүсүнө, билим алуудагы жаңы шарттарга ылайык ээ болуу жөндөмдүүлүктөрү жогорку билим берүүнү модернизациялоодо пайда болгон «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн маанисин аныктап турат. Кыргыз Республикасындагы заманбап билим берүү системасынын негизги максаты студенттердин, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу, өркүндөтүү болуп саналат. Компетенциялдуу мамиле студентке жөн гана билим бербестен, аны бир комплексте өнүктүрүп, өздөштүрүп машыгуусун талап кылат. Студенттин мамлекеттик тилдин теориясы жана методикасы боюнча теориялык билими менен практикада колдонуу ишмердигинин компетенттүүлүк негизде түзүлүп, ишке ашышы жана алардын биримдиги келечектеги кесиптик компетенттүүлүгүн калыптоонун башкы компоненти боло алат. Ушул жерден белгилеп кетчү жагдай, изилдөө ишибизде негизинен тилдик компетенция каралмакчы. Себеби лингвистикалык компетенцияда теорияга басым коюлат. Ал эми бүгүнкү интерактивдүү окутуу методикасында теорияга эмес көбүнчө практикага, билүү, сүйлөө, пикир алышуу жөндөмдөргө басым коюлуп жатканын билим берүүдөгү тажрыйба тастыктап келүүдө. Грамматика сүйлөө, пикир алышуудагы көмөкчү каражат катары экинчи планда каралууда. Бүгүнкү күндүн талабы интеллектуалдык деңгээли жогору, ар тараптан өнүккөн,

логикалык ой-жүгүртүүсү күчтүү, чыгармачылык менен изденген, коомдогу өзгөрүүлөрдү туура кабыл алган, жаңы маалыматтарга даяр, жаңы идея жарата алган инсанды тарбиялоожана калыптандырууболуп саналат. Инсанга сапаттуу билим берүүнүн бир булагы катары анын предметке болгон кызыгууларын арттыруу болуп эсептелинет. ЖОЖдордо билим берүү процессинин максаты: коомдун бардык тармактарына жооп бере тургандай инсанды тиешелүү түрдө ишмердүүлүктөргө даярдоо, билимдин калыптанышынын механизмин топтоодогу, баалуулугун жүргүзүүдөгү студент менен окутуучунун ортосундагы татаал ишмердүүлүк б.а. окуу процессиндеги зарыл жана жеткиликтүү маалыматтарды студенттерге жеткирүү болуп саналат.

Студенттердин тилдик компетенциясын өркүндөтүп, жетиштирүү – билим берүүнүн учурдагы негизги максаты болуп саналат. Бирок тилдик компетенциянын жалпы түшүнүгү жана билимдин ар кыл баскычтарына таандык болгон так аныктамасы азырынча түзүлө элек. Студенттердин тилдик компетенциясын калыптандыруу практикасында көрсөтмө куралдардын ар түрдүү түрлөрүн колдонууга болот. Көрсөтмө куралдарды пайдалануу максатына жараша анын төмөнкү функциялары тууралуу айтууга болот: а) тилдик материалды презентациялоо; б) тил көрүнүшүн билүүнү тактоо; в) оозеки жана жазуу речте тилдик материалды коммуникативдик колдонуу үчүн окутуу каражаты катары тилди табигый колдонуу үчүн шарттарды түзүү;

«Тилдик компетенция» деген аталыш Н.Хомский тарабынан колдонууга киргизилгендигин жогоруда кеп кылгам. Тилдик пайдалануунун чыгармачыл мүнөзү; терең катмардагы абстрактуу жаратылыш; механизм системасынын универсалдуулугу, трансформативдүү грамматика түрүндө колдонуучу деп үч негизги аспекти боюнча аныктаган. Хомскийдин пикири боюнча тил компетенциясы билим менен кабылданат, социалдык жактан ылайыкташат. Тил үйрөнүү үчүн адам өзүнүн психологиялык структурасын иштеп чыгуусу керек. Тилдин өнүгүүсү тилдик ыкмаларды аракет кылып колдонууда көрүнөт: интуитивдик калыптанууда, билбестиктен жалпылоочу окшоштуруу операциясында, күнүмдүк билимди аң сезимдүү сүйлөө аракети менен

колдонуу. Тил жөндөмдүүлүгү тилдик компетенцияны жаратат, анын өнүгүүсүнө жана иштешине шарт түзөт. Тилдик компетенция бир гана тилдик тапшырмаларды чечүүнү шарттабайт, ошону менен бирге сүйлөшүү тажрыйбасындагы кеңейтилген маалыматтардын негизинде өзү да өнүгөт. Демек тил жөнүндөгү билим тилдик компетенциядагы негизги структура катары илим менен эле чектелбейт (лингвистикалык б.а. теориялык) ошону менен бирге «күнүмдүк жана эмпирикалык жалпылоо» студенттеги бөтөн тилди өздөштүрүшүнүн жана башка бирөөнүн сөзүнө анализ кылууга шыктуулугу байкалат.

Студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруунун структураларына бир канча компоненттерди киргизсе болот:

а) тилдик шык-жөндөмдөр: мамлекеттик тилде лексикалык жана грамматикалык алгылыктуу сөз айкаштарын таанып билүү, бөтөн тил катары окууда ошол тилдин речтик билдирүүлөрүн, тилдик түшүнүктөрдү, кыргыз тилиндеги фразаларды жана фразаларды түзүү эрежелери тууралуу тилдик маалыматтын образдуу схемалык түшүнүгү, сөз айкаштарын адабий нормага ылайык фонетикалык, лексика- грамматикалык, интонациялык – синтаксистик жасалгалоо;

б) фразаларды лексика-грамматикалык жактан түзүү эрежелери жана речтик билдирүүлөрдүн үйрөнүлүп жаткан түрлөрүндөгү айтуу нормалары, үйрөнүлүп жаткан фразаларды, дискурсту түзүүнүн интонациялык - синтаксистик нормалары, эне тилдеги жана чет тилдеги универсалдуу категорияларды билдирүүнүн жалпы жана өзгөчө ыкмалары тууралуу тилдик биримдиктер;

Тил компетенциясына окутууда маанилүү роль активдүүлүк принцибине таандык, анткени үйрөнүүчү тилди бардык студенттердин окуу ишмердиги интенсификацияланган жана алар оозеки сүйлөөгө жана ишмердиктин башка түрлөрүнө тартылып, окуу процессинин активдүү катышуучулары болушкан учурда гана билүү мүмкүн. Тил компетенциясына үйрөтүүдө өзгөчө орунду көрсөтмө куралдар принциби ээлейт. Чет тилдерди окутуу методикасында

көрсөтмө куралдар сезимдик кабыл алуу үчүн шарттарды түзөт, окуу - тарбия процессине экинчи реалдуулукту берет. Тил компетенциясына үйрөтүүгө көрсөтмө куралдар принцибин ишке ашыруу үчүн окутуу каражаттарынын кеңири номенклатурасы каралган, алар сабак өткөрүлгөн тилдер кабинетинде топтолушу керек. Көрсөтмө куралдар окутуу натыйжасын көбөйтөт, студентке тилди ойлоону жана чоң кызыгуу менен үйрөнүүгө жардам берет. Ошондой эле көрсөтмө куралдардын мааниси ал – студенттердин психикалык активдүүлүгүн күчөтөт, тил үйрөнүүгө болгон кызыгууну пайда кылат, өздөштүрүүчү материалдын көлөмүн кеңейтет, чарчоону азайтат, чыгармачыл ойду машыктырат, эркти күчөтөт, окутуунун бардык процессин жеңилдетет.

Мамлекеттик тил сабагында студенттердин тилдик коммуникативдик компетенциясы. Бул сунушталып жаткан коммуникативдик мүнөздө окутуу көз карашты жетекчиликке алган концепцияга негизделүү менен ЖОЖдордо билим алып жаткан адис- жарандарга мамлекеттик тилди сапаттуу үйрөтүү максатын көздөйт.

Курс окулуп бүткөндөн кийинки алынган жыйынтыктар төмөндөгүчө болууга тийиш:

Угуу жана угуп түшүнүү – бул тил үйрөнүүдө негизги жөндөмдөрдүн бири. Тил менен алгачкы таанышуу, ал тилдин негизги өзгөчөлүктөрүн аңдап түшүнүү да мына ушул жөндөм менен ишке ашат. Мындай жөндөм адамдын сабаттуу же сабатсыз экендигине же жашына карабай колдонулуп келет, б. а. кат-сабаты ачылган бала да мына бул жөндөмдүн ишмердүүлүгү менен тил үйрөнө алат. Ошондой эле тил үйрөтүүгө багытталган бардык мекемелер тил үйрөнүүдө угуу жана угуп түшүнүү өтө маанилүү орунду ээлей тургандыгын белгилөө менен ага артыкчылык беришет.

Угуп түшүнүү жөндөмү өз ара кептешүүдө, сабакта ар кандай темалар жана тексттер менен айтып же окуп таанышууда, аудио техникаларын пайдаланууда, видео көрүп жана угуп жатканда жүзөгө ашырылат.

Окуу жана окуп түшүнүү – белгилүү бир тилди өздөштүрүү үчүн иштелип чыккан эрежелерден турган, ал эрежелерди (тамгаларды, аларды

курап окууну, грамматикалык эрежелерди өздөштүрүү) үйрөнүү аркылуу сезүү органдарынын катышы менен ишке ашырыла турган жөндөм. Текстти механикалык түрдө кайталоо эмес, тескерисинче анда айтылган ойду окуп түшүнүү, андагы маанилерди бирин экинчисинен айырмалоо менен ал жерде баяндалган маалыматты талдай билүүгө жетишкен ишмердүүлүк болуп саналат. Ал адамдын физиологиялык, руханий жана акыл-билим эмгектерин бирдей аракетке келтирүү аркылуу көрүү, эске тутуу, окуу жана өз алдынча талдай билүү иш чараларын толугу менен ичине алган процесс болуп эсептелет да тил үйрөтүүдө негизги жөндөмдөрдүн бири катары орун алат.

Сүйлөшүү – адамдардын өз ара пикир алышуусун жетекчиликке алган, ошону менен бирге тилдин адамдардын катнашындагы маанилүү ролун аныктай ала турган жөндөм. Сүйлөшүү жөндөмү адамдардын үн чыгарып гана айтып коюу аракетине таянбастан, пикирлешүүнүн жалпы эрежелерин да ичине алат. Тил үйрөтүүчү ошол эрежелерге таянуу менен үйрөтүүнү көздөйт б.а. Мамлекеттик тилди үйрөнүп жаткан адам үн тонун туура коюп, ар бир тыбышты же сөздү туура айтууга, муундарды өзүндөй ажыратууга жана сөздөрдү, сүйлөмдөрдү туура байланыштырып, басымды туура колдонуп, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен пикирлешүүнү шарттайт. Албетте, ал бир тараптуу (монологдук кеп) же кош тараптуу (диалогдук кеп) аткарууга тийиш.

Жазуу – тил үйрөтүүдөгү негизги максаттардын бирин ичине алуу менен ал студенттердин жазуу ишмердүүлүгүн жетекчиликке алуу аркылуу жүзөгө ашуучу жөндөм. Жазуу жөндөмү студент-жарандардын көргөн-билгендерин, ички сезимдерин, керектүү ойлорун, пландарын өзүнө жана башкаларга түшүнүктүү кылып берүү үчүн кагазга түшүрүлгөн иш чаралар менен коштолот. Ал жазуу аракетин гана көздөбөстөн, адамдардын ортосундагы толук кандуу карым-катыштын куралы катары кызмат кылгандыгы менен айырмаланат. Мамлекеттик тилдеги жазуу эрежелерин үйрөнүү студент-жарандардын официалдуу аракетин жөндөп туруучу бардык ишмердүүлүгүн, өзгөчө жазуу эрежелери аркылуу жарандын сөздүк корун, орфографиялык жана

пунктуациялык эрежелерди өздөштүрүүсүн да камсыз кылат. Жазуу иштерин үйрөнүү туура жазууга калыптандыруучу багыт болуп саналат.

Студенттердин кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуудагы тилдик компетенцияларын калыптандыруунун жалпы маселелери боюнча жыйынтык чыгара турган болсок тил үйрөтүүдөгү компетенттүүлүк мамиле азыркы кезде билим берүүдө кеңири колдонулууда. Анын негизги максаты компетенттүү адистин тилдик кебин даярдоо, калыптандыруу.

Тилдик компетенция – тил системасын, анын фонетикалык бирдиктерин жана мыйзамдарын, сөздүк курамын, грамматикалык формаларын жана үлгүлөрүн, стилдерин жана стилдик каражаттарын жакшы билүү. Тил компетенциясынын жетиштүүлүгү же жетишсиздиги -кеп компетенттүүлүгүнүн деңгээлин шарттаган факторлордун бири.

2-глава боюнча корутунду

Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу методикасындагы «компетенттүүлүк» түшүнүгү биринчи кезекте тилди билүү деңгээлин аныктоо менен кошо окутуунун максатын так аныкталышын издөө менен байланышат. Методикада «компетенттүүлүк» -тилди чет тил катары окутуу процессинде түзүлүп жаткан жана тилди өздөштүрүүнү, аягында студенттин өнүгүшүнө, өсүшүнө кызмат кылган билим, жөндөм жана тажрыйбанын жалпылыгы менен түшүндүрүлөт.

Бүгүнкү күндө бул боюнча болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандырууга багытталган ЖОЖдордогу мамлекеттик тилди окутуунун колдонулбаган мүмкүнчүлүктөрүн ачуу зарылдыгы келип чыгууда. ЖОЖдордогу окуу процессинде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнүн жүрүшүндө келечектеги адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруу процессинин концептуалдык негиздерин ачуу – эң негизги жагдайлардан болуп саналат. Болочок адистин тилдик компетенциясы, анын профессионалдык компетенттүүлүгүнүн, анын предметтик курамы ажырагыс бөлүгү болуп саналуу менен ЖОЖдо окуп үйрөнгөн тилдик билиминин жыйындысы катары каралат. Ошондой эле профессионалдык коммуникация чөйрөсүндө болочок адистер үчүн маанилүү болгон максаттарга жетүү боюнча

ишмердүүлүктү ишке ашырууда жана проблемалык-таанып билүүчү милдеттерди чечүүдө жөндөмдүүлүккө ээ мүмкүнчүлүгү катары эсептелинет.

Болочок адистин тилдик компетенциясын ЖОЖдо калыптандырууга чогултулган усул-ыкмалардан пайдаланууга негизделген, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу технологиясын колдонууга шарт түзөт. Бул технологиянын маңызы андан ары бирдиктүү дидактикалык тутумду түзгөн педагогикалык иш чаралардын, операциялардын жана ыкмалардын ирээттүү жүргүзүлүшүндө турат. Көргөзүлгөн тутумду окутуучунун иш практикасында ишке ашыруу тилдик компетенцияны гана калыптандырбастан, студенттин инсандыгын ар тараптуу өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Бул технология таанып билүү ишмердүүлүгүнүн бардык этаптарында окугандарга окуу демилгесин болушунча берүүнү талап кылат, анын жүрүшүндө окутуучу кеңешчи, терең билимге жана зор тажрыйбага ээ консультант катары орунга ээ. Андан сырткары, ал коммуникативдүү жана проблемалык окутуунун элементтерин камтыйт, издөө ыкмалары кирет, анын аркасында студенттер өз алдынча милдеттерди коюп, проблемаларды изилдөөгө алышат, Европалык тилдик портфелдин негиздемелерине ылайык өз баасын коюшат, өзүн көзөмөлдөшүп, тилдик компетенциянын жеткен деңгээлин жогорулатууга ички мотивациясын калыптандырууга жетишишет.

Шглава Студенттердин кыргыз тилиндеги тилдик компетенцияларын калыптандыруунун методикасы

3.1 Кыргыз тилин окутууда студенттердин профессионалдык юридикалык лексикасын калыптандыруунун теориялык негиздери

Юристин кесиптик компетенттүүлүгүнүн атайын көндүмдөрүнө мындай сапаттарды киргизүүгө болот: кесипке болгон туруктуу мотивацияланган кызыгуу, үйрөнүү, дайыма өзүнө өзү билимин жогорулатып туруу, маалыматты кабыл алуу жана иштетүү жөндөмү, кесиптик тармакта ийгиликке жетүүгө болгон умтулуу. Ошол эле учурда өзүнүн инсандыгына, өзүнө туура баа бериши, башкача айтканда өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн

билиши абдан маанилүү экендиги туурасында экинчи главада да сөз кылдым. Адамдын өзү тууралуу түшүнүгү психологияда «Мен-концепция» түшүнүгү менен белгиленет, ал өзүнүн жеке «менинин» толук образын, тагыраак айтканда өзүнө баа берүүнү камтыйт.

Жалпы билим берүүнүн мазмунун жаңылоонун стратегиясын иштеп чыгууга катыштыгы барлар «компетенттүүлүк» терминин маалыматтын түрдүү булактарынан, анын ичинен атайы билим берүүчү жайлардан сырткаркы билим алуу ыкмаларын өздөштүрүүгө негизделген, өз алдынча таанып – билүүчү ишмердүүлүк катары ; жарандык - коомдук ишмердүүлүк катары ; социалдык - эмгектик жана маданий - эс алуу ишмердүүлүгү катары көрсөтүшөт. Компетенттүү ыкманын базалык категорияларын чечмелөө боюнча түрдүү позицияларга жүргүзүлгөн талдоо, «компетенттүүлүк» индивиддин жеке мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысы, белгилүү билимге, жөндөмдөргө жана көндүмдөргө, жөндөмдүүлүккө жана курчап турган дүйнө менен натыйжалуу өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн камсыздаган мотивациялык - баалуулук негизине ээ болуу, ошондой эле инсандын тийиштүү компетенциялар, долбоорлонуучу мүнөздөр жана кесиптик ишмердүүлүктү жетиштүү аткарууну камсыздоочу сапаттар менен бериле турган, кесиптик ишмердүүлүктүн тийиштүү чөйрөсүндө коюлган талаптарга, чен- өлчөмдөргө жана стандартка дал келүүсү экенин бекемдөөгө шарт түзөт. Билим берүү процессиндеги жаңы концептуалдык абал, компетенциялар арсеналын калыптандыруунун принциптерин жана методикалык ыкмаларын конкреттештирүү жана эң башкысы, компетенцияларды конкреттүү мазмун менен толуктоо, компетенттүүлүк ыкмасынын алкагында кесиптик даярдыкты ийгиликтүү реформалоочун керек. Ушуга байланыштуу алынган компетенцияларды кесиптик ишмердүүлүгүндө жүзөгө ашыруу жаатында адиске карата квалификациялык талаптардын эл аралык тажрыйбасын эске алуу менен зарыл иштелме берилет. Мындай иштелме биздин көз карашыбызча үч негизги инварианттуу компоненттер: когнитивдүү, аксиологиялык жана прагматикалык

компоненттер боюнча компетенцияларды мазмундуу толуктоолорду болжолдойт. **Когнитивдүү компонент** – бул компетенция негизделген зарыл билимди камтыйт, аксиологиялык компонент кесипке ээ болууга жана андан ары өркүндөөгө карата баалуулук – мотивациялык орнотмонун калыптануусун карайт. **Прагматикалык компонент** кесиптик ишмердүүлүктү методикалык – номенклатуралык курамын камсыздоочу шыктарга жана жөндөмдөргө ээ болуу үчүн “жоопкерчилик тартат”. Жогорку окуу жайларда кесипке даярдоонун мазмунун, формаларын жана методдорун жаңылоонун алкагында мындай ыкма окуу программаларын мазмундуу толуктоону конкреттештирип гана койбостон, адистерди даярдоонун сапаты үчүн окуу планын конкреттүү сабактарынын “жоопкерчилигин” орнотууну шарттайт.

Улуу акын Г.Р. Державиндин: «Язык всем знаниям и всей природе ключ», - деп айтканы бар. Ошол сыңары деги эле тилди анын ичинен кыргыз тилин окутууда окуу процессинин билим мазмуну мамлекетибиздин бүгүнкү мезгилдеги юридикалык адистиктин мүмкүнчүлүгүнүн адекваттуу аныкталышына ылайык түзүү керек. Юристарга кыргыз тилин окутуп, үйрөтүү төмөндөгүдөй критерийлердин негизинде жүргүзүлүшү зарыл:

- укуктук баалуулуктарды туура калыптандыруу жана мамлекеттик тилде, улуттук өзгөчөлүктү эске алуу менен адилет жүргүзүү;
- тил байлыгын тийиштүү деңгээлде системалуу үйрөнүүнү өнүктүрүү жана юридикалык кесипте биринчи кезекте тил, эң негизгиси мамлекеттик тил башкы роль ойноорун түшүндүрүү;
- тил үйрөнүүдө эске сактоолорун, жөндөмдүүлүктөрүн, сезип туюларын, таанып билүүчүлүк жана практикалык билгичтиктеринин негизинде калыптандыруу, өнүктүрүү;
- тил үйрөтүү менен бирге улуттук баалуулуктарыбыз жана руханий байлыктарыбызды унутта калтырбай, аларды окутуп жүрүп отуруу;
- муну менен окутуунун тарбиялык жагы да бирдей жүрүп отурушу

- айлана - чөйрөгө, адамдарга боорукерлик менен, адилеттүүлүк менен адамкерчиликтүү, ошондой эле гумандуулук менен улуттук менталитетибизде мамиле кылууга тарбиялоо;
- юридикалык кесипке багыттап окутуу системаларынын идеалары эне тил түшүнүктөрү менен өзөктөш айкалыштырылышы;
- кесиптик терминдерди талапка, бөлүнгөн убакытка жараша өздөштүрүүсү;
- укук тармагындагы элитаны мамлекеттик тилдин улуттук негиздерине күч берүү менен бүгүнкү күндүн талаптарына ылайык өтө билимдүү кылып, окутуп чыгаруу. Башкача айтканда кыргыз тилин билген же өздөштүрүп жаткан юристтин иш - аракети стимулдаштыруу жана кыргыз тилинде таза сүйлөй билген юристтик чөйрөнүн элитасын түзүү.

Коом үчүн маанилүү бардык чөйрөлөрдөгү ишмердүүлүктөрдө жогорку көрсөткүчтөргө, жөндөмдүүлүктөргө ээ болуу менен тил билүү маданиятка тиешелүүлүк аныкталат. Тил үйрөтүүнүн эң негизги компоненти болуп текст менен иштөө эсептелинет. Текст аркылуу студент өз алдынча иштөөгө, өз алдынча түшүнүүгө жетишет. Түшүнгөнү боюнча ой айлантат. Оюн айтып берүүгө аракет жасайт. Текст студенттин келечек кесибине шайкеш болуусу абзел. Улуттук маданий мурастарды чагылдырган же дагы улуу инсандардын өмүр таржымалдары жөнүндө түшүнүк бергидей болуп, башкача айтканда актуалдуу, тарбиялык мааниси бар, түшүнүктүү, жеңил, көлөмү анча чоң эмес, сюжеттүү тексттер тандалат. Текстти окуп түшүнүү жөнөкөйдөнтатаалга карай багытталат. Бул болсо үйрөнүп жаткан тилде логикалык ой жүгүртө билүүгө, сөз байлыгын өстүрүүгө, оозеки кепке машыктырууга көмөктөшөт. Текстти окуп, ага карата өз оюн жыйынтыктап айтып берүүгө жарагандан кийин эң акырында бышыктоочу текшерүү жумуштары аткарылыш керек. Текшерүү аркылуу гана студент билимин бекемдейт. Кийин алган билими эсинде калып, келечек кесибинде пайдалана алат. Студенттердин билим денгээлдери, тилин өздөштүрүү денгээлдери да ар башка. Айрым студент текшерүүсүз эле жоопкерчиликтүү мамиледе

болот. Кээ бирөөнө сөзсүз текшерүү иши жүрүш керек. Болбосо ал андан эч жыйынтык чыгарбайт.

Ар бир кесиптин ээси өз кесибине ылайык сүйлөй билүү, кесиптик лексиканы өздөштүрүүсү талапка ылайык. Юристтик кесипте пикир алышуу өтө көп кырдуу жана татаал, себеби пикир алышуунун экинчи тарабында кылмышкер, же жабыр тарткан адам турат. Ошондуктан ар бирине өзүнчө мамиле жасоо зарыл. Мындай учурда юрист өзүнүн кесиптик предметтери менен катар философия, психология, логика, эстетика, этика, лингвистика, социолингвистика, психолингвистика илимдери боюнча эгедер болуусу зарыл. Юристтин сүйлөө чеберчилигинде ушул илимдер эриш-аркак колдонулуп, кептик пикир алышуунун, сөздү орду менен колдоно билүү чеберчилигинин сырлары ачылат. Маселен пикир алышуу ал пикир алышып аткан адамдын аң сезимине өз ара таасир этүү процесси аркылуу өтөт. Юристтик адистикте окушкан студенттерди кесиптик даярдоо алардын практикалык ишмердигиндеги коммуникативдик компетенцияга зарыл болуучу даярдыгын түшүндүрөт. Доклад менен чыгып сүйлөгөндө, жыйындарды өткөрүүдө, бирге иштешкендери, жетекчилик, карапайым эл менен баарлашканда белгилүү кыйынчылыктарга туш болушат. Юридикалык багыттагы адисттерге карата коюлуучу заманбап талаптарга төмөнкүлөр кирет: өндүрүштүн натыйжалуулугун жана рентабелдүүлүгүн жогорулатууга багытталган ишканада юридикалык ишмердикти жүзөөгө ашыруу.

Юристтин коммуникативдүү компетенциясынын өзгөчөлүгү анын мазмуну юристтин кесиптик ишмердигинде сот процесстин милдеттерин чечүүгө багытталгандыгында турат жана юридика чөйрөсүндөгү окуянын сандык жагынан сапаттык жагына өтүүсүнө байланышта боло тургандыгынан көрүнөт. Юристтин коммуникативдик компетенциясынын жүзөгө ашырылышы анын жеке сапаттары (эмоционалдык – эрктиккреативдик, сугтетивдик, перцентивдик) жана инсандык психологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта.

Юрист-студенттердин кесиптик коммуникативдик компетенциясын түптөө боюнча окуу иштеринин натыйжалуу формалары болуп ар түрдүү инновациялык каражаттарды жана окутуу ыкмаларын колдонуу шартталат: долбоорлорду түзүү, эл алдына чыгып сүйлөөгө даярдоо, кесиптик маанилүү көйгөйлөрдү талаш - тартыш талкуулоо, көйгөйлүк кырдаалдарды ойлоп көрүү, слайддарды, видео тасмаларды, бет ачаарларды даярдоо. Окуу процессинде активдүү формалар жана ыкмалар колдонулушу керек, алар келечектеги юристтердин кебинжандандырып, түрдүүлүккө алып келет. (жыйындарда, коммерциялык сүйлөшүүлөрдө, сот процессинде, кызматтык аңгемелешүүлөрдө, талаш-тартыштарда, кардарлар менен иш алып барууда ж.б.у.с.). Кептик кырдаалдарды коллективдик талкуулоо, баарлашуунун ишкер түрүнүн үстүндө иштөөдө, тексттерди стилдик жактан редакциялоодо, келечектеги адисттердин тилдик компетенцияларын түптөөгө көмөктөшөт.

Юрист кесибине ээ ар бир адам үчүн эң негизги нерсе, белгилүү бир максатка, юридикалык, тилдик каражаттар аркылуу коомдук ыңгайлуулукка жетүү. А.С.Александров : “Юрист- юридикалык тил аркылуу келип чыккан семантикалык чөйрө оюнчусу эмес-, деп айткан, риторика боюнча окутуучу студентке тилдин кеңири мүмкүнчүлүктөрүн, анын тилдик каражаттарын пайдалануу менен өз оюн сөз менен так билдирүүгө үйрөтүшү зарыл”. [5,106-б.].

Юрист болууну алдына максат кылып келген студент толук кандуу билим алып, төрт тарабы шайма-шай мамлекеттик тилде так сүйлөй алгандай кылып калыптандырууда эмнелерге көз каранды? Бул үчүн кайсы факторлор башкы мааниге ээ болуш керек? Юридикалык предметтергет иешелүү кыргыз тилиндеги адабияттардын жетиштүү болуусу, энетилиндеги адабияттардан билиминтерендетүү мүмкүнчүлүгү.

Пикир алышып жатканда, эмнени сүйлөшүм керек, суроону эмнеден баштасам, туура жооп ала алам –деп кептин максатын бекемдеп алуу зарыл. Ошондой эле суроо ынанымдуу болсо, пикирдешинин аң-сезимине, жүрүм-турумуна ошончолук таасир эте алат. Бул өзгөчө кылмышка шектүү адамды

суракка алып жаткан учурга тиешелүү. Анан да кептин мазмуну анын максатына, угуучунун психологиялык, курактык ж.б. өзгөчөлүктөрүнө, байланыштын кырдаалына ылайык болууга тийиш. Мында юрист кептин кандай каражаттарды колдонуу, кандай ыкмалар менен маселен, кандай сүйлөмдү пайдалануу, кайсы сөзгө өзгөчө басым жасоо, интонацияны кандайча колдонуусуна өзгөчө көңүл буруусу зарыл. Айтылгандарды колдонуу кептин натыйжасына, угуучунун психологиялык абалына, көз карашына кеп кандай таасир этерин, кандай реакцияны, жоопту (жүрүм-турумду) жаратарын алдын ала прогноздоого да өбөлгө болот. Кеп түзүүдөгү бул маселелер бири-бирине тыгыз байланышып, чоң мүнөзгө ээ. Эгерде алардын бирөө өзгөрсө, башкалары да аны ээрчип өзгөрүүгө дуушар болот. Кептин максаты өзүнө ылайык мазмунду талап кылат. Текстке жараша кептин таасиринин деңгээли, угуучулардын кепке жасай турган реакциясы күтүлөт.

Көрүнүп тургандай, сүйлөө чеберчилигинин маселелери тил илиминин алкагына сыйбайт. Тексттин өзүн изилдөөдө лингвистикалык билимдер, категориялар менен чектелүүгө мүмкүн болсо, кептин максатын, мазмунун, таасирин психологиянын, логиканын категорияларын колдонбой изилдөө мүмкүн эмес.

Ар бир адамдын өзүнүн сүйлөө чеберчилигин өнүктүрүүсү – жакшы адис болуунун эң негизги жолдорунун бири. Кайсы гана кесиптин ээси болбосун, ошол адистин иши кандайдыр бир деңгээлде жааматташ адамдар менен байланыштуу болоору анык. Ар бир адис өзүнүн ишинде башка адистер менен эриш-аркак аракетте болгондо гана ишине ийгилик алып келет. Ошондуктан пикир алышуунун сапаттуу, ынанымдуу болушу кызматкер үчүн өтө маанилүү. Өз оюн жеткиликтүү, түшүнүктүү, таасирдүү айтып бере албаган адис кандайдыр бир деңгээлде өзүнүн аксап турганын сезет. Сүйлөө чеберчилиги адамдын мансабына, ийгилигине, кадыр-баркына оң таасирин тийгизет. Таасирдүү, так сүйлөй алган адам өз оюн түшүндүрө да, пикирин далилдей да алат. Бул болсо анын коомдогу кадыр-баркынын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Бул сапаттар юристтин сүйлөө процессине өзгөчө маанилүү роль ойнойт. Юристик

кесипте пикир алышуу өтө көп кырдуу жана татаал, себеби пикир алышуунун экинчи тарабында кылмышкер, же жабыр тарткан адам турат. Андыктан ар түрдүү адамга ар башкача мамиле жасоо зарыл. Мындай учурда юрист өзүнүн кесиптик билими менен катар философия, психология, логика, эстетика, этика, лингвистика, этнопедагогика илимдери боюнча да сабаттуу болуусу эп. Юристин сүйлөө чеберчилигинде ушул илимдер эриш-аркак колдонулуп, пикир алышуунун, сөздү орду менен колдоно билүүнүн ийгилигине жетише алат. Бул жерде пикир алышып жатып, экинчи тараптагы адамдын аң-сезимине ар түрдүү таасир этиши мүмкүн. Ал балким оюнан кайтышы да күтүлөт. Кептин мазмуну боюнча жогоруда да кеп кылган элем, угуучунун жаш өзгөчөлүгүнө, курагына жараша жана байланыштын кырдаалына ылайык болууга тийиш. Мына ушуларды колдонуу кептин натыйжасына, угуучунун психологиялык абалына, көз карашына жараша сөз кандай таасир этээрин, кандай реакция жаратаарын алдын-ала билүүгө да болот.

Белгилүү окумуштуу Аристотель чечендик өнөрдү «ынандыруунун жана баш ийдирүүнүн жашыруун куралы катары» эсептеген. Ошондой эле сөздүн кудуреттүү күчү жөнүндөгү ойлор кыргыз элинин көптөгөн макал-ылакаптарында да айтылат. Маселен: «Өнөр алды-кызыл тил», «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска», «Акылмандын айтканы дайра, адамга ар сөзү пайда», «Бутунан жыгылган турат, сөзүнөн жаңылган турбайт» сыяктуу макалдарда сөздүн күчүнө артыкча маани берилген. Кесипкөй юрист болуу үчүн оозеки баяндама жасоого, диалог жүргүзүүгө, коомдук пикир алышууга, соттук айтышууларга катышууга үйрөнүү зарыл. Акыркы мезгилдерде кызматкердин адистик деңгээлин аныктоо үчүн анын коммуникативдик профиограммасын - пикир алышуу жөндөмдүүлүгү боюнча мүнөздөмөсүн аныктоо ыкмасы кеңири тарап келе жатат. Бул өзгөчө юристтер арасында көйгөйлүү маселе, мында негизги көйгөй мамлекеттик тилде кесиптик багытта сүйлөө, жазуу деңгээлдеринин төмөндүгү бир топ маселе жаратып келет.

Юристин ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү коммуникация, байланыш, мамиле түзүү менен тыгыз байланышкан. Сүйлөө чеберчилиги – алака, мамиле

түзүү, кылмышкердин кылмышын мойнуна алдыруу үчүн эң негизги шарт. Батыштын ишкерлери кызматкер тандоодо коммуникабелдүүлүктү - байланыш түзүүгө жөндөмдүүлүктү ишке алуудагы негизги талаптардын бири катары коюшунун себеби да ушунда. Азыркы учурда жогорку квалификациялуу адистер мамлекеттик тилде өз оюн түшүндүрө алышпайт. Укук коргоо органдарынын кыргыз тилинде иш алып бара алышпагандары жарандардын укугунун одоно бузулушуна алып келүүдө.

Түрдүү тармактарда иштеген юристтердин сүйлөшүүлөрүндө, келишимдерди талкуулоодо өз оюн таасирдүү чагылдыруу, далилдүү чечмелөө, талаш маселелерди чечүүдө өз кызыкчылыктарын коргоо сыяктуу кырдаалдарда сүйлөө чеберчилиги, кеп маданияты зор роль ойнойт. Америкада «Бизнес – адамдар менен сүйлөшө билүү» деген элдик макал бекер жеринен жаралган эместир.

Андыктан азыркы учурда тар адистешүү шартында өз ара байланыш, коомдун, мекеменин, эки адамдын өз аракеттерин пландаштыруу, ишмердигин бир максатка багыттоо үчүн өз ара маалымат алмашуунун сапаттуулугу үчүн тилди пайдалануу чеберчилигинде эмнеге басым жасап, кайсы багытта өздөштүрүү максатка ылайыктуу экендигин билүү зарыл. Бул негизинен кеп маданиятына тиешелүү М.Р. Львовдун эмгегинде риторикалык көз караштан кептин төмөнкүдөй "критерийлери" саналып өткөн:

- 1.Кептин мазмундуулугу;
2. Кептин адеп-ахлактын, ыймандуулуктун талаптарына жооп бериши;
- 3.Кептин логикалуулугу;
- 4.Кептик ишмердүүлүктүн жогорку деңгээли;
- 5.Кептин "тилдик" тууралыгы;
- 6.Кептин айкындыгы;
7. Кептин көркөмдүгү;

Бул критерийлер юристтин сөз маданиятына да түздөн-түз тиешелүү. Кеп биринчи иретте мазмундуу болууга тийиш. Кандай гана типте жана көлөмдө болбосун, кепте сөзсүз маектештер үчүн маанилүү болгон, кызыктырган

орчундуу маалымат камтылышы зарыл. Мазмунсуз, маңызсыз кептин зарылчылыгы жок.

Сөз ыймандык, адеп-ахлактык эрежелерге, ченемдерге төп келүүгө тийиш. Ал чындыкты гана камтып, ак ниеттүүлүккө, маектештердин рухий тазалыгына, алсак кылмышка шектүү адамдын “ымандай сырын” ачтырууга өбөлгө болууга багытталуусу абзел. Буга кыргыздын «Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарыптыр» деген макалында айтылгандай, пикир алышуучу адамга канчалык сылык мамиле жасап, чындыкты айтуудан гана жакшы натыйжа болорун ынандырууга болгон күчтү жумшоо керек. Ошондой эле, кеп логикалуу болууга тийиш. Кепте ойдун ырааттуулугу сакталып, логикалык мыйзамдар бузулбашы керек. Логикасыз, ыраатсыз кеп маданиятка жат көрүнүш. Юрист (тергөөчү) өзү логикасыз сүйлөсө, пикирлешин (сурак берген адамды) да чаташтырат, бул акыйкатсыз өкүм чыгаруунун алгачкы себеби болуп калат. Мындан сырткары сөз маданиятында кептин сапаттуу болушу үчүн оратордун кептик ишмердүүлүгү жогорку деңгээлде өнүккөн болушу зарыл. Мында интонацияны чебер колдонуу, сөздөрдү туура жана тез тандоо, сүйлөмдөрдү туура түзүү, кептик аракеттердин тездиги-кептин сапатын жогорулатат. Кептин дагы бир критерийи - кептин айкындыгы (ясность). Кеп кырдаалга, шартка ылайыкталган жана ойду так чагылдырган каражаттардан куралууга тийиш. Кептин тактыгы кайсы тармакта иштеген юрист-адис болбосун өзгөчө мааниге ээ. Анткени, юристтин сөзү мыйзамдарга, фактыларга, цифраларга негизделет. Эгер мыйзам боюнча такталбаган бир сөз эле кетсе, керек болсо, тыныш белгиси эле туура коюлбай калса, бир эмес, бир нече адамдын тагдырынын талкаланышына алып келүүсү ыктымал.

Кепке коюлуучу талаптардын эң жогоркусу - кептин көркөмдүгү. Бул көбүнчө адвокаттык кесипти аркалагандар үчүн өтө маанилүү. Адвокаттын кебинде (речинде) тилдик бардык казынасы - интонациялык каражаттар, көркөм сөз каражаттары ж.б. активдүү колдонулууга тийиш. Кептин жогорку көркөмдүгүнө артистизм менен, сөз берметтерин, жесттик, мимикалык

каражаттарды чебер колдонуу менен аткарылган кептер мисал боло алат. М.Р. Львов кептин сапаттарына риториканын деңгээлинен карап, эл алдында сүйлөнүүчү (публичный) кептерди гана эсепке алат.[170, 186-б.] Ал эми Л.А. Введенская менен Л.Г. Павлованын эмгегинде кептин табияты теориялык ыңгайда эмес, практикалык жактан анализге алынып, төмөнкү сапаттар кеп жаратуучудан талап кылынган.[71,455-457-бб.] Бул сапаттар юристтин сүйлөө процессине түздөн-түз тиешелүү.

1. Сүйлөөчүнүн лексиконунун байлыгы. Жөнөкөй адамдын лексиконунда 7-9 миңден тартып, 11-13 миңге чейин сөз камтылат. Ал эми көркөм сөз чеберлеринде лексикондун байлыгы чеберчиликтин көрсөткүчү катары бааланат. Мисалы, А.С. Пушкин өз чыгармаларында 21 миң сөз колдонгон болсо, С. Есенин - 19 миң, М. Сервантес - 17 миң, В. Шекспир - 15 миң сөз колдонгон. Лексикондун жардылыгы кеп маданиятын жогорулатууга тоскоол болот.

2. Кептин тазалыгы - кеп маданиятынын зарыл шарты. Кеп ашыкча сөздөрдөн, “мите” сөздөрдөн, “отоо” сөздөрдөн таза болушу керек.

3. Кеп айкын, элестүү, көркөм болууга тийиш.

4. Айкындык, түшүнүктүүлүк - кеп маданиятынын орчундуу белгиси. Кепте жаңы, угуучулар үчүн белгисиз сөздөр, терминдер, диалектизмдер ж.б. лексиканын пассивдүү катмарларын этияттык менен колдонуу зарыл. Түшүнүүгө жеңил, жалпы элге кеңири тараган тилдик каражаттарды колдонуу-кеп маданиятынын талабы.

5. Кептин тактыгы ачык, так, туура ой жүгүртүү менен байланыштуу. Ойду так туюнткан сөздөрдү чебер тандап алып, колдонуу зарыл. Сөздүн маанисин терең билип, аны чебер колдонуу керек.

6. Кептин тууралыгы - адабий тилдин нормаларынын сакталышы. Сөз болуп жаткан автор кептин сапаттарынын теориялык аныкталышына, дефиницияланышына умтулбастан, окурманга практикалык кеңештерди берүүнү максат кылган.

Ал эми С.Ж. Мусаевдин эмгегинде кептин сапаттары Б.Н. Головиндин изилдөөсү менен үндөш жагдайда, тагыраак айтканда, теориялык жагдайда иликтенген. Автор кептин төмөнкү сапаттарын белгилейт[200,235 -237-б.]:

1. Кептин тууралыгы – кепте тилдик нормалардын бузулбай сакталышы.
2. Кептин байлыгы – кепте тилдик казына-кенчтин бар мүмкүнчүлүгүн пайдалануу, кепте тилдик каражаттардын мол болушу жана алардын ийкемдүү колдонулушу.
3. Кептин тазалыгы – кептин чет сөздөрдөн, диалектизмдерден, "кызматсыз кыстырынды" сөздөрдөн таза болушу. Кептин тазалыгы – чет сөздөрдү толук четке кагуу эмес, кыргыз тилинин "нормаларына айланууга мүмкүн болбогон сөздөрдү колдонбоо"
4. Кеп тактыгы - түшүнүктү аны таамай туюнткан сөз менен берүү, аны толук, ачык, жеткиликтүү туюнткан каражат-бирдиктерди, сүйлөмдөрдү колдонуу.
5. Кеп адеби – элдин каада-салтына, адеп-ахлактык эрежелерине туура келген кеп түзүү.

Жогоруда мисалга алынган эмгектерде кептин сапаттары ар кыл өңүттө, ар кандай курамда, мүнөздөмөдө аныкталат. Ушундан улам юристтин сүйлөө кебинде кептин тууралыгы, тазалыгы, тактыгы, орундуулугу, айкындыгы, көркөмдүгү өзгөчө мааниге ээ экендигине ынандык. Юрист качан гана тилдеги “нюанстарды” ажырата билип, аны өз орду менен пайдаланганда кесипкөй адис боло алат. Юристтин кесиптик куралы –бул сөз экендиги талашсыз нерсе. Андыктан юристтер өзгөчө мамлекеттик тилде өздөрүнүн кесиптик лексикасын байытып, сүйлөө маданиятын өркүндөтүүлөрү абзел.

Юристтик кесипте да тил башкы роль ойноору талашсыз чындык экенин жогоруда бир канча мисалдар менен кепкылдык.Максатка ылайык, үйрөнүүчүлөрдүн кыргызча кадимки сүйлөшүү тилин жөнгө салуу жана адистигине байланышкан чөйрөдө эркин баарлашууга, келечек кесибинде ишти кыргыз тилинде алып барууга жетишүү,кенен ой айланта билүүгө жараган деңгээлге жеткирүү. Чындыгында ой тил менен ар дайым тыгыз байланышта. Андыктан адам кайсы тилде сүйлөгөн жатса ошол тилде ой

ойлонот. Кантип айтсам же кандайча түшүндүрсөм, деп ичинен тексттин жөндөйт. Тил ойдун, ой тилдин өнүгүшүн шарттайт. Өз оюн адам ырааттуу түшүндүрүү үчүн сөзсүз тилди жакшы, таза жана кооз сүйлөй билиши керек. Ошон үчүн мамлекеттик тилде эркин сүйлөй алган юристтерди даярдоо коомчулук үчүн өтө зарыл нерсе. Алар адамдардын тагдырына ойлук кылат, арачы болушат. Коомчулуктун өнүгүшүнүн түз жолго багытталышында, коомдо болуп жаткан ар кандай көрүнүштөргө чечкиндүү аракет кылышат, кадам ташташат. Эгер юрист жоопкерчиликтүү чоң иште өз оюн коомчулукка толук түшүндүрө албаса, анда анын жасап жаткан ишинен эч майнап чыкпасы белгилүү.

Тилди окутууда жана үйрөтүүдө тарбиялык жана билим берүүчүлүк максаттар да коштоп жүрүп отурат. Өтүлгөн ар бир сабак, жазылган көнүгүү, окулган текст, жаттаган макал-лакап ж.б. сабакта эмне жөнүндө гана сөз жүрбөсүн баардыгында тарбиялык маани жатыш керек.

Андыктаналгач жогорку билимдүү юристти даярдоочу окуу жайлардын окуу программаларын түзүү, анын мазмунун жана бүтүрүүчүнүн компетенцияларын гана эмес, окутуудан күтүлүүчү натыйжаларга жетүү технологияларын жана анын сапатын баалоону да пландаштыруу зарыл. Юристин кесиптик компетенцияларын, тил билүүчүлүк жөндөмүн калып тоодо тилди үйрөнүүнүн теориясы жана методикасы чечүүчү роль ойнойт. Юристтерге мамлекеттик тилди окутуунун теориясы жана методикасы боюнча окуу программасынын компетенттүүлүгүнүн негизинде иштеп чыгуу кесипке багытталган окутуунун туура жолу болуп саналат. Бул болсо юристтик кесипке эң керектүү, башкача айтканда эң активдүү делген терминдерден баштап окуп жүрүп отуруп, татаалга жетиш керек дегендик. Мамлекеттик тилди окутууга, юридикалык академияда, жаңы системада 120 саат берилген. 16 саат өз алдынча иштөө үчүн ыйгарылган. Бул 136 саат төрт семестрге бөлүнүп окутулат. Мына ушул сааттын ичинде студент 1500 дөн 2000ге чейинки эң активдүү делген сөздөрдү билиш керек. Айтылган жыйынтыктарга жетүү үчүн көптөгөн ыкмалар, методдор,

талыкпаган эмгек талап кылынат. Ошондой эле окутуучу сабакта колдонгон дидактикалык талаптарды да коё билиш керек.

Инсандык компонент өзүнө инсандык багытталгандык, кесиптик маанилүү сапаттарды, болочок юристтин юридикалык жөндөм-шыктарын бириктирет. Көптөгөн жөндөм – шыктардын ичинен кептик жөндөмдүүлүк – өзүнүн ойлорун жана сезимдерин өз каалоолоруна ылайык билдире алуу жөндөмдүүлүгү.

Ошентип кесипке багыттап окутууда ар бир кесипке тиешелүү терминдерди окутуу, үйрөтүү пайдалуу. Ошон үчүн аң сезим менен сезип, эстеп, аң сезим менен эске тутуп, анан тил үйрөнүүнүн бийиктиктерине жетүүгө болот. Келечектеги кесип ээси жогоруда биз айтып өткөн бир жарым миңден эки миңге чейинки эң активдүү делген терминдерди үйрөнүп жатканда да аң сезимдүүлүк менен жетишүүгө болот. Ошол үйрөнгөн 2000-3000 термини жана, андан сырткары күнүмдүк пайдаланган, жалпы иште колдонулуучу сөздөрдү өздөштүрсө анда ал, мисалы, юрист, процеске катыша алат, ишти коргой алат, жактай алат, ишти жүргүзө алат. Бирок бул айткандарга жетүү үчүн ошол терминдерди кантип эстеринен чыккыс кылып салабыз? Эми баланы кыйнап жаттатуу керекпи же кандайдыр бир башка ыкмаларды колдонуу керекпи кеп мына ошондо жатат.

Студенттин (келечектеги юристтин) лексикасын, сөздүк корун байытуу, кеңейтүү максатында темага байланыштуу чакан эссе, текстер менен иштөө да өзүнүн оң натыйжасын берет. Мында студент сөздүк корун улам жаңы сөздөр менен толуктоого мүмкүндүк алат.

Окутуучу кандай гана ыкманы пайдаланбасын иштин жыйынтыгында студенттин тилге болгон кызыгуусун, сыйлоосун арттыруу сыяктуу иштер белгилүү деңгээлде өз натыйжасын бериши эсеп. Ар бир эле адамда кептик (речтик) жөндөмдүүлүк боло бербейт. Эске тутуу да ар кимде ар кандай болот. Кээ бирлери тез кабыл алып, жаттап калса, кээ бирөөлөргө жаттоо кыйынга турат. Адам баласынын чет тилдерди кабыл алуусу ар түрдүү болот. Кээ бир адамдардын тил үйрөнүү жөндөмдүүлүгү абдан жакшы.

Андай адамдар бир нече тилди жарыштырып үйрөнүп, сүйлөп кете алат. Айрым бирөөлөр музыканын ыргагында жаттаганды жакшы кабыл алса, айрымдары тынчтыкты сүйөт. Бирок сабак өтүүнүн ыкмаларын инновациялык ыкмалар менен айкалыштырып, сабак өтүүнүн сапатын жакшыртуу кечиктирилгис чара.

ЖОЖдордо студенттерди адистикке даярдоо жана алардын кесиптик компетенциясын калыптандыруу үчүн алардын юридикалык ишмердикти жүргүзүүгө үйрөтүү зарыл. Болочок юристтин сүйлөө техникасына, алардын психологиялык - эмоциялык туруктуулугунун калыптанышына, өзүн өзү кармана билишине, чыдамдуулугуна, өзгөчө жагдайларда аракеттене билүүсүнө, адам тагдырларынын чечүүчү кырдаалдарында ыкчам реакцияны пайда кылууга, адекваттуу туура чечим кабыл алышына жана өзгөчө кырдаалда чукугандай сөз таап кетүүгө даяр туруусу зарыл. Бул үчүн сабакта өзгөчө манилүү максат – болочок юристтердин тилин, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өстүрүү үчүн окуу планында бөлүп көрсөтүү талап кылынат.

Тилдик компетенцияга ээ болгон адис (бүгүнкү студент) жөнөкөй сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ адамдан бөтөнчө статуста тураары белгилүү. Ал берилген тапшырманы ийгиликтүү, жерине жеткире аткара алат. Тил үйрөнүүдөгү кандай гана жаңы ыкмалар болбосун аны өздөштүрүүгө жөндөмдүү. Ички кебин да тез иреттейт. Чыгармачыл ой жүгүртүүсү бийик. Тилдик көрөнгөсү бар, ошондуктан ал бардык шартта өз ийкемдүүлүгүн көргөзө алат.

Кесипке багыттап окутууда окутуунун нугун жаңы багытка бурууга, мазмунун жаңылоого, окутуунун ыкма, формаларын түп тамырынан бери өзгөртүү иш аракетин жасоо сунуштары сунушталып келет. Кыргыз тилин урматтап мамиле жасоого, аны ыйык тутууга, анын байлыгын, тил каражаттарын үйрөнүүгө далалаттанып, студенттер макалдаштырып, көркөмдөп, образдуу, элестүү сүйлөөнүн сырларын, жол ыкмаларын үйрөнүш керек. Мына ушундай объективдүү, субъективдүү себептердин натыйжасында

грамматиканы окутууда байланыштуу кепке үйрөтүү, ошондой эле байланыштуу кепти окутуп жатып грамматиканы үйрөтүү зарылдыгы келип чыгат. Ушул жерден бир айрым бирөөлөрдүн одурайган соболдору эске түшөт, “силер бышыктооч, толуктоочту окутуп отурбай түз эле тилди үйрөтүп койбойсунарбы” дегени. Бул соболго жооп жогорудагы айтылган жол, ыкмалар аркылуу гана биз тилдеги ийгиликтерге жетише алабыз. Студенттин логикалык, грамматикалык жактан сабаттуу болуусу, туура жазууга, туура сүйлөөгө жетишүүсү да грамматика менен байланыштуу кептин өз ара айкашып үйрөтүлүшүнүн натыйжасы. Бала кыргыз тилинин көп кырдуу өзгөчөлүктөрүн, тилдик баа жеткис байлыгын пайдаланып, өз алдынча ар бир ишке туура жыйынтык чыгаруу менен коомдук процесстерге катыша алуусу зарыл. Англис тилин үйрөнүүчү кандай кыйналса датырышыпокуйт, себеби бул тилди бала эртеңки келечегине пайдалана алат. Ал эми биздин мамлекеттик тилде андай зарылдыкты туудурган нерсе жок болуп жатпайбы. Бүгүнкү бүтүрүүчү эртең мамлекеттик тилди билбесе деле жакшы иштерде иштеп кете берет. Сен мамлекеттик тил билбейт экенсиң деген талап жок. Студент практикага барган учурда деле баягы эсине сактаган 2000-3000 терминди пайдаланбайт.

Санап өткөн кыйынчылыктарга карабай кесиптик компетенттүү, мамлекеттик тилде сүйлөй билген юристти даярдоо үчүн билим берүүнүн мазмунун жана окутуу методдорун гана эмес, практиканы уюштуруу процессине да тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл деп ойлойм. Студент практика мезгилинде өзүнүн үйрөнгөн тилдик запасын пайдаланыш керек. Канчалык деңгээлде ийгиликтерге жетишкенин жана канчалык деңгээлде аксап жатканын анализдөөгө жетишүүсү абзел. Практика мезгилинде насаатчылар да чоң роль ойнойт. Студент жеткиликтүү билимге иш процессинде гана жете алат. Жаттаган сөздөрүн алар качан гана турмушта пайдаланганда б.а. маектешүүдө, юрист кыргызча процеске катышкан чакта гана жетишет. Бирок ал жерде деле баягы көнүмүш оору айыкпай келет. Мамлекеттик тилде өзү начар сүйлөгөн насаатчы ишти

татаалдаштырбай жеңилине качырып, орус тилинде практика өткөрө берет. Ошондой эле дагы бир баса белгилөөчү нерсе, окутуу иштерин илимизилдөө иштери менен да айкалыштыра жүргүзүү керектиги колго алыныш керек. Студент баягы мамлекеттик тилде үйрөнгөн 2000 -3000 терминин пайдаланып, курстук иш, дипломдук иштерин кыргыз тилинде жазып, коргосо, алган билиминин натыйжасын көрө алмак.

Болочок юристтин кесиптик даярдыгынын негизги идеяларын анын ишмердик объектисинин бүтүндөй юристтик процесстердин өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен негиздөө «Кыргыз Республикасынын үзгүлтүксүз жогорку билим берүү концепциясында» чагылдырылган. Бул концепцияга ылайык студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн түзүү келечек кесип ээлеринин даярдыгынын дагы бир негизи болуп эсептелинет.

Үч-төрт жыл мурун экс-президент Р.Отунбаева Конституциялык палатага мүчөлүккө талапкерлер менен аңгемелешүү учурунда жогорку билимдүүлөр, илимий даражасы барлар жооп бере албай, өз ойлорун мамлекеттик тилде эркин жеткире албай жаткандарына күбө болдук. Бул жерде дагы биз жогоруда кепкылып өткөн бир көйгөй өлкөбүздөгү дээрлик баардык предметтергет иешелүү кыргыз тилиндеги адабияттардын чектелүүлүгү юридикалык илимдерге да мүнөздүү көрүнүш. Кыргыз тилдүү студенттерде эне тилиндеги адабияттардан билимин тереңдетүү мүмкүнчүлүгү чектелүү. Мындай көйгөйлүү боштукту толтуруу үчүн дагы кайталайт элем, эне тилде китеп жазган адистерге конкурстар жарыяланып, жардам көрсөтүлүш керек.

Сөз— бул укук тармагындагы адам үчүн курал деп жогоруда бир канча ирет кеп кылып келдик. Ал ошол куралдын түзүлүшүн, жабдыктарын билбей туруп, аны чегине жеткире сүйлөй албайт. Көпчүлүк учурда “чоңдор” чоркок сүйлөшөт. Мен ойлойм деп башташат, өздөрүнүн речин. Эл алдында чыгып сүйлөгөн адам өзгөчө сак болуш керек. Көсөмөл деген нерсе тил боюнча ар бир адамдын жан дүйнөсүндө болот. Элита таза сүйлөш керек. Мен билимди чет өлкөдөн алгам, батыштын баалуулуктары мындай дегенден көрө,

кыргыздын маданий баалуулуктарын баалаган адам элита кошунуна кошулушу абзел. Бүгүн саясий элитага жалаң акчалуулар келген. «Пулуң болсо кулуңмун» деген сөз бекеринен чыкпайт. Адабий тилдин нормасында сүйлөй алышпайт. Же орусча, же таза диалект менен сүйлөгөндөр чогулган. Элдин каны менен, жаны менен жаралган тил өзү эле эптеп жашап келе жатат. Тилге кысым америкадан же башка өлкөдөн болуп жаткан жок, аны кысып жаткан баягы эле өзүбүз.

Тил – бул маданияттуулуктун белгиси. Карапайым элдин каймагы болгон интеллегенция өкмөткө, депутаттыкка ат салыша албай калды. Бардык нерсе акчага байланышат. Ал эми Жогорку Кеңешке, өкмөткө келип иштеп жаткан элита тилди таза сүйлөшпөй, тилдик норманы талкалап жок кылып бара жаткандар да ошол депутаттар менен, бүгүнкү элита. Сүйлөп баштаганда эле “Мен ойлойм” дегендер отурушат. Кеп чеберчилигин өнүктүрүү – жакшы адис болуунун эң негизги жолдорунун бири. Кайсы гана кесиптин ээси болбосун, ар бир адистин иши кандайдыр бир деңгээлде жамаатташ адамдар менен байланыштуу. Ар бир адис өзүнүн ишинде башка адистер менен эриш-аркак аракетте болгондо гана ишине ийгилик алып келет. Ошондуктан пикир алышуунун сапаттуу, ынанымдуу болушу кызматкер үчүн өтө маанилүү. Өз ой-пикирин жеткиликтүү, түшүнүктүү, таасирдүү айтып бере албаган адис кандайдыр бир психологиялык комплекске туш болот. Сүйлөө чеберчилиги адамдын мансабына, ийгилигине, кадыр-баркына дайыма оң таасирин тийгизет. Таасирдүү, көркөм сүйлөй билген адам өз оюн түшүндүрө да, пикирин далилдей да алат. Бул болсо анын коомдогу кадыр-баркынын өсүшүнө өбөлгө болот. Тескерисинче, ою канчалык туура, канчалык баалуу болсо да, аны башка адамдарга толук жеткирүүдө чабалдык кылуу адистин беделин түшүрөт.

Андыктан кеп маданиятын өркүндөтүү үчүн кеп түзүүдөгү лингвистикалык маселелер менен бирге айрым психологиялык (кептин орундуулугу), логикалык (кептин тактыгы), эстетикалык (кептин көркөмдүгү), этикалык (кептин тазалыгы) ж.б.у.с. маселелерди эске алуу менен бул факторлорду

жана сүйлөө чеберчилигендеги илимдерди, андагы эрежелерди өздөштүрүү зарыл. Маселен, тилдик ченем илими тилдеги эрежелерди бузбай, туура сүйлөөнү изилдесе, кеп маданияты тууралуу илим туура сүйлөө менен бирге так, элестүү, орундуу, таза, адептүү, көркөм сүйлөөнү изилдейт. Тилдик ченемде лингвистикалык түшүнүктөр гана изилденсе, кеп маданиятында аларга айрым психологиялык, логикалык түшүнүктөр кошулат. Ал эми чечендик өнөрдө кеп түзүү, пикир алышуу процессинин бардык жагдайлары: лингвистикалык, психологиялык, логикалык, семиотикалык ж.б. аспектилери толук изилдениши керек.

Юристик адистикте окуган студенттерге чечендикти өнүктүргөн сабак өтүлүшү зарыл. Көркөм окуу да көп нерсеге жардам берет. Студент көркөм окуудан интонацияга маани бергенди үйрөнөт. Тон канчалык маанилүү экенинен кабар алат. Бул нерсе да бизде жок. Айрымдар чыгып алып доклад окуп жатканда кээ бирөөлөрдүн уктап калганы ошондон. Адабий тилдин нормалары бузулган учурлар көп. Грамматиканы өтпөй туруп, сүйлөгөндү эле үйрөтүп салбайсыңарбы дегендердин айтканындай кылганда биз жогоруда кеп кылып өткөн “Мен ойлойм” деп сүйлөгөндөр көбөйөт.

Грамматиканы өткөндө сөзсүз сүйлөмдүн түзүлүшү, сүйлөмдүн курулушуна токтолуп үйрөтүү жөн. Окулган (грамматикадан, тексттерден) баардык нерседен студент келечек кесибинде маалымат чөйрөсүндө эркин иштөөгө калыптандыруу жана андан ары келечек кесибинде өз алдынча эркин сүйлөп кетишине жетишүүсү шарт.

3.2. Тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун интерактивдүү методдору

Акыркы билим берүү парадигмасы өзгөргөн мезгилде жогорку кесиптик билим берүүнү реформалоонун башкы багыттарынын бири окутуунун традициялуу моделинен компетенттүүлүккө өтүүдө турат. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда учурдагы этаптык методикалардын өнүгүүсү окутуунун максатын тандоодогу жана технологиялар менен ыкмаларды так аныктоодогу жаңыча жолдорду табуу менен мүнөздөлөт. Окутуу процессин

жаңыча чыгармачыл багытка буруу, интерактивдүү методдорду колдонуу зарылчылыгы жаралууда. Бул иш чара өнүккөн өлкөлөрдө практикаланып, өзүнүн жемишин берип келген. Интерактивдүү ыкманы колдонууда студент өз оюн эл алдында ачык айтууга, сабакта өзүн эркин алып жүрүүгө шарт түзүлөт. Айтылган ыкма окутуучу менен студенттин ортосундагы ачык диалог катары каралат. Студент алган билимин кадимки турмушта колдонуп, карым-катнаш түзүлүп, өз ойлорун айта алуу менен бирге өз оюнун чындыгын далилдей алууга жетишет. Сабак учурунда окутуучу менен студенттин ортосунда жогорку деңгээлде өз ара аракеттенүү байкалган учурдагы окутуу менен билим берүүнү интерактивдүү деп атайбыз. Демек өз ара аракеттенүү демейде тигил же бул көйгөйдү кандай жол менен чечүү жана сунушталган чечим канчалык алгылыктуу экендигин талкуулоо формасында жаралат. Бул жерде көйгөйдү чечүү процесси жооп менен бирдей маанилүү, же балким өзүнөн дагы маанилүүрөөк болуп чыгаарын түшүнүү керек. Бул интерактивдүү ыкманын саясаты – жөн гана маалыматты берип тим болбостон, студентти жоопту өз алдынча табуу ыкмасына үйрөтүү болуп эсептелгенине байланыштуу.

Интерактивдүүлүк – бул студенттин инсандык- жөндөм шыгына, суроо талаптарына негизделип, билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууда, өркүндөтүүдө, жаңылоого багытталган окутуудагы дидактикалык иш-аракеттердин системасы. Латын тилинен кабыл алынган бул термин «интер» аралыгы, ортосу, ичиндеги деген маанини, «актив» болсо аракет дегенди түшүндүрөт. Интерактивдүүлүк– окутуу процессинде студенттердин окутуучу менен үзгүлтүксүз, биргелешкен иш-аракети, белгилүү бир натыйжага жетүүгө болгон бирдиктүү аракет.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун сапатын жогорулатуу, өтүлүүчү сабактардын формасына, мазмунуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүү, сабак процессин мезгил талабына шайкеш өткөрүү маселелери тууралуу кеп кылганда билим берүү процессинде улам кеңири колдонула баштаган интерактивдүү сабактар жөнүндө токтолуунун зарылдыгы бар. Кыргыз тилин бөтөн тил катары үйрөтүү маселелерине келгенде 1-главада көп

кыйынчылыктар, көйгөйлүү маселелер тилди жогорку деңгээлде үйрөтүүгө жолтоо болуп келгенин кеп кылган элек. Мамлекеттик тилди орус аудиторияларына жана ошондой эле чет өлкөлүк жарандарга үйрөтүү процессинде дагы илимий изилдөө ишибизде көптөгөн методдорду айтып өткөнбүз. Ал эми интерактивдүү метод–азыркы билим берүүнүн жаңы инновациялык методу. Термин катары бул сөздүн колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, билим берүүдө гана эмес, өндүрүштө, илимде, башкарууда бүгүнкү күндө активдүү колдонулат. Негизги лексикалык мааниси өзүнөн (ичинен) өзгөрүү (жанылануу). Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизет, жаңылайт. Бул методдун өзгөчөлүгү жөнөкөйдөн татаалга өтүлөт .

Интерактивдүү окутуунун технологиясында сабактын максатын туура аныктоо–эң маанилүү болуп эсептелинет. Максатты туура тандоо деген мамлекеттик тилди окутууда интерактив ыкмасын колдонуу боюнча даярдык көрүүдө төмөнкү функцияларды аткарган өтө күчтүү жана натыйжалуу курал болуп саналат:

1. Сабакка туура коюлган максат сабакты кызыктуу, ырааттуу кылат.
2. Коюлган максатка жетүү үчүн аракет зарыл, ар бир жасалган ишти баалап, аныкталган багытка жетүү керек.
3. Сабакты техникалык жактан камсыз кылуу, аудиовизуалдык каражаттарды пайдалануу – бүгүнкү техниканын гүлдөп өсүп жаткан учурундагы студентке өтө кызыктуу.
4. Видеотасмалар көркөм тексттин сырларын терең түшүнүп ачууга, каармандардын көз карашын салыштырууга мүмкүндүк берет.

Бул айтылгандардын баары материалды өздөштүрүүгө, мурда кабардар болгон материалдары менен салыштырууга өбөлгө түзүлөт.

Ошол эле учурда окутуучунун заманбап билим берүү шартында ийгиликтүү иш алып барууга карата кесиптик даярдыгынын көрсөткүчүнөн болуп, анын маалыматтык жана коммуникативдик технологияларын пайдалануу чөйрөсүндө

компетенттүүлүгү саналат. Башкача айтканда, азыркы учурда окутуучу өз сабагы боюнча билим берүүдө маалыматтык жана коммуникативдик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдаланууга карата даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү кирет. Аралыкта окутуу формасында билим алышкан студенттерге мамлекеттик тилди окутуунун максаты, тажрыйбалуу баарлашуучунун катышуучусу катары студенттердин тилдик, коммуникативдик жана лингвистикалык компетенцияларын, ошондой эле маалыматтык жана коммуникативдик технологиялар аркылуу натыйжалуу баарлашуунун коммуникативдик ыкмаларын түптөө жана өздөштүрүү саналат.

Мамлекеттик тилди окутууда студенттерди окутуу процессине ыкчамдуу түрдө тартуунун негизинде жүргүзүлүүгө тийиш. Заманбап педагогиканын негиздерине ылайык мамлекеттик тилди экинчи тил катары окутууда кеңири колдонулган интерактив усулдарды, ыкмаларды атап кетели. Студенттердин тайпасына бири-бири менен тааныштыруу иретинде маселе же суроо коюлуп тийиштүү жооптор алынган ыкма – «ойлонтуп таанышуу» ыкмасы деп аталат. Кыска убакыттын аралыгында мүмкүн болушунча көп жаңы ойлорду топтоо-окутуунун бул ыкмасынын негизги максаты болуп саналат.

Учурда окутуучуга коюлуп жаткан талаптардын негизгилеринен болуп окуу тарбия иштерине жаңыча мамиле жасоосу, изденүүсү, чыгармачылык менен ой жүгүртүүсүн, чеберчилигин өстүрүп туруусу эсептелинет. Чеберчилигин өсүрүп туруусу деген окутуудагы көптөгөн булактарга таянуусу, ой жүгүртүп изденүүсү, азыркы техникалык каражаттарды чыгармачылык менен пайдалана билүүсү. Мамлекеттик тил сабагында жаңы технологияны, интерактивдүү методдорду колдонууда алгач төмөндөгүдөй суроо келет: Кантип тайпада жумушчу атмосфераны түзүү керек? Студенттин чыгармачылык активдүүлүгүн ойготууга кандайча таасир этиш керек? Канткенде тилдик компетенттүүлүктү өстүрүүгө болот? Бул суроолордун жандырмагын «Окутууда жана жазууда сын-пикирдүү ой жүгүртүүнү өстүрүү» программасынан табууга болот. Мында студент өзүнүн идеясын, баасын жана ишенимин башкалардан көз карандысыз калыптандырат.

Өлкөдө орун алган саясий, социалдык, экономикалык жана башка өзгөрүүлөр билим берүү тутумуна да таасирин тийгизбей койгон жок. Мындай өзгөрүүлөр жаңы предметтерди киргизүү зарылчылыгы менен катар окутуунун усулдарын өзгөртүү зарылчылыгын дагы алып келди. Биздин өлкөбүз өнүгүүнүн демократиялык жолун тандап алгандыктан, азыр мурда болуп көрбөгөндөй чечимдерди кабыл алууга катышуу жоопкерчилигине тартуу маанилүү.

«*Кейс-методдун*» ала турган болсок, анын маңызы студент чыныгы турмуштагы жагдайлар жөнүндө ойлонуп, бир жактуу жагдайды гана чагылдырбастан, тармактык дагы жагдайларды чечүүгө өзүнүн алган билимин активдештирип, пайдалана алат. Бул метод адвокаттарды, прокурорлорду, аналитиктерди даярдоодо эң керектүү педагогикалык каражат болуп саналат. «Сот жүрүп жатат» деген теле берүүдө да ушул «кейс-методу» колдонулат.

Сынчыл ойлom – бул жакшы жолго коюлган педагогикалык процесстин натыйжасы, мындагы максат окутуучу менен студенттин ортосундагы түшүнүүчүлүккө негизделген информациялык подтекстүү ойду түшүнүү аркылуу көркөм эстетикалык кабылдоосун өнүктүрөт.

«Сын – пикирдүү ой жүгүртүүдө» сөз эркиндиги стратегиянын негизги өзөгүн түзөт. Угуучулар өз оюн эркин айтууга, эркин талдоого укук алышынын өзү эле билим берүүдөгү жетишкендик катары баалоого болот. Кеп болуп жаткан стратегиянын методикалык артыкчылыгы ар ойду угуу, ар бир айтылган пикирди сыйлоо, проблемалуу кырдаалдарда биргелешип иштөө, жаңы идеяларды жаратууга даяр болуу, өз оюн эркин айтып берүүгө мүмкүнчүлүк алуу болуп эсептелет. Студент эркин сүйлөөгө, башкаларды уга билүүгө үйрөнөт. Үйрөнгөндөрүн эсине сактайт. Бул студенттин милдетине кирет. Ал эми сабактын өбөлгөсү ошол сабак студентке пайдалуу болуш үчүн, ал жеке, жупта, коллективде иштей алууну, мамиле түзүүнү билиш керек. Өз оюн чыгармачылык менен демонстрациялай алышы жөн. Интерактивдүү методдун тил үйрөтүүчүлүк жагдайда кеңири пайдалануу менен жогоруда кеп кылган угуу, сүйлөө аракеттеринин аркасында бөтөн тил үйрөнүп жаткан студентке

кенен мүмкүнчүлүк түзүлөт. Угуу, сүйлөө аракеттерин ишке ашыруу менен тилдик запасы(кору) түзүлө баштайт. Ишмердиктин, эмгектенүүнүн натыйжасында тил үйрөнүүнүн ыкмаларын өздөштүрүү жана аларды турмуштук практикасында пайдалана билүү мүмкүнчүлүктөрүн талапка жооп бергидей деңгээлде аткара билүүгө жетишилет. Адам ой жүгүртүү менен логикалык бир бүтүмгө келип, андан соң оюн башка бирөөгө билдире алат. Мындай процесс адам баласынын ички монологу деп аталат. Өзүнүн акыл-эсинде оюн анализдөө менен гана бышып жетилген информацияны коммуникативдик бирдик катары сыртка чыгарат. Бул учурда айтуучу же угуучу тарап оюн топтоштурууга жетишип, сын көз менен карап, оюн андан ары анализдөөгө жетишүүсү керек. Натыйжада, сынчыл ойлом процесси пайда болот. Сынчыл ойломду жогорку окуу жайларында философия кафедраларында логикалык ойлонуу же аргументтештирүү сапаты деп түшүндүрүшөт. Мына ушунун жардамы менен студенттер кунт коюп окуганга, дискуссияны маанилүү жүргүзгөнгө, өз ойлорун салмактап ачык жана так жаза билүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Сынчыл ойлом жөнүндө өтө көп жазышкан.

Окумуштуу Паоло Фреирдин айтуусу боюнча сынчыл ойлом студенттердин өзүн-өзү баалоо сезиминин өсүү зарылдыгы, анын өз тагдырына активдүү таасир берүүгө умтулуусу менен шартталат. Ал эми америкалык окумуштуулар Клуст менен Блум: сынчыл ойлом – маалыматты кабыл алуудан башталып, ал боюнча белгилүү чечимге келүү менен бүтө турган татаал ой процесси,- деп эсептешет. Сынчыл ойлоого так аныктама берүүнүн деле кажети жок. Мунун себебин “сынчыл ойлом” жөнүндө окумуштуу Мэттью Липман мындай деген “...бул тизме түгөнгүдөй эмес, анткени адамдын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн бардыгы эле ушуга кирип кетет экен, “- деп жазган. Окутуу системасында «интелект»(латын тилинен которулганда түшүнүү, таанып - билүү)– проблемаларды таанып- билүүгө жана чечүүгө жалпы жөндөмдүүлүк катарында таанылат. Салттуу түрдө интелект инсандын проблемаларды чечүүгө, логиканы пайдаланууга жана сынчыл ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүгү жөнүндө өлчөнөт. Демек интелект айлана -

чөйрөдөгү ар дайым өзгөрүп туруучудүйнөгө реакция жасоого жекече жөндөмдүүлүк болуп эсептелинет.

Көп түрдүү интелект теориясы 1983-жылы Гарвард университетинин профессору Доктор Говард Гарднер тарабынан иштелип чыккан. Интеллектин түрлөрү көп:1. Лингвистикалык интелект сүйлөөгө шыктануучулук болуп эсептелинет.2.Логикалык-интелект бул ой жүгүртүүгө шыктуулук.(интеллектердин түрү көп дедик, биз ошолордун ичинен өзүбүздүн изилдөө ишибизге байланыштуу эки гана түрүн алдык.)

Сынчыл ойломдун стратегиялары студенттердин интеллектуалдык потенциалын арттырып, окуу процессинде алга жетелөөчүлүк милдет аткарат. Жазуу иштеринде «эссе», «синквэйн», «жазуу чеберчилиги» сыяктуу стратегияларды жүзөөгө ашырып жаткан учурда студенттер эркин ойлорун жазып, ой толгоолорун бөлүшөт. Өздөрүнүн чакан чыгармаларынын автору болуу, алардын ички ой -дүйнөсүн байытып, акыл-эсин чыгармачылыкка багыттайт. «Зигзак» стратегиясында болсо бири-бирине жардам берип, өз тобундагыларды коргоого багытталат. Интерактивдүү метод менен сабак өтүүдө студенттер өз алдынча иш алып барууга көнүгөт, тил үйрөнүүдөгү эң негизги нерсе болуп эсептелинген пикир алышуунун ыкмаларын өздөштүрөт,байкоочулукка, анализдөөчүлүккө үйрөнөт,группа менен иштөөгө көнүгөт. Жеке өзү үчүн аракет кылбай башкалар үчүн да аракети башталат. Өзүнүн жана группанын пикирин коргоого үйрөнөт. Студенттерди бири-бирине жакын мамиледе болууга негиз түзөт. Студент менен окутуучунун ортосунда да ажырым азаят. Окутуучу менен студенттин ортосунда түшүнүүчүлүк мамиле жанданат. Алар бирге иш алып барып калышат. Экөөнүн ортосундагы ажырым жоюлуп, бирдиктүү иш алып баруунун натыйжасында сабактын натыйжалуулугун арттырууга шарт түзүлөт. Интерактивдүү методду колдонуунун жыйынтыгында кыргыз тилин экинчи тил катары окуп жатышкан студенттин лингвистикалык, кандайдыр бир сөздүн кору (минимуму), тилдик компетенциясы түзүлүүгө тийиш. Башкача айтканда баланын жеке өзүнүн сөздүк куржуну толук керек.Дагы бир жакшы жагы жалгыз гана окутуучунун

монологу үстөмдүк кылбайт. Аудиторияда студент кысынбай, коркпой, жалтанбай, эркин отуруп, оюн эркин айткандай атмосфера түзүлөт. Жогору туруучу, төмөнкү туруучу же башкаруу деген түшүнүктөр маанисин жоготот. Окутуучу менен студенттин ортосунда теңчилик, партнёрдук мамилени, чыгармачылык кызматташтыкты көздөгөн диалог ишке ашат. Жеке «мен» деген түшүнүк кыскарып, топ, топтун мүчөлөрү үчүн аракет, топтун ою менен макулдашуу, келишүү принциптери жаралат. Сүйлөшүлөт, мамиле түзүлөт. Бири-бирине жардам берүү, көмөк көрсөтүү, жаңы идея жаратуу, башка бирөөнүн пикирин сыйлоого үйрөнүү ишке ашат. Интерактивдүү ыкмада окутуунун методдору тил үйрөтүүгө пайдалуу жагдай экени белгилүү. Пикир алышуунун, сүйлөөнүн өзү эле сүйлөөгө үйрөтөт. Окутуучу кандай гана интерактивдүү методду колдонбосун традициялык ыкмада студент оюн окутуучуга айтса мында топко билдирет. Өз оюнун тууралыгын аныктап көргөзөт. Интерактивдүү методдорго дискуссия, тегерек стол, пресс-конференция ж.б кирет. Окутуудагы бул жаңы методдор кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөтүүдөгү керектүү түзүлгөн жагдай болуп эсептелинет. Изилдөө ишибиздин биринчи главасында бир канча жолу белгилегендей тилди экинчи тил катары үйрөтүүдө эң маанилүү, керектүү нерсе бул сүйлөшүү, пикир алышуу эсептелинээрин кеп кылган элек. Сабактын жыйынтыктоочу бөлүгүндө грациялык методдун баалоо критерийи боюнча студент өзүн-өзү баалайт. Бул ыкма өзүн-өзү баалоодо башкаларга уят болбогудай болуп таза, чын сезим менен баалоого үйрөнөт.

Сынчыл ойлом стратегиясы :

- Студенттердин жекече билимдерин көзөмөлдөөнү камсыздайт ;
- Маалыматты көңүл коюп , ынтаа менен алуусун активдештирет ;
- Изилденген материалды жаңы маалымат менен байланыштырууга жардам берет ;
- Компетенттүү жөндөмдөрүн калыптандырат ;
- Теманы тереңдетип үйрөнүүгө стимул берет.

Интерактивдүү методду пайдаланууда эки жактуу кызмат аткарылат: биринчиси, салттуу окутууда сабакта коюлган максат, милдетти ишке ашыруу, экинчиси, коюлган максат биргелешкен аракетте, бири-бирин колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү. Интерактивдүү окутуунун талаптары даяр нерсени берүү же алуу эмес, изденүү, биргелешкен иш- аракет менен тыянак чыгарып, жекече көндүмдүн иштелип чыгышын камсыз кылуу, алдын-ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат. Жогоруда кеп кылдык, окутуудагы бул жаңы метод студент менен окутуучунун максаттуу өз ара келишиши, аракеттенишүүсү. Салттуу окутуудагы көндүм болгон бышыктоо бөлүгүндө же өтүлгөн теманы кайталоо бөлүгүндө Венндин диаграммасын, кластерин түздүрсө болот же Блумдун ромашкасын пайдалануу менен деле советтик системанын традициялык методдорун жаңылоого болот.

Билим берүү технологиясынын өнүгүшү менен инновациялык ыкмалар кыргыз тилин окутууда дистанттык ыкмалар, техниканын өнүгүшү менен көркөм тасмалар менен үйрөтүү, сабактарда компьютердик жана укма каражаттарды колдонуу методдору кеңири пайдаланыла баштады. Дистанттык ыкманын максаты угуу жана көрүү аркылуу тилди үйрөтүүнү жеңилдетүү, кыска мөөнөттө бөтөн тилди өздөштүрүү, убакытты үнөмдөө. Бул ыкма 1960-жылы Францияда пайда болгон. Мындан башка да тилди үйрөтүүдө дүйнө жүзүндө ар түрдүү методдор колдонулуп келген. Бирок ошол алган билим концептуалдуу кабыл алынса, пайдасы тийсе гана баалуулукка ээ болот.

Келечек – маалыматка сын көз менен карап, өзүнүн реалдуу дүйнөсүн кура билгендики. Улам өзгөрүлүп, улам жаңылыктар кирип жаткан азыркы коомдук чөйрөнүн талаптарына шайкеш иш аткара билүүгө, маалыматты ылгай билүүнү, кайсынысы маанилүү экенин билип чечим кабыл алганга ориентир алуусу керек. Кандай гана маалымат болбосун ага карата студентте сын көз караш калыптануусу жөн. Бирок бул нерсе бат эле ишке аша калбайт. Ал үчүн ойду калыптандыруунун төмөндөгүдөй жолдору ишке ашыш керек. Маалыматты топтоо эле жетишсиз. Ал үчүн аң туюмга таасир этүүсү, түшүнүү, ойлонуу

процесстери ишке ашырылат. Адегенде «мээ чабуулу» жолу менен студенттердин билген нерселери же билем деп эсептеген маалыматтары менен мазмундуу – концептуалдуу шартта уюшулат. Бул жагдайда окутуучу өзү азыраак сүйлөп, студенттерге аудиторияга көбүрөөк сүйлөөгө, оюн билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү жагы маанилүү. Мында окутуучу жол көрсөтүүчү, багыт берүүчү болушу керек жана аудиторияны ойлоноуга түрткү берип, дүйнө таанымдын пикирин калыптандырууга тийиш, ошол эле мезгилде ой-пикирин кунт коюп угуу жана өз оюн иреттеп айта алууга жетишип туруусу зарыл.

Интерактивдүү ыкма менен окутууда топ ичинде максаттуу багытта сүйлөшүү үчүн кептик темалардан өтө зарыл нерсе – бул текст болуп саналат. Кептик материал (текст) тил үйрөтүүдөгүү толук максаттуу сөзсүз делген компонент болуп эсептелинет. Канча жылдан бери эле текстти өткөндө баягы эле калыпка салгандай: текстти окугула, суроолорго жооп бергиле, план түзгүлө, которгула делген тажатма тапшырмалар бериле берет. Текстти окутуудагы ушул тажатма, кызыксыз методду сынчыл ойломдун жардамы менен ары түшүнүктүү, ары жөнөкөй, ары кызыктуу кылып өтсө болот. Интерактивдүү методдо өтүлүүчү материалды жөн гана өздөштүрбөстөн, ички «мен» түшүнүгү аркылуу жарып өтүп, жетип, аң-сезимге сиңет. Сынчыл ойлом –бул өз алдынча ой жүгүртүү, сынчыл ойломдун жаңы интерактивдүү технология менен окутуу тексттин негизинде түзүлгөн.

Студенттердин байланыштуу кебин өстүрүүдө сөз түркүмдөрүнүн ичинен сын атоочтун мааниси өзгөчө. Балдар кайсы гана кырдаалда, кайсы гана темада сүйлөп бербесин, алардын ой-толгоосу, ой жүгүртүүсү, сөз кору кенен, айтайын деген оюн толук жеткизе билүүгө жетишүүсү зарыл. Бул үчүн окутуунун техникалык каражаттары менен, көрсөтмөлүү кылып, көптөгөн мисалдардын, далилдердин негизинде окутуучу теманы түшүнүрүп берет. Албетте тил сабагында кеп ишмердүүлүктүн бири болгон сүйлөө жана жазуу кебин калыптандыруу максатка ылайык болгондой, балдардын теманын түшүнгөнүн, түшүнбөгөнүн, студенттердин тил боюнча билимин жазуу иштерин жүргүзгөндө гана ачык-айкын билинет. Андыктан заттын сын-

сыпаатын билдирген сөздөрдү алар сүйлөө жана жазуу кебинде активдүү колдонуу үчүн аларга сунушталган тема көбүнчө кептин түрү болгон сүрөттөө маанисинде болууга тийиш. Мисалы: жаратылышты сүрөттөө, туулуп-өскөн айлыңды сүрөттөө, жакын адамынардын келбетин, жүрүш-турушун, кулк-мүнөзүн, кебете-кешпирин сүрөттөө, Ата мекениңерди сүрөттөп жазуу, “Кыргызстандын эртеңки келечегин кандай элестетесиңер?” ж.б.у.с.(*мындай учурда студенттер бири-бирине мүнөздөмө беришет, жакшы сөздөрдү айтышышат, сын-сыпаат сөздөрдү колдонуп, ата-эненин улуулугун, кымбат экенин баалашат, жаратылышты, Мекенди сүрөттөө менен студенттердин атуулдук сезими ойгонот*) темаларды сабакта жаздыртуу алардын сын атооч сөздөрдү жакшы өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт. Өздөштүрүлүп жаткан сын-сыпаат сөздөрдү студенттер оозеки кебинде кенен колдонуп, көркөм, уккулуктуу сүйлөөсүн бышыктоо максатында жогоруда айтылгандай, сөздүн көркү болгон макалдарды, фразеологизмдерди жаздырып-айттыруу, алардын маанисин чечмелөө, чындыгында ар бир сабакта жүргүзүлүүгө тийиш. Мисалы, алар сын-сыпаат сөздөр активдүү катышкан төмөндөгүдөй макалдарды айтышы мүмкүн: «**Жаман** жолдош көлөкө сыяктуу: күн ачыкта качып кутула албайсың, күн бүркөктө издеп таба албайсың». «**Жакшы**ят жатка кетпесин». «**Теректей** бой бергиче, **теменедей** акыл берсин». «**Жакшы**таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт». «**Ажалдуу** карга – бүркүт менен ойнойт». «**Жакшыны** сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт», «**Кемчиликсиз** киши болбойт». «**Ийилген** башты кылыч кеспейт». «**Жаман** жигит жан сактайт, **жакшы** жигит эл сактайт».

Сабак жогорку деңгээлде кызыктуу өтүшү үчүн, интерактивдүү методдордун элементтерин сабакта колдонуу талапка ылайык. Мисалы, тайпа эки топко бөлүнүп кластер түзүшөт. 1-топ сапаттык сын атоочтор боюнча, экинчи топ катыштык сын атоочтор боюнча. Алар кайра, сапаттык жана катыштык сын атоочторго сүйлөм түзүшөт. Кайсы топ биринчи, туура кластер түзүп жана аларга маанилүү сүйлөмдөрдү түзө алышса жеңишке ээ болот. Фразеологизм сөздөрдү тапканда дагы ушундай мелдештерди өткөрсө болот.

Мисалы, фразеологизм сөздөр тактага жазылат, студенттер алардын түз маанисин табышат.

Таблица 3.2.1 Фразеологизм сөздөрдүн маанилеш түрү.

Фразеологизмдер	Түз мааниси
Суу жүрөк	коркок
Биттин ичегисине кан куйган	Эпчил, митаам, кыйын
Ала көөдөн	мактанчаак
Мурдун балта кеспейт	эч нерсени тоготпогон, эч нерсени көңүлүнө албаган
Ак кол	жалкоо
Кызыл чиедей	кичинекей, өтө жаш, чөбүрөгөн майда, боорун жерден көтөрө элек
Кой оозунан чөп албаган	жоош, момун
Кесип алса кан чыкпаган	сараң, битир
Беш өрдөгүн учуруу	алдамчы, калпычы
Канга салам бербөө	анча-мынча кишини теңине албоо, тоотпо, бирөөнү карабай жетишүү, тың абалда болуу, оңоло түшүү

Студенттерге тилди үйрөтүүдө тилдик каражаттарга, грамматикага гана басым койбостон, сөз өнөрүнө, чечендикке, кынаптап кооз сүйлөгөнгө, сөз корун байытууга, көркөм элестүү сүйлөгөнгө да үйрөтүп, тилге болгон сүйүүсүн арттыруу сабактын негизги максаттарынын бири болуп саналат, ошону менен бирге ата-бабадан калган накыл сөздөрдү, ырым-жырым сөздөрдү, учкул сөздөрдү, макал-лакаптарды, фразеологизм сөздөрдү да системалуу күнүмдүк сабакта айттырып, сөз өстүрүү сабактарын уюштуруу менен студенттерди атуулдукка, кыргыздын баалуулуктарын сыйлай билүүгө тарбиялоо сабактын негизин ээлейт. Ар бир сөз түркүмүн жакшы, кенен өздөштүрүүдө, ошол сөз түркүмү катышкан макалдарды айттыруу, жататтыруу кажет. Жогоруда айтылгандай, макалдардын, фразеологизм, накыл сөздөрдүн тарбиялык мааниси балдарды тарбиялоодо өтөр зор мааниге экендигин айта кетүү абзел. Мисалы, төмөндөгүдөй көнүгүүлөрдү карап көрөлү: Сан атооч сөздөр катышкан табышмактарды, макал-ылакаптарды, жаңылмачтарды, айттыруу жана сан атооч сөздөрдүн кайсы түрүнө кирерин аныктатуу.

Жети өлчөп **бир** кес, билеги күчтүү **бирди** жыгат, билими күчтүү **миңди** жыгат, **биринчи** байлык-ден соолук, **экинчи** байлык-ак жоолук, **үчүнчү** байлык-жүз соолук, **жамандын бир** өнөрү артык ж.б.

Кырк майда курагым,

Кырк ойлоп зорго курадым.

Зорго кураган курагым

Жоголуп кетип,

Кырк күн ыйладым.

Студенттерге табышмактардын жандырмагын таптыруу тапшырмаларын берсе болот. Мындай тапшырмалар грамматикадан бир аз алаксытып, сабакты жандандырып, балдардын кызыгуусун арттырат. Өздөрүн да сан атооч сөздөр катышкан табышмактарды ойлоп табуусун сунуштоого болот.

Өзү бир, көзү миң (элек)

Базардан алсаң бир даана,

Үйгө келсең миң даана. (анар)

Алтымыш киши аякташат,

Эртең менен туруп таякташат (кирпик)

Төрт булак бир орого куют (уйдун эмчеги) .

Ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү макалдарды сабакта системалуу жаттап-айтып жүргөн студенттерге макалдардын уландысын улоо жана анын маанисин чечмелеп берүү тапшырмасы оңой жана жеңил, кызыктуу, өз демилгелери менен аткаруусуна шарт түзөт. Мисалы:

1. Айдаганың беш эчки (ышкыкргың таи жарат);

2. Бир ата он баланы багаар, (он бала бир атаны талаар);

3. Акылдуу бир жылдыгын ойлосо, (акмак бир күндүгүн ойлойт);

4. Кулак экөө, (сөз бирөө);

5. А дүйнөнүн миң күнүнөн, (бу дүйнөнүн бир күнү) ж.б.

6. Бир сөз бар – кут, (бир сөз бар – жут)

7. Кыздуу үйгө (кырк ат байланат)

8. Эпчил бирди (эки кылат)

9. *Тогуз күндүк жашооңо(он күндүк азык камда)*

10. *Жигитке жетимиш өнөр(аздык кылат)*

Сан атооч катышкан фразеологизм сөздөрдү таап жазуу, студенттерге кыйынчылык туудурса да кызыгууну пайда кылат.

1. *Жети өмүрү жерге кирүү;*

2. *Жүрөгү өйүү;*

3. *Беш өрдөгүн учуруу;*

4. *Төбөсү көккө жетүү;*

5. *Беш колун салуу;*

6. *Эки жүздүү;*

7. *Беш кол тең эмес;*

8. *Ичгени ирим, жегени желим болуу;*

9. *Алты саны аман;*

10. *Жаны бир;*

11. *Айласы алты кетти.*

Кыргыз тилиндеги айрым сөз түркүмдөрүнүн (*зат атооч, сын атооч, сан атооч тактооч*) кеп ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүндө (*сүйлөөдө, жазууда, окууда*) аткарган кызматы, сүйлөмдөгү мааниси, жазуу иштеринин түрлөрүн аткарууда (*текст түзүү, жат жазуу, эссе, дилбаян жазуу*) иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүдө зат, сын, сан атоочтордун, тактооч сөздөрдүн маанисин, алардын орфографиялык жактан туура жазылышы, жогоруда айтылган сөз түркүмдөрдү колдонуу менен кеп өстүрүү, тил жатыктыруу максатында макалдар, фразеологизм сөздөр, жаңылмачтар, табышмактар берилип, алардын сабакта системалуу грамматика менен бирдикте түрдүү жолдор аркылуу колдонулушу керек. Ошондой эле сабакта грамматиканы негиз кылуу менен студенттерди сөз өнөрү болгон сөз берметтерине үйрөтүү, туура, сабаттуу жазуу, кыргыздын баалуулуктарын билүү, алардын кыргызча кебин калыптандыруу жана эне тилинде сөз корун байытуу максаты коюлат .

ЖОЖдун студентти өздөштүрүлгөн интеллектуалдык ишмердүүлүк ыкмаларын тил үйрөнүүчүлүк максатта тез эсине тутууга, ар кандай текстти которууга,

бөтөн тилди үйрөнүү максатында жеке, өнөктөшү, топ менен ж.б. жолдор менен жете билүүгө үйрөнүшү керек. Бул үчүн студент өзүнүн окуу, тил үйрөнүү ишмердүүлүгүн сабакта, сабактан тышкары да пландаштырып, долбоорлоп жүрүшү жөндүү.

Ошентип интерактивдүү ыкмалар көптөгөн көрсөтмө куралдарды колдонуу аркылуу ар бир студентти сабакка жигердүү катышууга тартып, сабакты ыкчамдуу, маалыматтуу алып баруу менен бирге үйрөнүп жаткан тилди жашоосунда көбүрөөк билүүгө кызыгы артат. Тил үйрөтүүгө карата жасалган канча бир иш аракеттердин жыйындысынын натыйжасы жогоруда кеп кылып өттүк, акыры келип тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууга багытталат, такалат. Студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда окутуунун интерактивдүү технологиялар менен жүргүзүү мамлекеттик тил сабагында окутуунун натыйжалуулугун арттырат. Жана анын жолдорун, ыкмаларын табууга, өркүндөтүүгө жетиштирет.

3.3 Накыл сөздөрдү талдап, компетенттүүлүктү бекемдөөнүн каражаты катары колдонуу

Совет мезгилинде этнопедагогика түшүнүгүнө жана анын илим катары өз алдынча өнүгүшүнө, калыптанышына алгач Г.И. Волковдун изилдөөлөрү, эмгектери чоң салым кошкон. Ошондой эле эң алгачкылардан болуп этнопедагогикага төмөндөгүдөй аныктама берген. **Этнопедагогика** – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык- калктын тажрыйбасы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричилигин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим [74, 66-б] Этнопедагогика илимине андан кийин дагы көптөгөн окумуштуулар кайрылышкан. Ошолордун ичинен Г.И. Волков элдик педагогика түшүнүгүнө да так аныктаманы берген: Элдик педагогика – элдин таалим - тарбиялык идеяларын, тажрыйбаларын мүнөздөөгө карата айтылса, ал эми этнопедагогика теориялык ой жүгүртүүлөрдүн илимий сферасы экенин изилдеген.

Эң кеңири колдонулган көркөм каражаттардын дагы бири – бул макал - лакаптар. Алар элдик оозеки чыгармачылыктын түрүнө киргендиктен, элдин

аң - сезиминен, ой туюмунан жаралган чыгармачылык дөөлөт болуп саналат. Кайсы заманда жаралган макал - лакаптар кандай жаралса ошол бойдон эч өзгөрүүсүз келип жеткен жок. Алар ооздон - оозго өтүп жүрүп отуруп, канча өзгөрүүгө дуушарланды, канча жаңыланууга кириптер болду. Заман өзгөргөн сайын, коом өнүккөн сайын алар да өзгөрүп, өнүгүп келүүдө.

Макалдар адамдардын турмуш - тажрыйбаларынын, ой жөндөмүнүн, жаратмандыгынын негизинен алынган ритмалашкан жанаритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө алган, философиялык ой кортундуларынын жыйынтыгы болуу менен тарбиялоо максатында колдонулган элдик оозеки чыгармачылыктын бири болуп саналат.

Ар бир макалда турмуштук тажрыйба камтылып, айтуучулар тарабынан иргелип, бүткөн айрым бир ойго ээ болуп, жуурулуша келген бүтүндүк пайда болот. Макал - лакаптар экиге бөлүнөт: тике маанилүү жана кыйыр маанилүү. Макалдардын кыйыр түрүндө айтылышы – бул анын тарбиялык мааниси. Улуулар, акылмандар ойду түз айтпастан, турмуштук көрүнүштү макалдаштырып, өзүнүн оюн жеткирейин деген текстинен үзүндү сыяктуу кылып келтиришкен. Ошол кыйытылган сөз тизмектери тарбия берүүгө ылайыкташкан. Кыргыз эли ушунчалык маданияттуу эл болгондуктан жөн салды эле айтылчу сөздөрдү да кыйытып айтышкан. Көрсө ошол сөз өзүнүн үй-бүлөсүнө же кол алдында иштегендергекатуу тийип калбасын деген ойдо болушкан тура. Бирок ошол кыйытылып айтылган макалдын артындагы айтайын деген ой багытталган адамга жетип жатабы, ал киши түшүнүп жатабымына ошону дагы айтуучу көзөмөлгө алышкан. Болбосо айтылган ал макалдан эмне пайда. Мисалы: «Керегем сага айтам, келиним сен ук» дейт .

Сырды сактай билүү, маселени адилетүү чечүү, ишти калыс талдоо, жаман иш кылсаң баары бир акыр аягы билинип кала тургандыгы, эмне иш кылсаң да аны өз мойнуң менен тартаарың жана башка дагы толгон - токой юристтерге керектүү сапаттар эчак эле кыргыздардын макалында жолуккан. Ал заманда же соту, же прокурору, же каралоочусу, же актоочусу жок

мезгилде деле азыркынын мыйзамдары макалдарда айтылып, керек болсо тентегин сөздүн күчү менен тескеп, макалдар менен тарбиялап келишкен. Ал эми бүгүнкү күндө колдонулуп келген мыйзамдарга, ченемдик укуктук актыларга төп келген макалдар да жолугат. Жарандык, жазык жана административдик сот өндүрүшүнүн тартибин жөнгө салган мыйзамдар да макалдарда айтылып келгенине там бересиң. Мисалы : «Жалгыз күбө-күбө эмес», «Мыйзам баарыга бирдей », «Акыйкаттын отун эч ким өчүрө албайт», «Чын чычалайт, калп калтырайт», «Адамдан айла качып кутулбайт » ,«Ок жарасынан, сөз жарасы жаман », «Башка иш түшсө, байтал жорго» , «Адилеттүү киши азаптан алыс», «Тил – акыйкат таразасы », «Адам сөзгө байланат, айбан чөпкө байланат», «Бөрүгө кой кайтартпа», «Ачуу суроо берип, таттуу жооп күтпө », «Адилет өкүм сүргөн жерде чыр - чатак болбойт »ж. б.

Макалдарды андан ары иликтеп көрсөк, чакан эле айтылган мындай курч сөз тизмектеринде бүтүндөй жашоо философиясы, турмуштан алынган жазылбаган мыйзамдар, адам укуктары сыйдырылган зор чыгармалар сыяктуу сезилет. Кичинекей бир сүйлөм болушканы менен ар бир макалда бүтүндөй бир ой жатат. Чынында эле макалдарда турмушта болгон чындыктан үзүндүжана ал үзүндү аягы жок , башы жок эмес кандайдыр бир бүтүндүк катары колдонулуп, анан акыры тереңинде жыйынтык бар экени көрүнөт. Мисалы: «Жердин бейиши – эркиндик» же болбосо дагы бир макал «Жаңы шыпыргы жаңыча шыпырат», «Колуң менен кылганды мойнуң менен тартасың», «Элди алдасаң да,кудайдан корк», «Арам оокат аш болбойт», «Сактыкта кордук жок», «Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат», «Жөн жерден өрт чыкпайт», «Жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын», «Сөздү чын токтотот, сууну чым токтотот », «Көрбөйт деп ууру кылба, укпайт деп ушак айтпа», «Иттин ээси болсо, карышкырдын кудайы бар» деген макалдарды алсак чынында булардын баары турмуштук тажрыйба. Бул макалдардын тереңинде эмне деген ой сыйдырылган ? Алардын эң негизги максаты ыймандуулукка, нравалык тазалыкка,

аруулукка жана башка толуп жаткан адамдык бийик сапаттарга, этикалык нормаларды сактоого тарбиялоо .

Дүйнөгө белгилүү залкар педагог А. В. Сухомлинскийдин «дүйнөдө адамдын инсанындай бай жана өтө татаал эч нерсе жок», - деп белгилегени бар. [104, 13- б] Чынында эле, адам дүйнө жандыгынан тили, укмуштуудай акылдуулугу менен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Буга мисал, кыргыз улутуна гана мүнөздүү болгон элдик оозеки чыгармаларында колдонулуп келген көркөм сөз каражаттарын алсак болот. Ошол көркөм сөз каражаттарынын бири болгон макалдардан мисал келтирсек: « Көл дайра акканда кебелбейт, көл адам акмакка теңелбейт», «Айбанды өңүнөн тааны, адамды сөзүнөн тааны», «Калп сүйлөп жашаганча, чын айтып өлгөн жакшы», «Чычканча жүз жыл жашаганча, жолборстой бир жыл жашаган артык», «Сабырдын түбү сары алтын», «Барымтага алган мал– мал болбойт», «Сактансаң сактайм, сактанбасаң отко кактайм », «Өзүнө өзүң сак бол, кошунаңды ууру тутпа» жана башка ушул сыяктуу укмуштуудай таамай айтылган макалдарда эмне деген маани жатат ?

Кыргыз лексикасынын өзүнчө бир байлыгын түзүп, негизги тилдик каражаттардын бири катары кызмат кылып келе жаткан макал - лакаптардын тарыхый таржымалы жөнүндө, юристтик кесипке керектүүлүгү жөнүндө студенттерге милдеттүү түрдө билим берүү зарыл. Бул жерде этнопедагогиканын салттуу элементтерине кайрылбай коюу мүмкүн эмес. «Эң күчтүү, эң таасирдүү, эң ишенимдүү педагогика- элдик педагогика, ал эми тарбиячылардын эң мыктысы –эл», - деген академик Г.Н.Волков[74,44-б]. Этнопедагогиканын эң эле биринчи максаты улуу муундардын орошон ойлорун, миңдеген жылдар бою катылып жаткан калк казынасынын бай мурастары менен жаш муунду тарбиялоо. Кыргыз тилиндеги макал – лакаптарды окутуу, алардын айтылып калуу тарыхы, колдонулушу жөнүндөгү маселелерди студенттерге жеткирүү, аларды түшүндүрүү зарылдыгы бар. Жөн эле күчкө салып жаттатууну ордуна макалдар жөнүндө түшүнүк берүү, мындай таамай айтылган сүйлөмдөрдүн тилдеги

маанисин түшүндүрүү, кандайдыр бир ойду жөнөкөй сөз менен айткандан көрө, анын ордуна макалдарды колдонуу ойду так, элестүү түшүндүрүүгө жардам бере тургандыгын баса белгилөөгө болот. Башкача айтканда аң сезимдүү окутуу, түшүнүү аркылуу үйрөтүү жолу менен гана ийгиликке жеткенге болот. Анан да Л.Н.Толстойдун: «Эске тутум менен эмес, өз оюндун күч аракетин менен алган билим гана билим болот», - деп айтканы бар. [104, 19-б] Юристтик кесипти аркалаган студент биринчи эле мыйзамдарды беш колундай билүүсү зарылдыгын, ошону менен катар негизги куралы тил экенин эсинен чыгарбоого тийиш. Буга мисал улуу ойчул Хилолинин айтканы бар:

«Тилдин мизи, кылыч мизинен өткүр келет,

Каалаганда кара ташты кайыштай тилет», - дейт. [104, 106-б]

Минтип тил адам баласынын табылгасы экенин окумуштуулар баса белгилеп келишет. Ошол эле учурда юрист үчүн да тил ошондой эле баада экенин билдирип туруу керек. Студенттерге дагы бир эң керек нерсе дайыма кырдаалга, учурга ылайыктуу сүйлөп көнүү, айтылуучу маалыматты угуучуга жеткиликтүү, түшүнүктүү кылып туюндурууга кам көрүү, орундуу, так, ошол кырдаалга ылайык тилдик каражаттарды колдоно билүүгө үйрөтүү, угуучунун курактык, маалыматтуулук, интеллектуалдык жагдайына жараша маалымат берүүгө да үйрөтүү зарылдыгы туулат. Ар бир ишке байланыштуу логикалык ой жүгүртүү, ишти акырына чыгаруу үчүн кырдаалдык мамиледе иш жүргүзүү, ошол учурдагы катышып отурган элдин көз карашын чагылдырууда тилдик каражаттар керектелет. Адам баласы кандай кырдаалга кабылбасын, кандай гана абалда турбасын, анын маданий деңгээлинин, ой жүгүртүүсүнүн, бири-бири менен болгон адамкерчиликтүү мамилесинин эң маанилүү белгилеринин бири, сөзсүз кеби болуп саналат. Биз кеп кылып жаткан элдик оозеки чыгармачылыктын бир тармагы болгон макалдарга кайрылуунун себеби да ушуга байланыштуу. Башкаларга түшүнүктүү, жеткиликтүү айтылган кеп адамдын активдүү ишмердүүлүгүнүн негизги каражаты катары кызмат кылат. Демек кеп

маданияттуу, мыкты жаралыш үчүн кепти куруп жаткан автор көркөм сөз каражаттарды туура, орду менен пайдаланып, айтайын деген оюнун маңызын ачууга далалат кылыш керек. Окумуштуу С. И. Ожегов өзүнүн эмгектеринин биринде мындай дегени бар: «Кеп маданияты – бул айтуучу өзүнүн оюн тилдик каражаттар аркылуу туура, так жана түшүнүктүү кылып бере билүүсү» [212, 46-б].

Административдик - соттук органдарга кызматка келген юрист өзүнүн кесибине ылайыктуу макалдарды көп билип, аны кесибинде колдоно билүүсү, анын ишине, кадыр-баркына таасир этет. Бирок ошол айтылган пайдаланылган макалды эл түшүнүшү керек. Тилчи, окумуштуу Т. Маразыковдун бир айтканы бар: «Макалдар ар бир тилдин өзүндө ал тилди түшүнгөндөр үчүн суроо туулбай, түшүнүктүү сапатка ээ, аны унчукпай угуп, ичинен “туура” деп баш ийкегендей семантикасы бар», - дейт [183, 74-б.]. Арийне макалдардын ачыкчын билиш керек. Макалды түшүнүүнүн натыйжасында гана анын көмүскөдөгү подтексттик маалыматы белгилүү болот. Подтекст түшүнүгү – бул ачык айтылбаган, кыйытылып, жашырылып айтылган маани. Макалдардын маанилик касиети – тилдеги башка көркөм сөз каражаттарына караганда өзүнүн өзгөчөлүгү бар, татаал көрүнүш. Себеби анын мааниси көмүскөдө болуп, айтыла турган ой кыйытылып айтылат. Мисалы: «Ыйлаар бала атасынын сакалы менен ойнойт» же дагы бир макалда: «Жылкы аласы сыртында, адам аласы ичинде», «Карга каркылдап учуп, каз болбойт», «Калптын казаны кайнабайт» бул макалдарды айтылышы менен түз түшүнүүгө болбойт, анын маани маңызы подтекстинде. Макалдарды колдонуунун өз орду бар. Айтылган макал айтайын деген ойго дал келиш керек. Ошондо гана берейин деген ойдун маңызы ачылат. Макал ал жерге куп жарашып, өз ордун тапкан болот. Эч кимден деле жашыруун эмес, азыркы муун макалдарды көп колдонбойт, себеп дегенде алар көркөм чыгарма окушпайт, болгон бүткөн маалыматты интернет булактарынан алышат. Ошол себептүү биздин кеп кылып жаткан улуу дөөлөттөрүбүздүн маани-маңызын, баасын аңдабай келген жаштар көп. Улуу

муун менен кичүү муундун ортосундагы айрым түшүнбөстүк, балким улуу муундун кичүү муунду тарбиялоодогу шалаакылыгы, кетирген кемчилиги эмеспи? Өткөөл мезгилдеги улуттун тилдик, маданий, диний чөйрөлөрдө улуттук өзгөчөлүктү сактоо жөндөмдүүлүгү жана ага ылайыктуу прогреске жеткирүүчү ар түрдүү булактарды камсыздай албай калышы. Ушул жооптуулукта да улуу муундун кетирген кемчилиги, чабалдыгы көрүнөт.

Юристин адистик чеберчилигин өстүрүүдө тилдин, анын сүйлөөсүнүн, мимикасынын, ички, тышкы маданиятынын да мааниси өтө зор. Адам тагдыры чечилип жаткан кезде тилдин таасирлүү орун алышы алдыңкы планга чыгыш керек. Орундуу сүйлөнгөн сөз иштин туура чечилишине компас болуп берет. Ошол учурда чечен юристин сөзү – эч бир курал менен алмаштырууга болбой турган каражат. Ушул жерден мындай бир «Таамай сөз таяктан катуу», «Көп сүйлөгөн жеңбейт, төп сүйлөгөн жеңет», «Тилим менин душманым, тилим менин тууганым» деген макалдар эске түшөт. Отургандардын жүрөгүн козгой тургандай деңгээлде сүйлөө, макалдарды орду менен колдонуу иштин оң жакка багытталганынан кабар берет. «Салмактуу чыккан сөз болсо – шайтан да чоочуйт, сестенет», - деген кеп бар кыргызда, анын сыңарындай орду менен сүйлөнгөн сөз баары бир жүрөккө жетпей койбойт. Канчалык туура айтылган, орду менен чыккан сөз адамды ойлондурбай койбойт. Бул кичинекей болсо дагы көркөм текст (макал) өзүнүн көркөмдүүлүгү менен, мазмундуулугу менен, образдуулугу менен, табышмактуулугу менен угуучунун эстетикалык дүйнөсүнө таасир этип турат.

Юристик кесипке тиешелүү кыргызда көп макалдар жолугат. Алсак, жөн жерден караланып, ак жерден күнөөлөнгөндөргө карата: «Ак ийилет, бирок сынбайт», «Уурусун күч болсо, ээси доого жыгылат», «Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн», «Чындык жалтырайт, калп калтырайт», «Тоодой караны, томуктай ак жеңет», деген сыяктуу макалдар айтылса, ал эми тескерисинче тоодой кылмыш жасап коюп, жашырынып кетүүгө далбас ургандарга да макалдар бар. Алар: «Арам оокат аш болбойт», «Кыңыр иш

кырк жылдан кийин да билинет», «Жөн жерден өрт чыкпайт», «Жамандык жерде жатпай», «Төөгө минип, эчкиге жашынба», «Музоо уурдаган, өгүз да уурдайт », «Калптын казаны кайнабайт», «Калп сүйлөп жашаганча, чын айтып өлгөн жакшы», «Ийри отурсаң да, түз сүйлө», «Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат », «Төө качып, жүктөн кутулбайт», «Калп айткан киши жарыбайт» деген макалдар айтылат. Макалдар-бул кыргыз элинин көп жылдар бою топтогон маданияты. Макалдардын маанисин жакшы түшүнсө кийинки муун мурунку муундан сабак алат. Түз жол табат. Кыйынчылыктан чыгат. Макал менен айтылган сөз жугумдуу келет. Макал –сөздүн түйүнү. Элдик макалдарда терең философия камтылган. Макалдарды угуш керек. Дүйнөлүк лингвистикада да угуп, окуп анан көп нерсени өздөштүрөт. Макалдарды угуп , маанисин чечмелеп түшүнүү менен андан ары өзүнүн речинде пайдаланат. Макал – бул чечендиктин белгиси. Ал эми кыйын юрист чечен болуусу абзел. Макалдарда көбүнчө адам болууга тарбиялайт. Адамдын калыптанышы аны курчап турган чөйрөгө байланыштуу. Адамды өзү басып өткөн жолу, жашоосу тарбиялайт. Ошол басып бараткан ар бир кадамында эчактан айтылган ата-бабасынын көркөм сөз кереметтери тарбиялык жолду ачып жүрүп отурат.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш –жаза кодекси Совет биримдиги кезинде түзүлүп, бүгүнкү эгемендик алган мезгилде деле ошол кодекстин көчүрмөсү катары калгандай туюлат. Айрым учурларда камакта отургандар тоок уурдап кармалган, же бир мүшөк ун уурдап, көп жыл эркинен ажыраганы, өспүрүмдөр арасында дүкөндөн таттуу уурдап кесилгендер жолугат. Сөзсүз эле камап, кесип жибереш керекпи, ал өспүрүм бала күнүнөн ал жакта жүрүп кийин чоңойгондо ким болот? Коомубузга сөзсүз эле ошол керекпи? Же жетимиштен ашкан үлдүрөгөн чал кара курсактын айынан кесилген, ал шордуу чыкканда сексенге таяп калса, же үстүндө үйү жок, же астында казаны жок . Ал даяр бомж болбой ким болот? Чынында, мунун баары - тоталитардык системанын таасири. Болбосо миллиондоп акча уурдагандар бош жүрүп, майда кылмыш кылгандар оор жазага тартылып

жатканы четтен табылат. Жазалоонун ушундай жолдорунун ордуна илгертен эле кыргызда тарбиялоонун жолун көздөшкөн. Ошондо кыргыздар гумандуулук менен сабырдуулукка чакырган, иш жасардан мурун ойлонуп кадам таштоо керектигине эскерткен дагы мындай макалдарды айтышкан : «Жети өлчөп бир кес», «Ачууну акыл жеңет», «Сактыкта кордук жок», «Он колуңдун ачуусун, сол колуң менен бас », «Шашкан шайтандын иши», «Арам оокат , аш болбойт », «Жаңылган түзөлөт, жамалган бүтөлөт »деген макалдар айтылса, чындык үчүн ар дайым күрөшүү, ооздон чыккан сөзүң үчүн жооптуу экениңди эскерткен : «Айтылган сөз – атылган ок», “Баш кесмек бар, тил кесмек жок», «Сөз чынынан бузулбайт» ,«Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт депууру кылба»,«Кеңешип кескен бармак оорубайт», «Касташуудан кач, бирок адилеттиктен тайба» деген макалдар айтылат. Ал эми «Казанга жакындасаң көөсү жугат, ууруга жакындасаң чуусу жугат», «Оозу күйгөн , айранды үйлөп ичет », «Кан коё бербейт», «Мыйзам баарыга бирдей»,«Жаңылган түзөлөт, жамалган бүтөлөт », «Чылык бар жерде, былык бар», «Калптын казаны кайнабайт », «Ойлонбой сүйлөсөң , онтобой ооруга жолугасың», «Уурусун күч болсо, ээси доого жыгылат», «Алманы аким жеди, таякты жетим жеди» деген макалдарда каармандардын туңгуюкка кептелиши, оор абалдан кантип чыгуу, үмүттүн шооласын издөө сыяктуу нерселер айтылат.Макалдарды окуп, аны кесиптик ишмердиктин бардык чөйрөсүндө колдоно алышат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максаты жана милдети:

- Студенттердин Мамлекеттик тил боюнча орто мектептен алган билим деңгээлин өркүндөтүү менен кесиптик багытта оозеки кебин туура пайдаланууга үйрөтүү;
- Мамлекеттик тилдин адабий нормаларын өздөштүрүү менен жазуу эрежесин колдонуу аркылуу кесиптик багытта сабаттуу болуусуна жетишүү;
- Адистешип жаткан кесиби боюнча Мамлекеттик тилди туура колдонуу аркылуу өз оюн башкаларга эркин, так, таамай жана таасирдүү жеткире билүүсүнө калыптандыруу;

- Кесипке ылайык ар кандай тексттер менен иштөөдө (окуу, жазуу жана угуу, сүйлөө) Мамлекеттик тилдеги сөз байлыгынын лексикалык минимумун иштеп чыгуусуна жетишүү;
- Мамлекеттик тилдин лексикалык, грамматикалык каражаттарын туура жана орду менен кесиптик ишмердүүлүгүндө колдоно билүүсүн шарттоо.

Аталган дисциплинанын маанилүү милдеттери болуп:

Жогорудагы максаттарды ишке ашыруу үчүн программа төмөнкүдөй милдеттерди өз алдына коёт:

- Сөз маанилерин, алардын өз ара маанилик карым-катыштарын, сөз айкашы жана сүйлөмдүк түзүлүштөрүн туура жана жеткиликтүү түшүндүрүү;
- Сөз айкаштарынын туруктуу түзүлүшүн, фразеологизмдерди, сүйлөмдүн жөнөкөй жана татаал курамын өздөштүрүүсү жана өз ишмердигинде колдоно билүүсү;
- Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү орун тартиби боюнча түзө билүүгө, алардын маанилеринин, ошондой эле колдонуудагы варианттарынын өзгөчөлүктөрүн түшүнүү менен кепте жана жазуу иштеринде пайдалана алуусу;
- Оозеки кептин жана жазма тексттердин өздөрүнө таандык стилдик өзгөчөлүктөрүн, аларга таандык болгон кептик жана тилдик каражаттарды аңдаштыра билүүгө жетишүү жана аны тексттин кайсы түрүндө болбосун колдонуу;
- Жазуу иштеринде (жат жазуу, изложение, сочинение) тыныш белгилеринин коюлуш эрежелерин өздөштүрүү;

Программада сунушталып жаткан мындай максат-милдеттер аларды аткарууга тикелей катышта турган төмөнкүдөй жөндөмдөр жетекчиликке алынат:

Угуу жана угуп түшүнүү – бул тил үйрөнүүдө негизги жөндөмдөрдүн бири. Тил менен алгачкы таанышуу, ал тилдин негизги өзгөчөлүктөрүн аңдаштыруу да мына ушул жөндөм менен ишке ашат. Мындай жөндөм адамдын сабаттуу же сабатсыз экендигине же жашына карабай колдонулуп келет б. а. кат-сабаты ачылган бала да мына бул жөндөмдүн ишмердүүлүгү менен тил үйрөнө алат.

Ошондой эле тил үйрөтүүгө багытталган бардык мекемелер тил үйрөнүүдө угуу жана угуп түшүнүү өтө маанилүү орунду ээлей тургандыгын белгилөө менен ага артыкчылык беришет.

Угуп түшүнүү жөндөмү өз ара кептешүүдө, сабакта ар кандай темалар жана тексттер менен айтып же окуп таанышууда, аудио техникаларын пайдаланууда, видео көрүп жана угуп жатканда жүзөгө ашырылат.

Окуу жана окуп түшүнүү—белгилүү бир тилди өздөштүрүү үчүн иштелип чыккан эрежелерден турган, ал эрежелерди (тамгаларды, аларды курап окууну, грамматикалык эрежелерди өздөштүрүү) үйрөнүү аркылуу сезүү органдарынын катышы менен ишке ашырыла турган жөндөм. Окуу үйрөнүп алган тамгалардын негизинде текстти механикалык түрдө кайталоо эмес, тескерисинче анда айтылган ойду окуп түшүнүү, андагы маанилерди бирин экинчисинен айырмалоо менен ал жерде баяндалган маалыматты талдай билүүгө жетишкен ишмердүүлүк болуп саналат. Ал адамдын физиологиялык, руханий жана акыл-билим эмгектерин бирдей аракетке келтирүү аркылуу көрүү, эске тутуу, окуу жана өз алдынча талдай билүү иш чараларын толугу менен ичине алган процесс болуп эсептелет да тил үйрөтүүдө негизги жөндөмдөрдүн бири катары орун алат.

Сүйлөшүү – адамдардын өз ара пикир алышуусун жетекчиликке алган, ошону менен бирге тилдин адамдардын катнашындагы маанилүү ролун аныктай ала турган жөндөм. **Сүйлөшүү жөндөмү** адамдардын үн чыгарып гана айтып коюу аракетине таянбастан, пикирлешүүнүн жалпы эрежелерин да ичине алат. Тил үйрөтүүчү ошол эрежелерге таянуу менен үйрөтүүнү көздөйт б.а. Мамлекеттик тилди үйрөнүп жаткан адам үн тонун туура коюп, ар бир тыбышты же сөздү туура айтууга, муундарды өзүндөй ажыратууга жана сөздөрдү, сүйлөмдөрдү туура байланыштырып, басымды туура колдонуп, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен пикирлешүүнү шарттайт. Албетте, ал бир тараптуу (монологдук речь) же кош тараптуу (диалогдук речь) аткарууга тийиш.

Жазуу-тил үйрөтүүдөгү негизги максаттардын бирин ичине алуу менен ал студенттердин жазуу ишмердүүлүгүн жетекчиликке алуу аркылуу жүзөгө ашуучу жөндөм. Жазуу жөндөмү студент-жарандардын көргөн-билгендерин, ички сезимдерин, керектүү ойлорун, пландарын өзүнө жана башкаларга түшүнүктүү кылып берүү үчүн кагазга түшүрүлгөн иш чаралар менен коштолот. Ал жазуу аракетин гана көздөбөстөн, адамдардын ортосундагы толук кандуу карым-катыштын куралы катары кызмат кылгандыгы менен айырмаланат. Мамлекеттик тилдеги жазуу эрежелерин үйрөнүү студент-жарандардын официалдуу аракетин жөндөп туруучу бардык ишмердүүлүгүн, өзгөчө жазуу эрежелери аркылуу жарандын сөздүк корун, орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерди өздөштүрүүсүн да камсыз кылат. Жазуу иштерин үйрөнүү туура жазууга калыптандыруучу багыт болуп саналат.

Юридика адистиктери үчүн сунушталып жаткан бул программа педагогиканын дидактикалык принциптерин жетекчиликке алуу менен жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго карай багытталып, натыйжада студент-жарандарга кыргыз тилинде юридикага таандык түшүнүктөрдү кабылдоо жана аны Мамлекеттик тилде ишке ашырууну, бул тарапта адис кийин иш алып баруусуна көмөктөшүүгө максаттанууда. Ошол себептен коммуникативдүүлүктү тандап алган бул программа сабактарды блокторго бөлүү менен бирге сунушталып жаткан тексттердин бардыгын тең дал ушул юридикалык адистигине ылайык тандагандыгы аркылуу буга чейинки программалардан айырмаланат. Ошондуктан берилген текст ой-пикир же маалымат алмашуунун гана милдетин аткарбастан, ал тикелей карым-катнаш кылууга үйрөтүүнүн жолдорун, келечекте аталган тилди өз ишинде колдоно билүүсүнө жетишүүсүн максаттанат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун негизги билим берүү программасындагы орду:

«Кыргыз тили» дисциплинасы гуманитардык, социалдык жана экономикалык циклдердин базалык бөлүгүнө кирет. «Кыргыз тили» дисциплинасы жалпы орто билим берүүнүн курсуна негизделет.

Ошондой эле «Кыргыз тили» дисциплинасын окутуудан алган билими логика, риторика, юристтин сүйлөө маданияты, мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү жана атайын адистик курстарды окуп-үйрөнүүдө керек болот.

Таблица 3.3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун бөлүмдөрү жана дисциплиналар аралык байланыштар.

№ п/ п	Дисциплина лардын аталыштары	Окутулуучу дисциплинанын темаларынын №																					
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1.	Кыргызстан-дын тарыхы	x	x		x																		
2.	Орус тили																						
3.	Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү																						
4.	Укук таануу																						

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу, өздөштүрүүдөн улам калыптанган компетенциясы, окуу дисциплинасын өздөштүрүүдөгү пландалган жыйынтыктар.

Дисциплинаны өздөштүрүүнүн жыйынтыгында студент төмөндөгүлөрдү:

Билүүгө

- логикалык жактан анык айтканымдуу, аргументтелген жана так сүйлөө, жаза билүүгө, илимий тилде сүйлөй алууга, кесиптик тексттерди түшүнүүгө, талкууларда айтылган ойлордун логикасына анализдей билүүгө;
- башкаруу ишмердүүлүгүндө тексттик документтерди даярдай билүү;

- кептик баарлашууну наркандай түрлөрүнө жарашатилдик материалдарды тан доону;
- кабылалуу жана мүнөздүк кыкмаларды үйрөнүү;

Жасай билүүгө

- илимдеги, техникадагы жана кесиптик тармактагы технологияда жаңы көрүнүштөрдүн социалдык-экономикалык, маданий түпкүлүгүн мамлекеттик тилде талдай билүү, алдын – ала көрө билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу ;
- мамлекеттик тилде оозеки жана жазуу түрүндө баарлаша билүүгө жана зарыл болгон тилдерди билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу ;
- кичи жамааттар менен уюштуруу жана башкаруу жумуштарына даярдыкта болуу ;
- турмуштук маанилүү философиялык көйгөйлөр тууралуу ойлорун аргументтүү жана толеранттуу айтып берүү (СИЖМК-1);
- жаңы ойлорду жаратуу жана кабыл алуу жөндөмү, ой жүгүртүүнүн креативдүүлүгү ;
- жамаатта иштөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу, аларды башкаруу, жамаат мүчөлөрүнүн жеке өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу, алардын ишмердүүлүгүнө багыттоого ;
- социалдык жана кесиптик маселелерди чечүүдө социалдык, гуманитардык, экономикалык илимдердин негизги жоболорун жана методдорун колдонуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу ;
- социалдык маанилүү көйгөйлөрдү жана процесстерди анализдөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу ;
- мамлекеттик тилде юридикалык жана башка документациялар боюнча жыйынтыктарды туура чагылдыруу ;
- сөздүк менен иштөөнү билүү;

Ээ болууга

- кесиптик жана социалдык тармакта оозеки жана жазуу коммуникация кыкмаларына ээ болуу ;

- өзүнүн кесиптик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү негизги терминологияны, чет тилдерди билүү, жалпы кесиптик текстти которууда оозеки жана жазуу кеп ыкмаларына, чет элдик өнөктөштүгү менен пикир алышуу техникасына ээ болуу;
- илимий-техникалык документацияны иштеп чыгуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу, иштелмелердин жыйынтыктарын жасалгалай билүү, жыйндарга, тегерек столдорго, симпозиумдарга катышып, чыгып сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу ;
- мамлекеттик тилде оозеки жана жазуу түрүндө баарлаша билүүгө жана зарыл болгон экинчи тилди билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу;
- илимий таанып билүү методологиясына ээ болуу жана аны практикалык ишмердүүлүккө колдонууга даяр болуу ;
- мамлекеттик тилде юридикалык документтерди даярдоо ыкмаларына ээ болуу ;

Сунушталган билим берүү технологиялары. «Кыргыз тили» дисциплинасын окутууда окутуунун төмөнкү методдору колдонулат:

- мээге чабуул;
- кичи тайпаларда иштөө;
- долбоорлорду түзүү;
- презентация (студенттер тарабынан даярдалган);
- демонстрация;
- эссе жазуу;
- илимий макаланы комментариялоо;
- тема боюнча илимий адабияттын обзорун даярдоо;
- китепке(макалага) сын жазуу,сын айтуу;
- студенттердин(бири-биринин) жоопторуна комментариялоо;
- чыгармачыл тапшырмалар;
- резюме даярдоо;
- «чакан-конференция»;
- «тегерек стол»;

- интервью алуу;
- таблицаларды жана схемаларды түзүү, слайд жасоо;
- тестирлөө;
- ролдук оюндар, ж.б.

Адаптациялык окутуу—окуу процессин студенттин окутууга чейинки же окуп жаткан учурдагы жеке даярдык деңгээлин эсепке алуу менен окуу процессин уюштуруу ыкмасы.

Активдүү окутуу—бул пассивдүү катышууга мүмкүн болбогон, мындайча айтканда ар бир студент белгилүү бир ролдогу тапшырма менен алектенет, ал боюнча эл алдында көрсөтүүгө, сүйлөп берүүгө тийиш же анын ишинин жыйынтыгы топтун алдына койгон милдет-максаттарына чон таасир тийгизет. Активдүү окутуу студенттин таанып билүү ишин стимулдаштырууга негизделген метод болуп саналат.

Дисциплинаны окутууда интерактивдик методдор да кеңири колдонулат. Маселен, предметти окутууда тексттер менен иштөөгө өзгөчө басым жасалат. Анда интерактивдик методдордон «Башкарып окутуу(Багытталуучу окуу, багыт берип окутуу)» Бул: тексттин мазмунуна жана идеясына жараша алдын ала божомолдоого жана суроолордун түзүлүшүнө негизделген текст менен иштөө ыкмасы. **Текстке инсерт-анализ жасоо**, текстти окуп-түшүнүү, угуп түшүнүү, окуу процессинде активдүү иштер, методдор: ролдорго бөлүштүрүлгөн оюндар, жагдайлык тапшырма, тренинг, сахналаштырылган оюндар, доклад, кейси-стади, тестирлөө.

Ошондой эле грамматикалык тема менен текстти айкалыштыруу үчүн кластер, синквейн методдору.Чыгармачыл активдүүлүктү арттыруу максатында «Кейс-методу»,«Мээге чабуул», «Полемика»,дискуссияж.б. методдорду колдонууга болот.

3-глава боюнча корутунду

Үчүнчү глава боюнча ойду жыйынтыктасак, билим берүү процессиндеги жаңы концептуалдык абал, компетенциялар арсеналын калыптандыруунун принциптерин жана методикалык ыкмаларын конкреттештирүү жана эн

башкысы, компетенцияларды конкреттүү мазмун менен толуктоо, компетенттүүлүк ыкмасынын алкагында кесиптик даярдыкты ийгиликтүү реформалоо зарылдыгы турат. Изилдөө ишибизге байланыштуу юристтин тилдик компетенциясынын өзгөчөлүгү анын мазмуну юристтин кесиптик ишмердигинде сот процесстин милдеттерин чечүүгө багытталгандыгында турат жана юридика чөйрөсүндөгү окуянын сандык жагынан сапаттык жагына өтүүсүнө байланышта боло тургандыгынан көрүнөт.

Юристтин тилдик компетенциясынын жүзөөгө ашырылышы анын жеке сапаттары (эмоционалдык-эрктиккреативдик, сугтетивдик, перцентивдик) жана инсандык психологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта. Диссертациялык изилдөөдөгү психологиялык-педагогикалык шарттардын бири катары мамлекеттик тилди окутуу боюнча сабактарды уюштуруу технологиясын жана аларды өткөрүүнү иш жүзүнө ашыра турган кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө принциптери чыгат: а) интеграциялоо принциби, б) проблемалуулук принциби, в) жекече салымдар принциби. Интеграциялоо принциби адистиктин тилин атайын профилдеги сабактар менен байланыштыруу мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтөт. Проблемалуулук принциби окутуу практикасындагы конкреттүү көз карандылыкты белгилейт: эгерде студенттерге окуп жаткандарды окуу-кесиптик көйгөй маселелерди чечүү зарылдыгын койсок, анда аларды чечүү процессинде бул студенттерди тилдик гана эмес, экстралингвистикалык мүнөздөгү компетенциялар дагы өнүгөт, булар инсандыктын түптөлгөндүгү тууралуу күбөлөндүрүп турушат. Жекече салымдар принциби окутууну кесиптик тилдик компетенцияларды үйрөнүү боюнча биргелешкен ишмердикте уюштуруунун негизги шарттарын иш жүзүнө ашырат.

Юрист-студенттердин кесиптик тилдик компетенциясын түптөө боюнча окуу иштеринин натыйжалуу формалары болуп ар түрдүү инновациялык каражаттарды жана окутуу ыкмаларын колдонуу эсептелет: долбоорлорду түзүү, эл алдына чыгып сүйлөөгө даярдоо, кесиптик маанилүү көйгөйлөрдү талаш-тартыш талкуулоо, көйгөйлүк кырдаалдарды ойлоп көрүү, слайддарды,

видео тасмаларды, бет ачаарларды даярдоо..Окуу процессинде активдүү формалар жана ыкмалар колдонулушу керек, алар келечектеги юристтердин кебин жандандырып, түрдүүлүккө алып келет.(жыйындарда, коммерциялык сүйлөшүүлөрдө, сот процессинде, кызматтык аңгемелешүүлөрдө, талаш-тартыштарда, кардарлар менен иш алып барууда ж.б.у.с.) Кептик кырдаалдарды коллективдик талкуулоо, баарлашуунун ишкер түрүнүн үстүндө иштөөдө, тексттерди стилдик жактан редакциялоодо, келечектеги адисттердин тилдик компетенцияларын түптөөгө көмөктөшөт. Тилдик ченемдерди, тилдеги эрежелерди бузбай үйрөнүү туура сүйлөөнү камсыз кылса, кеп маданияты так, элестүү, орундуу, көркөм сүйлөөгө үйрөтөт. Сөзсүз эле окутууда грамматика менен катар кесипке байланышкан кептик темаларды окутуу да маанилүү.

Чыгармачылык менен иштөөгө, чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө интерактивдүү методдорду пайдалануу жөндүү.Юристин адистик чеберчилигин өстүрүүдө тилдин, анын сүйлөөсүнүн, мимикасынын, ички, тышкы маданиятынын мааниси өтө зор экени изилдөө ишибизде бир канча жолу белгиленди. Адам тагдырына ойлук кылып жаткан кезде тилдин таасирлүү орун алышы иштин оң жагына чечилишине көмөк көрсөтөт. «Салмактуу чыккан сөз болсо, шайтан да чоочуйт, сестенет»,,-дейт кыргызда. Орундуу айтылган чечен юристин сөзү—эч бир курал менен алмаштырууга болбой турган каражат болоору анык.

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз тараптан, юрист-студенттерде кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө процессинин үлгүсү— бул изилденип жаткан объекттин изилдөөнүн максаттары үчүн олуттуу болгон жактарын калыбына келтирүүчү система экендиги, жана ушундан улам ушул объект тууралуу билимдерди алуунун ортомчу ыкмасы катары кызмат кылаары аныкталган.

Кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө үлгүсүн негиздеп жаткан учурда биз билим берүүдө топтолгон ар түрдүү ыкмалардын негизги жоболорун алдык. Андрагогикалык ыкма - келечектеги адистерди кесиптик даярдоо процессинде чоң кишилерди окутуу үлгүсүн иш жүзүнө ашырууну божомолдоп турат; контексттүү ыкма-аларды ишмердикке окутуунун кесиптик ишмердик

контекстинде зарыл экендигин бөлүп караштырат; аксиологиялык ыкма-студенттерде жалпы адамзаттык жана кесиптик баалуулуктарды иштеп чыгарууга карата багыт алууда турат; инсандык-ишмердик ыкмасы-жөн гана адамдын психикалык дүйнөсүн изилдөөнү камсыз кылбастан, педагогикалык процессти уюштурууга карата анын бүтүндүк жана ишмердикке багытталгандыгы көз карашынан жаңыча кароого шарт түзүп турат; мүмкүндүк ыкмасы - мүмкүн болуучу педагогикалык кубулуштарды табууга, аларды талдоого алууга, кесиптик мүмкүн болуучу милдеттерди түзүүгө, алардын натыйжалуу чечилиши үчүн каражаттарды жана шарттарды иштеп чыгууга багыт берет; кырдаалдык жана тапшырмалуу ыкма – эң жогорку даражада эксперименталдык окутууда кесиптик мүнөздөгү кырдаалдарды жана милдеттерди колдонуу үчүн негиз болуп кызмат аткарат. Бул жогоруда көрсөтүлгөн ыкмалар бизге юрист-студенттерде кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө процесси анда натыйжалуу өтө турган шарттарды негиздөөгө мүмкүндүк берүүчү негиз салуучу мыйзам ченемдүүлүктөрдү чыгарып алууга шарт түзүшкөн. Бирок биз изилдөөбүздө ага таяна алган борбордук ыкма болуп, компетенттүүлүк ыкмасы эсептелген эле, ал эң жогорку даражада биз тараптан алынып чыгарылып жаткан юрист-студенттердеги кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө боюнча милдетти далилдей алган.

Изилдөөнүн үчүнчү главасынын негизги милдеттери «Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу» предметинин жана юридикалык профилдин адистиги боюнча профилдик дисциплиналардын («Конституциялык укук», «Мамлекеттик жана укуктун теориясы», «Кылмыш укугу», «Жарандык укук», «Эл аралык укук») материалдарында чечилген.

IV глава Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы

4.1. кесипке багыттап окутууга арналган экспериментти жүргүзүү

2011-2012, 2012-2013, 2013-2014-окуу жылдарында жогорку окуу жайларынын юридикалык адистиктерди даярдашкан Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетинде, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында, Билим берүүдөгү заманбап маалыматтык технологиялар институтунун юридикалык факультетинде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун талапка ылайык өтүлүшү, студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруу парадигмасын, алардын кыргыз тилине кызыгуусун, умтулуусун бардык проблемалар менен таанышуу максатында эксперимент жүргүздүк. Педагогикалык экспериментке 1-курстардан жалпысынан 550 студент катышты. Окутуучулар, студенттер менен суроо-жооптор, аңгемелешүүлөр, тегерек столдор (мисалы: «Кыргыз тили кылымдарды карыткан, Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан» аттуу), тесттер, ачык сабактар (мисалы: «Кыргыз Республикасынын Конституциясы» жана «Зат атоочтун сан жана жак категориясы» деген ж.б. темаларда) өткөрүлүп, илимий жыйынтыктар сыноодон өткөндүгү натыйжалуу тастыкталды.

Экспериментталдык изилдөөбүздүн максаты кылып төмөндөгүлөрдү алдык: а) кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөнүүдө студенттин тилдик

компетенциясын түзүүгө, компетенттүүлүккө ээ болуусуна кедерги болгон жагдайларды аныктоо; б) тил үйрөнүүдөгү шык – жөндөмдөрүн, көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн натыйжалуу ыкмаларды, каражаттарды сунуштоожана аларды колдонуудан алынган жыйынтыктарды текшерүү, талдоо;в) изилдөөгө кошумча-алымчаларды киргизүү;

Мамлекеттик тил сабагынан окуткан окутуучулар менен аңгемелешүү жүргүзүлдү. Анда жумушчу программаларындагы студенттердин тилдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүүнүн пландаштырылышын жана иштин жүрүшү менен тааныштык, талкуу, талдоо жүргүздүк. Андан соң студенттер менен иштөөдөн мурун аларга анкеталык сурамжылоо жасалды. Анкеталык сурамжылоого төмөндөгүдөй суроолорду киргиздик:

1-суроо: Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу сабагында тилдик компетенция, тилдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө кандай тапшырмалар берилет?

2-суроо: Бул тапшырмаларды аткаруу үчүн эмнелер кошумча аткарылышы керек?

3-суроо:«Компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүн өз түшүнүгүңөрдө чечмелеп бергилечи?

4-суроо: Өз алдыңарча тилдик «компетенция», «компетенттүүлүк» боюнча билимиңерди өстүрө аласыңарбы ?

5-суроо: ЖОЖго келгенге чейин тилдик компетенттүүлүк, тилдик компетенция боюнча билимиңер (куржунуңар) канчалык эле, бул боюнча өсүшкө ээ болдуңарбы?

6-суроо: Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окуудан сен өз кесибиңе пайдалуу эмнелерди ала аласың?

Эксперимент үч этап менен жүргүзүлдү (констатациялоо этабы, изденүүчү этабы, текшерүүчү этап).

Констатациялоочу эксперимент. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин юридика факультетинде, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында, Билим берүүдөгү заманбап маалыматтык технологиялар

институтунун юридикалык факультетинде жүргүзүлүп, ага 550 студент жана окутуучулар, окутуучу-окумуштуулар катышты. Бул эксперимент юрист адистигинде окуп жатышкан студенттерди төмөндөгү билгичтиктерин калыптануу деңгээлин текшерүү максатында жүрдү.

- текстти окуп түшүнүү, угуп түшүнүү менен келечек кесиптерине ылайыктуу маалыматтарды эстериине сактап калуу, ошол кесипке багытталган тексттердин алкагында сүйлөй билүү, өз оюн эркин жеткирүү деңгээли ;
- тексттин алкагында грамматикалык материалдарды өздөштүрүү, ал формаларды (грамматикалык) кебинде колдонуп, сүйлөө деңгээли;

Эксперимент жүрүп жаткан окуу жылынын ичинде өтүлгөн грамматикалар боюнча,өздөштүрүлгөн материалдардын негизинде текшерүү иштер жүргүзүлүп, анда жат жазуудагы сабаттуулук, жазуу техникасынын калыптанышы боюнча да деңгээлдери аныкталды.

Алгачкы жүргүзүлгөн эксперимент төмөндөгүдөй жыйынтыктарды берди:

1. Студенттер кесиптерине байланышкан тексттерди тез кабыл алышып, эркин ойлорун айтып бере алышкандары да, айтып бере алышпагандары да бар.
2. Сүйлөп баратып, терминдердин кыргызча аталышын таппай калышат. Сүйлөө речтери өтө бай эмес.
3. Орус мектептерин бүтүшкөндүктөн жазуу иштеринде каталар көбүрөөк кезигет.
4. Макал-лакаптарды кеп ишмердүүлүгүндө туура, кенен колдоно алышпайт.
5. Сабакта сөздүк иштери системалуу жүргүзүлбөйт.
6. Окуу китептери туура тандалып окутулбайт.

Эксперименттин жүрүшүндө ЖОЖдордун программасын студенттер кандай деңгээлде өздөштүрүп жатканы, кесипке багыттап окутуунун өзгөчөлүктөрү, тандалып алынган китептердеги материалдар үзгүлтүксүз текшерилип турулду. Үзгүлтүксүз иш-аракеттин аркасында тың

студенттердин далдасында калган жалкоо студенттер азайып, тилим менин кесиптик куралым, мен өз кесибимди сүйөм, ал үчүн чечен болуп чыгышым керек дегендердин саны арбыды. Кандай формада сабактардын өтүлүшү пайдалуу экенин билүү максатында студенттерден тест алдык. Анда төмөндөгүдөй тапшырмалар каралды:

1. Өтүлгөн материалдарды өздөштүрүүдө сен үчүн эмнени пайдалануу жеңил ?

- А) . өзүмчө окуп даярданганым;
- Б) . окутуучунун түшүндүрүп берүүсү;
- В) . окуу китептеринен, лекциядан окуганым;
- Г) . таблицалар аркылуу түшүндүрүүдө;

2. Тилдик компетенцияны өздөштүрүүдө эмнелер зарыл?

- А) . Адамдын өзүнүн шык-жөндөмү;
- Б) . Терминдер менен иштөө;
- В) . Терминдерди эске тутуу;
- Г) . Макал-лакаптарды көп билүү;

3. Текст менен иштөөдө кандай тапшырмалар аткарылыш керек?

- А) Тексттин мазмунун уккан боюнча кайра айтып берүү;
- Б) Текстте жолуккан терминдерди жаттоо ;
- В) Тексттин мазмунун сактоо менен кайрадан өзгөртүп түзүү;
- Г) . Текст боюнча кластер, синквейн түзүү;

4. Өтүлгөн теманы өздөштүрүүдө эмнелерге басым жасоо пайдалануу деп ойлойсуң?

- А) . кесипке байланышкан тексттерге;
- Б) . кесипке байланышкан терминдерди көбүрөөк эске сактоо;
- В) . кесибипке байланыштуу макал-лакаптарды жаттоо;
- Г) . Грамматикага көп убакыт берүү,(бербөө);

5. Студенттердин өз алдынча иштөөсү тилдик компетенциянын өсүшүнө жардам береби ?

- А) жок;
- В) жардам берет;

Б) көп эмес; г) жарым – жарылай;

Эксперимент жүргүзүү үчүн окуу жайлар тандалып алынгандан кийин ишти андан ары алып баруу боюнча план түздүк: Алгач курсту окуган окутуучулар менен таанышуу, аңгемелешүү; андан соң студенттердин мектептен алган тил билүү жөндөмдөрүн текшерүү (эксперимент жүргүзүүдө студенттерди тайпаларга бөлүп алуу керек болду);

Студенттерди тайпаларга бөлүп алууда алардын мектептен алган тил билүү жөндөмдөрүн текшерүү максатында жат жазуу жаздырып, «Өзүм жөнүндө» деген дил баяндарды жаздыруу аркылуу, сурамжылоо жүргүзүү аркылуу «баштоочу», «улантуучу» тайпаларына бөлүп алдык. «Улантуучу» деп аталган тайпага бардык үч текшерүүдөн тең эң жогорку көрсөткүчтөрдү көрсөткөндөр кирди. Экинчи тайпага – «баштоочу» тайпа деп аталып ага орто, төмөн пайызды көрсөткөндөр кирди. Эксперименталдык тайпанын курамына 309 студент катышты (теңи баштоочу топтон, теңи улантуучу топтон). Текшерүүчү тайпанын курамына 251 студент катышты (аларга деле теңме-тең баштоочу, улантуучу топтон кирди). Негизинен студенттерди биринчи жазуу жөндөмдүүлүгүн баалоо, экинчи окуу жөндөмдүүлүгү боюнча, үчүнчү сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү текшерилди. Констатациялоочу этапта жалпысынан студенттердин жазуу, окуу, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптаныш деңгээлдерин көрүүгө көңүл бурулду. Кийинки тестирилөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, эксперименталдык тайпаларда этаптан этапка өтүүдө жакшы өсүү байкалды жана жөнөкөй группаларга салыштырмалуу алардагы өсүш 25%га жогору болду. Студенттер эң жөнөкөй жат жазуу ишинде да көп каталарды кетирип жатышты. Ал эми дил баян жазууда сүйлөм түзүлүштөрүн билишпегени, этиштин чактарын көп ажырата албаганы, көптүктүн –лар мүчөсүнүн варианттарын толук өздөштүрбөгөндөрү көрүнүп турду.

Эксперимент жүргүзүүдө алгач мурунку системадагы программа боюнча, андан соң Болон системасындагы сааттар өзгөргөнүнө байланыштуу жаңы программанын негизинде болду. 2012-2013-окуу жылынан баштап жаңы

программанын негизинде иш жүргүзүлдү. Бул эки программа боюнча жүргүзүлгөн эксперименттердин айырмачылыгы бири-биринен өтө чоң. Себеп дегенде, мурда бир семестирде 54 саат окулса, кийин ал саат 30 жана 4 саат өз алдынча окууга берилип калган. 20 саат кыскарганда грамматика да, окуу материалы да кыскарат. Бирок өтүлүүчү материалды кыскартып жибергенде керектүү көп материалды бала билбей калат. Ошону эске алып, окутуунун жаңы моделин, же болбосо чет тилдерди үйрөтүүдөгү интенсивдүү курстардын методдорун алууга туура келди. Мунун натыйжасында бардык нерсе өзгөрөөрү анык. Мурда окулган окуу китеби, жогоруда кеп кылдык, окуу программасы, окутуу методду өзгөрөт. Алгач окуу программасын иретке келтирүү, ошол окуу жай даярдаган кесипке байланыштырып, окутуунун ыкчам методдоруна ылайыктап окуу китептерин жазуу маселеси келип чыкты. Китептерди түзүү боюнча талкуу жүрүп жатканда буга чейинки колдонулуп келген китептер туралуу ар түдүү пикирлер айтылды.

Студенттер билимдин көпчүлүгүн окуу китептеринен алган соң, кайсы китептер менен окуп жатышкандыктарына көңүл буруп, ошол окуп жатышкан китептери учур талабына жооп береби, студенттин кызыгуусун арттыра алабы ж.б. маселелерге токтолдук.

Кыргыз улуттук университетинин юридика институтунда (азыр факультет) жалпысынан кыргыз тили сабагы боюнча беш окутуучу эмгектенишет. Алардын үчөө илимий даражасы бар окутуучулар. Окуу программасын кесиптик багытта, юристтик адистикке ылайыкташтырып, өздөрү үчүн программаны иштеп чыгышкан. Ошол боюнча окутушат. Окуу китептеринен болсо ар кайсы эле китептерди пайдаланышат. Өздөрүнөн бир окуу китеп «Кыргыз тили» юристтер үчүн деген аталышта жарык көргөн. Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында негизинен эки китепти колдонушат. А. Осмонкулов, Т. Козубекова, Ж. Ибраимовалар тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили», юристтер үчүн окуу китебинен жана Б. Акматов, А. Муқанбетовалар тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили» юриспруденция адистигинде билим алып жатышкан студенттердин

улантуучу топторуна ылайык китептен окушат. Академияда сегиз кыргыз тилчи эмгектенишет. Бир педагогика илимдеринин доктору, эки филология илиминин кандидаттары, бирөө педагогика илиминин кандидаты. Төрт окутуучунун окумуштуулук даражасы жок. Анын бирөө журналистик адистикти бүтүргөн. Академиянын ичинде окутуу программасын өздөрү түзүп алышкан. Программаны, ф.и.д. проф, С.Мусаев рецензиялап, оң баасын берген. Аталган окутуучулар жыл ичинде ар бири бирден ачык сабакты өткөрүшөт. Академияда материалдык техникалык база жогорку деңгээлде түзүлгөн. Бардык сабактар жаңы инновациялык техникалардын жардамы менен, инновациялык методдор менен өткөрүлөт. Кайсы китептен көбүрөөк пайдаланасыңар? деген сурообузга академиянын кыргыз тил сабагынын окутуучулары төмөндөгүдөй пикирлерин айтышты. П.и.к. доц. м.а.Г.И. Сагынбаевамындайча жооп берди: Биз көбүнчө А. Муканбетова, Б.Акматовдор тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили» (юриспруденция адистиктери үчүн) деген китептен пайдаланабыз. Бул китепте керектүү тексттер бар. Студенттерге да түшүнүктүү тил менен жазылган. Көнүгүүлөрү да жакшы берилген. Студенттердин кесибине ылайык көп маалыматтарды ала алышат. Бирок биздин академия Болон системасына өтүп, быйылкы 2012-2013 - окуу жылында 1-курстарыбыздын сааттары өзгөрүп кеткендигине байланыштуу бул китеп туура келбей калат экен. Азырынча бул китеп менен 2-курстарга сабак берип жатабыз. Ал эми А.Осмонкулов, Т.Козубекова, Ж.Ибраимовалар тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили», юристтер үчүн окуу китеби студенттер үчүн өтө татаал, түшүнүксүз түзүлгөн. Алгач эле синтаксис курсунан башталат. Менин жеке көз карашымда, педагогика илиминин кандидаты катары, көп жылдык иш тажрыйба көргөзгөндөй синтаксистен баштоо студенттерге кыйындык жаратат. Тыбыштардын, тамгалардын өзгөчөлүктөрүн, сөз түзүлүшүн окубай туруп, сүйлөмгө, сүйлөм мүчөлөрүнө өтүп кетүү туура эмес деп ойлойм. Ошон үчүн мен өзүм окуткан студенттерге бул китепти окуганга сунуштай элекмин. Дагы эле ушул окуу жайдын ага окутуучусу, 34жылдык

педагогикалык тажрыйбасы бар К.Сабырбекова буларды кошумчалады : Мен, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академия ачылгандан бери иштеп келе жатам. Мурда С. Өмүралиева,С.А. Кундузаковалардын «Изучаем кыргызский язык» деген китебин пайдаланчубуз. К. Биялиевдин да китеби менен окутуп калдык. 2009- жылы өзүбүздөн эки окуу китеби чыгып, сүйүнүп окутабыз деп жатсак, тилекке каршы китеп өтө ойлонулбай түзүлгөндүктөн кайра пайдалана албай калдык. А. Осмонкулов, Т.Козубекова, Ж.Ибраимовалар тарабынан чыккан бул китеп студенттерге өтө оор. Пайдаланууга ыңгайсыз. 2011- жылы дагы өзүбүздөн китеп чыкты. А. Муканбетова, Б.Акматовдор тарабынан даярдалган бул окуу куралы жакшы . Түшүнүктүү, оңой түзүлгөн. Бирок эми муну да пайдалана албай калабыз, себеби биздин академия бүгүн эки баскычтуу билим берүү шартына- Болон процессине өттү. Анда сааттар такыр башка болуп, ал эле эмес, окутуу программасын да кайра жаңы түздүк. Болон процессине киргенде бул китеп да туура келбей калат экен. Болгону, керектүү тексттерди гана алат экенбиз.

Билим берүүдөгү жаңы маалымат технологиясы институтунун юридикалык жана экономика факультеттеринде БГУдан 2007-жылы чыгып,дагы кайрадан оңдолуп, толукталып 2009-жылы чыкканБ. Кодоров, М. Сыдыкбаева,Н.Б. Мамырбаевалардын «Кыргыз тили»ЖОЖдордун орус бөлүмдөрүнүн улантуучу топтору үчүнтүзүлгөн кыргыз тилинин окуу китеби жана Б.Акматов, А.Муканбетовалар тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили» юриспруденция адистигинде билим алып жатышкан студенттердин улантуучу топторуна ылайык китептерден окушат. Белгилеп кетчү жагдай,аталган институт жаңы ачылгандыгына байланыштуу өздөрүнөн чыккан азырынча окуу куралдары жок. Программаны типтүү программалардын негизинде өздөрүнүн ички сааттарына байланыштырып түзүп алышкан.Баштоочу топтун студенттерине БГУдан чыккан Б.Деркенбаева,М. Сыдыкбаевалардын «Кыргыз тили» баштоочу топтун 1 – курстары үчүн окуу китебин, 2 –курстары М.Сыдыкбаева , Н.Б.Мамырбаева, Г.Ногойбаевалар тарабынан түзүлгөн

«Синтаксис» баштоочу топтун студенттерине арналган кыргыз тилин окушат.

Ал эми Кыргыз-Орус-Славян университетинин юридика факультетинде он окутуучу эмгектенет. Алардын бирөө илимдин доктору, профессор, үч илимдин кандидаты эмгектенишет. 2009-жылы типтүү программа чыгарышкан. Окуу китептеринен өздөрүнөн чыккандан сырткары А.Муканбетова, Б.Акматовдор тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тили» юриспруденция адистиктери үчүн чыккан китептен жана БГУда даярдалган Б.Кодоров, М.Сыдыкбаева, Н. Мамырбаевалар тарабынан чыккан « Кыргыз тили» улантуучу топтун студенттерине арналган китептен окушат.

ЖОЖдордо мамлекеттик тил сабагы бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албай жатышынын бирден - бир себеби, мен жогоруда бир канча жолу кеп кылдым, башка адистиктегилердин кыргыз тили оңой деп сабак берип жатышы. Кыргыз тили эч кандай оңой эмес. Аны накта кыргыз тилчи адисттер гана сабак бериш керек. Окуу куралдарынын кесипке багытталып чыгарылгандарында кемчиликтердин арбын экендиги, кыргыз тилине болгон муктаждыктын өспөй жатышы бөгөт болуп келгендигин эксперимент дагы бир жолу ырастады. Дагы бир нерсе укуктук тармактарда адистерди даярдоочу жогорку окуу жайлар «Укук тармагында мамлекеттик тилди өнүктүрүү программасын» иштеп чыгышса, аны кабыл алышса жакшы иш болот эле. Бул эми сунуш. Ал программанын негизинде укук тармагында адистерди кыргызча сүйлөтүү, окутуу маселелери жолго коюлмак. Мында сөз жалаң эле окутуу эмес, окутууга керектүү китептер, жаңы технологиялардын катары түзүлмөк. Ал эле эмес укук тармагында иштей турган келечектеги адис иш кагаздарынын акыркы үлгүлөрүн мамлекеттик тилде жүргүзүүнү толугу менен үйрөнүп чыгууга шарт түзүлүп, сааттар каралат эле. Укук тармагындагылар үчүн кыргызча - орусча терминдердин сөздүктөрү жарыкка чыгып, ал эле эмес ар бир эле укук тармагында иш алып баруучуга жеткидей санда көп тираж менен чыкмак.

Таблица 4.1.1 - Педагогикалык экспериментке катышкан окуу жайлар

№	ЖОЖдун аты	Факультети, адистиги	Группасы, курсу	Окуу формасы	Студенттердин саны	Өтүлгөн жылы
	Ж.Баласагын атындагы КУУ	Юриспруденция	1-2-курс	күндүзгү	200	2011-2012 2012-2013- 2013-2014-окуу жылдары
2.	Кыргыз мамлекеттик юридикалык академия	Сот жана прокуратура, тергөө-криминалистика, укук жана ишкердик, адвокатура жана юстиция	1-2-курс	күндүзгү	300	2011-2012, 2012-2013-окуу жылы, 2013-2014-окуу жылы
3.	Билим берүүдөгү заманбап маалыматты технологиялар институту	Юриспруденция	1-2-курс	күндүзгү	50	2011-2012, 2012-2013- 2013-2014-окуу жылдары
	Экспериментке катышкан студенттердин жалпы саны				550	

Студенттердин тилди өздөштүрүү, тилдик компетенциясына ээ болуу деңгээлин аныктоо бардык жогорку окуу жайларда колдонулган модулдук-рейтингдик системада жүргүзүлдү. Модулдук тапшырмаларда тил үйрөнүү жөндөмдүүлүктөрүн аныктоо максатында жат жазуу жаздыруу, лексикалык минимумдарды текшерүү, укканы боюнча түшүнгөнүн айттыруу, кесиптик тексттерди котортуу (орусчадан- кыргызчага, кыргызчадан- орусчага), макал – лакап айттыруу, сүйлөө жана сүйлөшүү жөндөмдүүлүктөрү текшерилди.

Экспериментке катышкан жогорку окуу жайларда эксперименталдык, текшерүүчүлүк тайпалар тандалды. Студенттердин билим деңгээлдерин аныктап алуу үчүн тесттик сурамжылоо жүргүзүлдү.

Таблица 4.1.2. Экспериментке чейинки, эксперименттен кийинки текшерүүчү жана эксперименталдык топтордун студенттеринин билим деңгээлин текшерген жыйынтык.

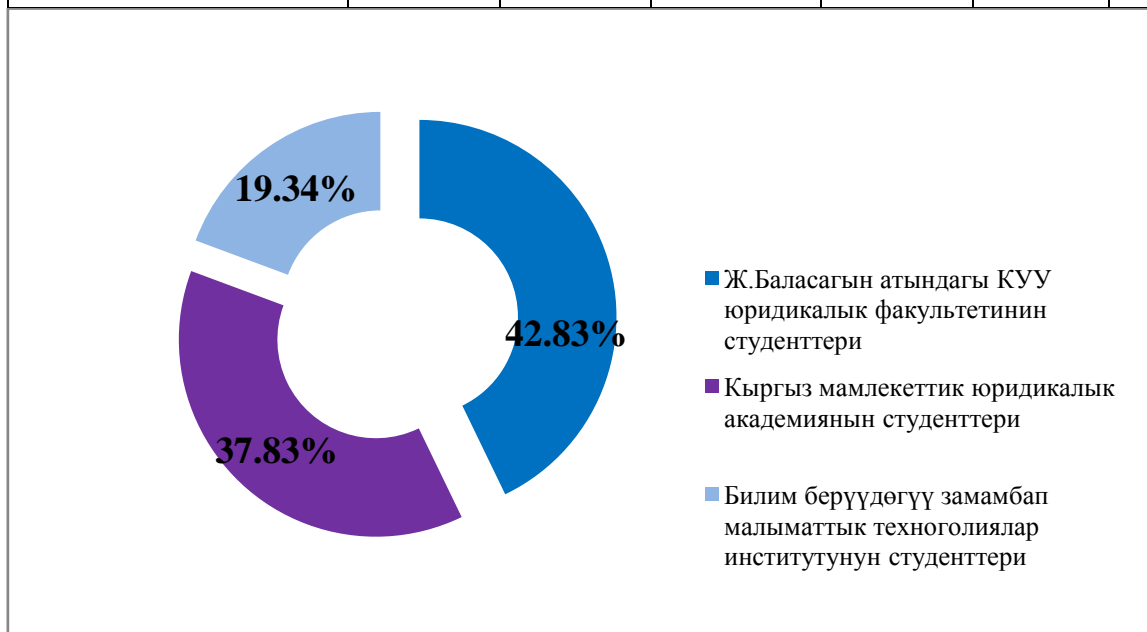
Экспериментке катышкан окуу жайлар	текш. топтуу студент саны	экспер. топтуу студент	Текшерилүүчү топ (эксперименттин башында туура жооп берген студенттердин саны)	Эксперименталдык топ (эксперименттин башында туура жооп берген студенттердин саны)	Текшерилүүчү топ (эксперименттин аягында туура жооп берген студенттердин саны)	Эксперименталдык топ (эксперименттин аягында туура жооп берген студенттердин саны)
Ж.Баласагын атындагы КУУ юридикалык факультети	86	114	1-10 суроого – 17 1-15 суроого - 42 1-20 суроого – 20 туура эмес жооптор – 7	1-10 суроого – 29 1-15 суроого - 48 1-20 суроого – 27 туура эмес жооптор – 10	1-10 суроого – 19 1-15 суроого - 43 1-20 суроого – 21 туура эмес жооптор – 3	1-10 суроого – 31 1-15 суроого - 49 1-20 суроого – 29 туура эмес жооптор – 5
Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясы (КМИА)	135	165	1-10 суроого – 32 1-15 суроого - 49 1-20 суроого – 32 туура эмес жооптор – 22	1-10 суроого – 39 1-1 суроого - 68 1-20 суроого – 47 туура эмес жооптор – 11	1-10 суроого – 36 1-15 суроого - 51 1-20 суроого – 34 туура эмес жооптор – 14	1-10 суроого – 41 1-15 суроого - 69 1-20 суроого – 50 туура эмес жооптор – 5
Билим берүүдөгү заманбап маалыматтык технологиялар институту (ИСИТО)	20	30	1-10 суроого – 4 1-15 суроого - 6 1-20 суроого – 5 туура эмес жооптор – 5	1-10 суроого – 9 1-15 суроого - 6 1-20 суроого – 7 туура эмес жооптор – 8	1-10 суроого – 6 1-15 суроого - 6 1-20 суроого – 7 туура эмес жооптор – 1	1-10 суроого – 9 1-15 суроого - 9 1-20 суроого – 8 туура эмес жооптор – 4
Бары	241	309	550			

Таблица 4.1.3. Тесттин жыйынтыктары

Экспериментке катышкан окуу жайлар	1-10 суроолор	10-20 суроолор	20-30 суроолор	30-40 суроолор	туура жооптор	пайыз (%) менен
Ж.Баласагын атындагы юридикалык факультетинин студенттери	77	88	91	43	299	42,83%

Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиянын студенттери	98	45	82	39	264	37,83%
Билим берүүдөгү заманбап малыматтык технолоиялар институтунун студенттери	39	23	45	28	135	19,34%
Жалпы жыйынтык	214	156	218	110	698	100%

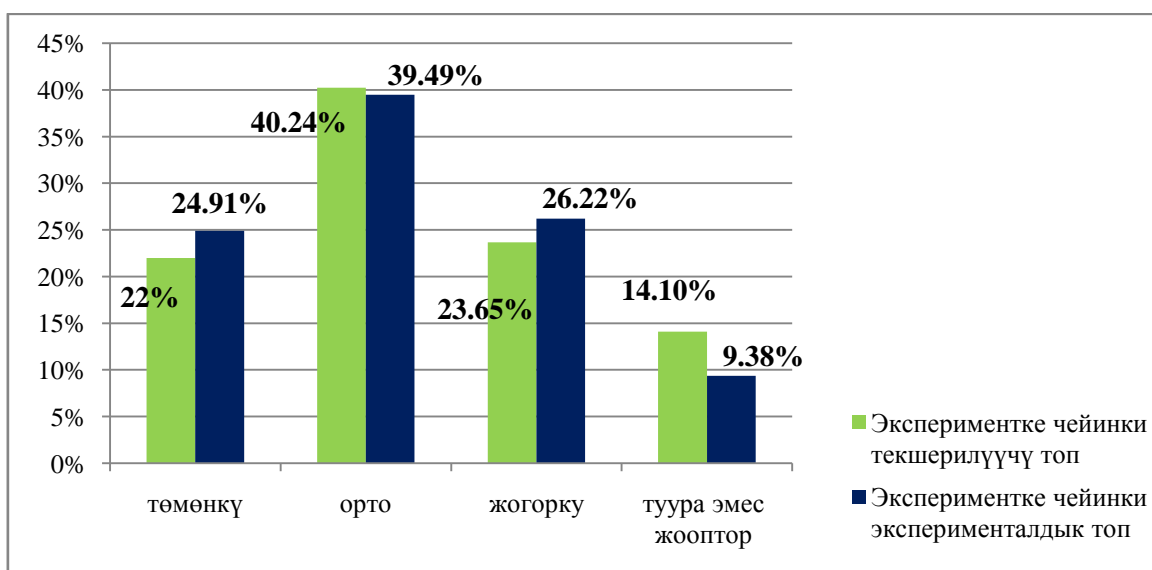
1-сүрөт. Экспериментке катышкан окуу жайларынын студенттеринин тесттен кийинки туура жооптору

Таблица 4.1.4. Экспериментке чейинки жана эксперименттен кийинки текшерилүүчү жана эксперименталдык топтордун студенттеринин билим деңгээлдеринин көрсөткүчү

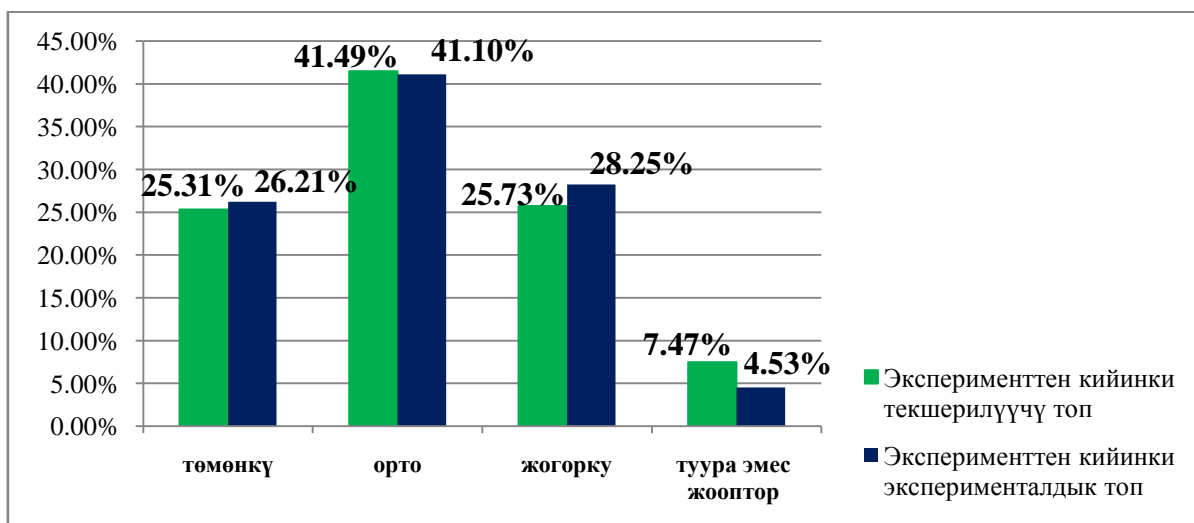
Билим деңгээлдери	Экспериментке чейинки текшерилүүчү топ	Экспериментке чейинки эксперименталдык топ	Эксперименттен кийинки текшерилүүчү топ	Эксперименттен кийинки эксперименталдык топ
төмөнкү	53	77	61	81
орто	97	122	100	127
жогорку	57	81	62	87
туура эмес жооптор	34	29	18	14
Бардыгы.:	241	309	241	309

Таблица 4.1.5. Экспериментке чейинки жана эксперименттен кийинки текшерилүүчү жана эксперименталдык топтордун студенттеринин билим деңгээлдерин текшерген жыйынтыктын пайыздык көрсөткүчү

Билим дөңгээлдери	Экспериментке чейинки текшерилүүчү топ (%)	Экспериментке чейинки эксперименталдык топ (%)	Эксперименттен кийинки текшерилүүчү топ (%)	Эксперименттен кийинки эксперименталдык топ (%)
төмөнкү	22,00%	24,91%	25,31%	26,21%
орто	40,24%	39,49%	41,49%	41,10%
жогорку	23,65%	26,22%	25,73%	28,25%
туура эмес жооптор	14,10%	9,38%	7,47%	4,53%
Бардыгы:	100%	100%	100%	100%

2-сүрөт. Экспериментке чейинки текшерилүүчү жана эксперименталдык топтордун гистограммасы

3-сүрөт. Эксперименттен кийинки текшерилүүчү жана эксперименталдык топтордун гистограммасы

Жумушчу программаларындагы студенттердин тилдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүүнүн пландаштырылышын жана иштин жүрүшү менен тааныштык, талкуу, талдоо жүргүздүк. Эксперименттин максаты - докторант тарабынан сунуш кылынган юристтик кесипке багыттап окутууга арналган тилдик ыкмалар, кептин түрлөрүн үйрөтүү багытында макал-лакаптардын ролун, элдик гумандуу педагогиканын негиздеринде, бүгүнкү эки баскычтуу билим берүү шартындагы, Болон системасынын койгон талаптарында иш алып баруу, тематикалык-кырдаал түзүүдө көнүгүүлөрдү иштетүү ыкмалары, булардын негизинде студенттердин адистигине ылайык сүйлөө речин өстүрүү, тилдик компетенцияларын калыптандыруу жана сабаттуу жазууга жетишүүнүн жолдорун сыноо эле.

ЖОЖдогу болочок адистердин тилдик компетенциясын калыптандыруунун деңгээлин объективдүү баалоо төмөнкү көрсөткүчтөр жана **критерийлердин** негизинде ишке ашырылат:

- а) грамматиканы профессионалдык багыттагы тексттер(мисалы «Кыргыз Республикасынын конституциясы», «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы», «Сот бийлиги», ж.б.) аркылуу өздөштүрүү (фразанын, сөз айкашынын, сөздүн грамматикалыктууралыгы, түшүнүктүн тактыгы, грамматикалык форманын мазмуну менен шайкеш келиши);
- б) кесиптик коммуникация тармагында кептик ойлонуу ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн критерийлер («Сенин оюнча кесиптик этиканы сактаган жоопкерчиликтүү юрист кандай болот?» деген темада эссе);
- в) кесиптик маанилүү темалардын алкагындагы оозеки (сот процесси тууралуу диалог) кептин экспрессивдүүлүгү (үйрөнүлүп жаткан тилдин үлгүсү боюнча курулган фразалардын, сөздөрдүн саны, өз мамилесин билдире алуу билгичтиги, окуяларга баа берүү, изилденип жаткан тилдин үлгүлөрүнүн ар кылдуулугун колдонуу), айтылган сөздүн (берилген тема боюнча маектин шайкеш келиши) кесиптик баарлашуу учурлары, кептин фонетикалык жана грамматикалык тууралыгы (кошумча көрсөткүчтөр);

г) кесипке багыттагы тексттерди окуу жана угузуу учурунда текстти («Сот бийлиги» деген темада талкуу) түшүнүү (түшүнүү сапаты; түшүнүү көлөмү) угуу тарабынан кабыл алынган кептин көлөмү; окуунун ылдамдыгы, кабыл алынган кептин мүнөзү; тилдик материалдын мүнөзү, алардын адаптивдүүлүгүнүн деңгээли (оригиналдуулугу), түшүнүүсүнүн тереңдиги (кошумча көрсөткүчтөр).

Констатациялоочу этап кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун абалы жана студенттердин билим деңгээли менен таанышуу, окутуу ишине жолтоо болуп жаткан айрым жалпы **себептерди** белгилөөгө мүмкүндүк берди. Алар төмөнкүлөр:

1. Студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү: алардын алган билиминин, билгичтигинин, көндүмдөрүн, тилдик компетенциясынын натыйжалуугунун жогорулашына кызмат кылуучу негизги факторлор болгон күндөлүк сабактардын теориялык, лингвистикалык, педагогикалык-дидактикалык жана психологиялык шарттары (интерактивдүү методдор менен ыкмаларды колдонуу, студенттердин жеке өзгөчөлүгүн эске алуу, алардын өз алдынча иштөөсүн өнүктүрүү, көрсөтмөлүү сабактар, аудиовидеолорду пайдалануу, мектептен алган билимдерге таянуу сыяктуу нерселер) бардык учурларда эле комплекстүү аткарыла бербейт.

2. Бүгүн республика боюнча дээрлик бардык окуу жайларга мүнөздүү кемчилик – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу боюнча методикалык адабияттардын, методикалык колдонмолордун, заманбап техникалык каражаттардын жетишсиздиги.

3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу предметине бөлүнгөн сааттардын аздыгы.

Жасалган бардык аракеттердин натыйжасынан мамлекеттик тилди окутууда тилдик компетенцияны түптөөгө, студенттердин кыргызча кебин өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлө тургандыгын эксперименттин жыйынтыгы көрсөттү.

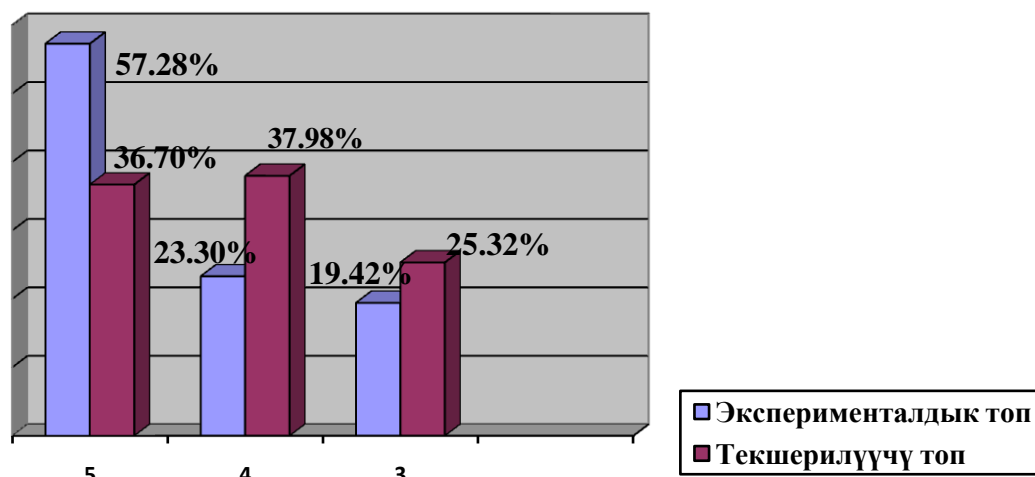
1-2-курстун студенттерине үч топтомдогу көнүгүүнүн түрлөрү боюнча тапшырмалар сунуш кылынган.Макал– лакаптарды үйрөтүүгө багытталган тилдик көнүгүүлөрдү, макалдарды үйрөтүү менен кепти өстүрүүчү, машыктыруучу көнүгүүлөрдү, макал-лакаптарды практикада колдонууга багытталган кырдаалдык-тематикалык көнүгүүлөрдү аткаруу тапшырмасы берилген. Аталган үч көнүгүүнү аткарууда тең текшерилүүчү (контролдук) тайпага караганда эксперименталдык тайпалар жогорку көрсөткүчтү көрсөтө алышты.

Эксперименттик жана текшерилүүчү тайпаларда студенттер тарабынан тапшырмалардын аткарылышынын сапаттык үч деңгээлге бөлүп талдоо жүргүзсөк, төмөндөгүдөй жыйынтыкка ээ болобуз.

1-тапшырма: Макал-лакаптарды үйрөтүүгө багытталган тилдик көнүгүүлөр (1-2-курстун студенттери үчүн)сунушталды. Бул тапшырманын аткарылыш деңгээлин баалоодо төмөндөгүдөй тапшырмалар берилди:

1. Макал-лакаптарды туура жаза билүүсү;
2. Макал-лакаптарда колдонулган сөздөрдүн лексикалык маанисин билүүсү, колдонуусу;
3. Грамматиканын кайсы эрежеси өтүлүп жаткан болсо ошого жараша талдай билүүсү;(Мисалы: кандай сүйлөм, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн табуу,аларга коюлуучу тыныш белгилер ж.б. суроолорго жооп таба алуусу)

Бул критерийлерге жараша студенттердин жообун талдаганда, критерийлердин баарына тең дал келген жооп жогорку деңгээл, 1-2-критерийлерге дал келгени орто деңгээл, ал эми 1- критерийлерге дал келген жооптор төмөнкү деңгээл деп табылды. Эгер, бул көрсөткүчтөрдү % менен берсек, анда төмөндөгүдөй жыйынтык чыгат: эксперименттик тайпалардын жогорку деңгээли 57,28 %, орто деңгээли – 23,30 %, төмөнкү деңгээли 19,42% түздү.Текшерилүүчү тайпанын жогорку денгээли 36,70 %, орто деңгээли 37,98 %, төмөнкү деңгээли 25,32 %.ти көргөздү.

4-сүрөт. 1-тапшырманын көрсөткүчүн чагылдырган диаграмма.

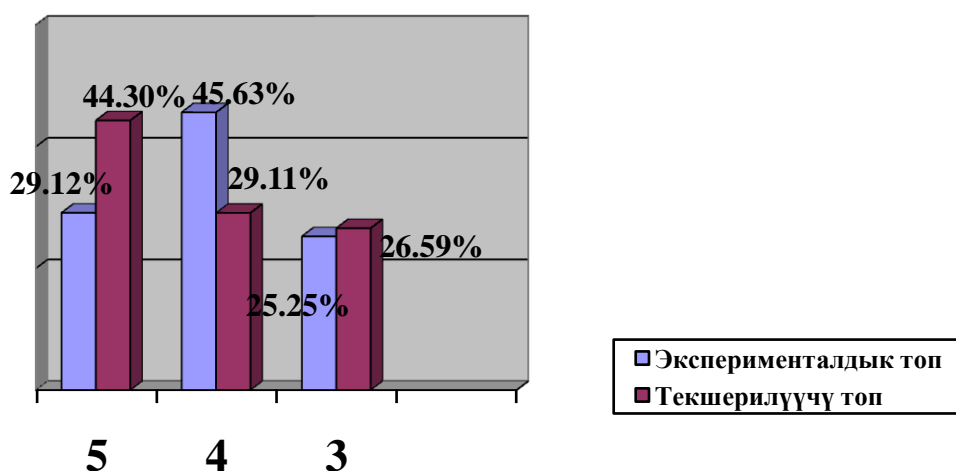
2-тапшырма : Кепке машыктыруучу макал-лакаптар. «Жалгыз күбө-күбө эмес», «Мыйзам баарыга бирдей», «Акыйкаттын отун эч ким өчүрө албайт», «Чын чычалайт, калп калтырайт», «Адамдан айла качып кутулбайт», «Ок жарасынан, сөз жарасы жаман», «Тил – акыйкат таразасы», «Бөрүгө кой кайтартпа», «Уурусун күч болсо, ээси доого жыгылат», «Жердин бейиши – эркиндик» же болбосо дагы бир макал «Таранчы жеген таруунун, бөдөнө тартат азабын», «Колуң менен кылганды мойнуң менен тартасың», «Элди алдасаң да, кудайдан корк», «Арам оокат аш болбойт», «Сактыкта кордук жок», «Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат», «Жөн жерден өрт чыкпайт», «Шеги бар - шектенет », «Сөздү чын токтотот, сууну чым токтотот », «Көрбөйт деп ууру кылба, укпайт деп ушак айтпа», «Айран ичкен кутулуптур, челек жалаган тутулуптур», «Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт», «Башка иш түшсө, байтал жорго», «Адилеттүү киши азаптан алыс», «Адам сөзгө байланат, айбан чөпкө байланат», «Адилет өкүм сүргөн жерде чыр - чатак болбойт», «Колуң менен кылганды мойнуң менен тартасың».

Тапшырмалар:

1. Кесипке байланыштуу макал-лакаптарды чогултушу;
2. Кырдаалга жараша макал-лакапты пайдаланып кетүүсү;
3. Кесиптик макал-лакаптардын маанисин чечмелеп берүүлөрү;

4. Макал-лакаптарда колдонулган айрым сөздөрдү сөздүктөрдүн жардамы менен чечмелөө, которуу;

5. Бири-бири менен кесиптик кырдаал түзүп, макалдарды кошуп маектешүү;
Бул критерийлерге жараша студенттердин жообун текшергенибизде, критерийлердин баарына дал келген жогорку деңгээл, 1-2-3-4-критерийлерге дал келген орто деңгээл, 3-4- критерийлерге гана дал келген төмөнкү деңгээл деп бааланды. Жогорудагы көрсөткүчтөрдү пайыз (%) боюнча алганыбызда төмөндөгүдөй жыйынтык ала алдык:

5-сүрөт. 2-тапшырманын көрсөткүчүн чагылдырган диаграмма.

Эксперименттик топтордо жогорку деңгээл 29,12 %, , орто деңгээл 45,63 %, төмөнкү деңгээл 25,25 %ды түздү. Ал эми, текшерилүүчү топтордо көрсөткүчтөр жогорку деңгээл 44,30%, орто деңгээл 29,11 %, төмөнкү деңгээл 26,59 ды көрсөттү.

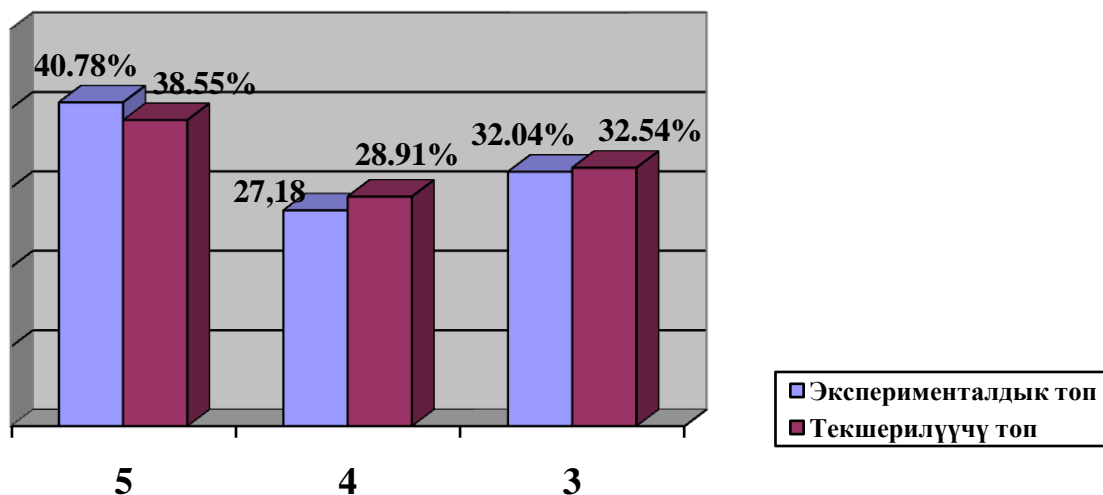
3-тапшырма: Макал-лакаптарды практикада колдонууга багытталган кырдаалдык-тематикалык көнүгүүлөр.

1.Макал-лакаптын маанисин жеткирип берүү үчүн интонация аркылуу көркөм окуй алуу, көркөм айта алуу;

2.Макал-лакап айтышуу (бири-бирине ылайыктуу макал-лакап менен жооп берүү)

Үчүнчү тапшырма боюнча талдоо жүргүзгөндө жогорку деңгээлде аткарылган эксперименттик топтун студенттери 40,78 %, ортоңку деңгээл 27,18

%, төмөнкү деңгээл 32,04 % дык көрсөткүчтөргө ээ болушту. Текшерилүүчү топтордун студенттеринин көрсөткүчтөрү төмөндөгүдөй: жогорку деңгээли 38,55 %, ортоңку деңгээл 28,91%, төмөнкү деңгээл 32,54%ти түздү.

6-сүрөт . 3-тапшырманын көрсөткүчүн чагылдырган диаграмма

Таблицадан көрүнүп тургандай, экспериментке катышкан тайпалардын жазуу, окуу, сүйлөө иштерин аткаруусу бир кыйла жакшырып, тез ыкчам аракеттер аткарылып, жазуу иштеринде да каталар азайып калганы көрүндү. Эксперименттин аягында катанын саны 3-4 эсеге азайган. Мындан улам : юрист студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандырууга көмөкчү болгон макал-лакаптарды ар бир сабакта ырааттуу талдоо аркылуу жана аң сезимдүүлүк менен эстерине сактап калгыдай кылып аракет жасоо аркылуу ийгиликтерге жетишүүгө болот деген тыянакка келдик. Демек, биздин илимий божомолубуздун теориялары практикада тастыкталды, өзүн актады. Бул экспериментте студенттердин мамлекеттик тил боюнча билимине жалпы байкоо жүргүзүү менен кыргыз тилиндеги тилдик компетенцияларынын, кеп ишмердүүлүктөрүнүн канчалык даражада өсүш болгондугун, алардын билим деңгээлин, машыгууларын, жатыгууларын макал-лакаптар боюнча ар кандай тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн негизинде текшерилди. Текшерүүнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй эксперименттик тайпалардын студенттери текшерилүүчү тайпанын студенттерине караганда мамлекеттик тил боюнча билим деңгээли жогору болгондугу көрүндү. Демек окутууну тематикалык-

кырдаалдык принципте уюштуруу менен улантуучу топтун студенттерине тилдик компетенциянын принциптерин үйрөтүү аркылуу студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө: сабаттуу жазууга жана оозеки кепин иреттөөгө мүмкүнчүлүк бар экен деген жыйынтыкка келдик.

Биздин эмгегибиздин борбордук көйгөй маселесин изилдөө, тилдик кесиптик компетенттүүлүктү түптөө процессинин айрым психологиялык-педагогикалык шарттары сакталган учурда, кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун практикалык сабактарында юрист-студенттерде башка тилдеги кесиптик компетенттүүлүгүн түптөөнүн мүмкүн болушун көрсөттүү.

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз тараптан, юрист-студенттерде кесиптик тилдик компетенцияны түптөө процессинин үлгүсү– бул изилденип жаткан объекттин изилдөөнүн максаттары үчүн олуттуу болгон жактарын калыбына келтирүүчү система экендиги жана ушундан улам ушул объект тууралуу билимдерди алуунун ортомчу ыкмасы катары кызмат кылаары аныкталган. Юрист-студенттерде кесипкөй тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруу процессинин үлгүсү динамикасында окутуучу менен студенттердин конкреттүү билим берүүчү, алуучу милдеттерди төмөнкү баскычтарда чечүү боюнча максатка туура багытталган, өз ара макулдашылган аракеттеринин удаалаштыгын түшүндүрүп турат. Долбоорлордун, лингвистикалык тапшырмалардын, кесипке багытталган тапшырмалардын, орто аралык жана көзөмөлдөөчү тилдик компетенцияларды үйрөнүү «текшерүүлөрүнүн» үстүндө иштөөнү талдоого алуу бизге юрист-студенттердеги тилдик компетенттүүлүктүн түптөлүшүнүн деңгээли тууралуу билүүгө шарт беришкен. Студенттерде кесиптик тилдик компетенттүүлүктүн түптөлүшүнүн иштелип чыккан критерийлери жана баскычтары түптөлүү процессинин жүрүшүнө көз салып турууга жана студенттерди ылдыйкы деңгээлден экинчи деңгээлге которууну камсыздоого мүмкүндүк бере алган. Эксперименттин жыйынтыгынын натыйжалуулугун төмөнкү таблицадан көрүүгө болот. (7-сүрөт менен, 6-7-таблицаны караңыз)

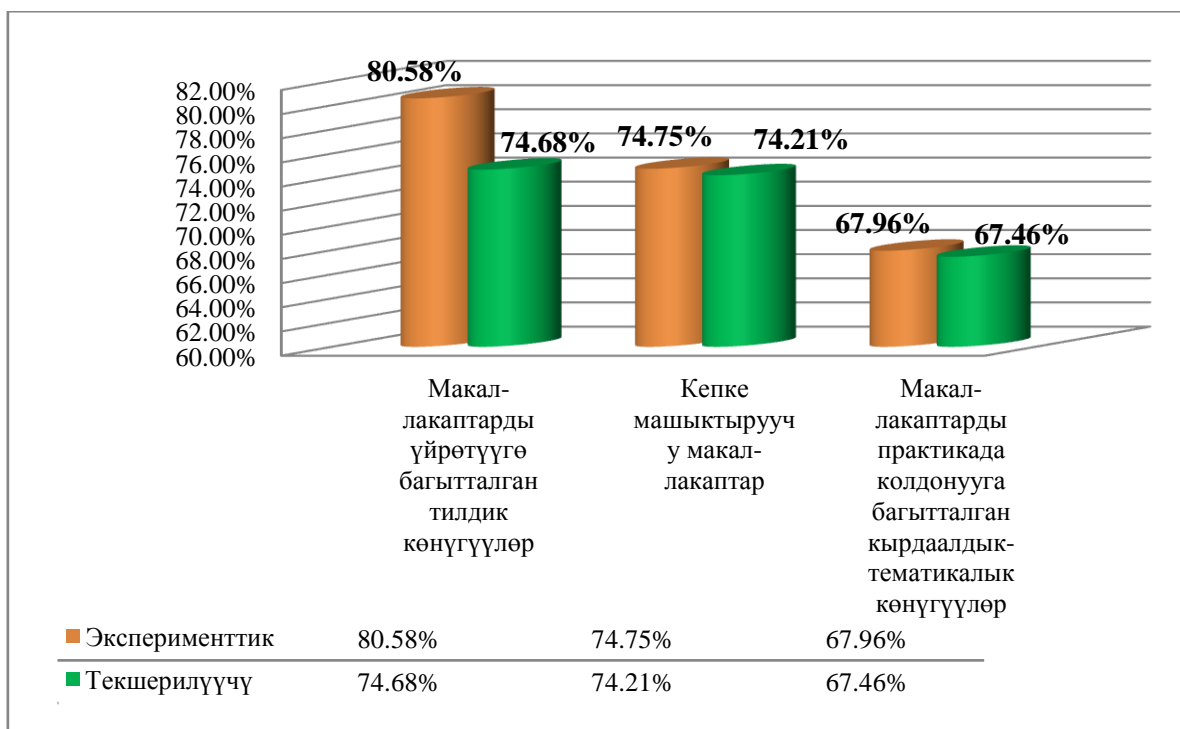
Таблица 4.1.6. Жыйынтыктоочу текшерүүдөгү көрсөткүчтөр

Экспериментке катышкан окуу жайлар	Топтор, денгээлдер	Макал-лакаптарды үйрөтүүгө багытталган тилдик көнүгүүлөр		Кепке машыктыруучу макал-лакаптар		Макал-лакаптарды практикада колдонууга багытталган кырдаалдык-тематикалык көнүгүүлөр		Орточо жыйынтык	
		кол-во студ.	%	кол-во студ.	%	кол-во студ.	%	кол-во студ.	%
Ж.Баласагын атындагы КУУ юридикалык факультети	Эксперименттик	38		38		38		114	
	жогорку	18	47,3	8	21,05	15	39,47	41	35,97
	ортонку	12	31,6	24	63,16	12	31,58	48	42,10
	төмөнкү	8	21,05	6	15,79	11	28,95	25	21,93
	Текшерилүүчү	28		28		30		86	
	жогорку	10	35,72	7	25,00	9	30,00	26	30,23
	ортонку	11	39,29	12	42,86	11	36,67	34	39,54
	төмөнкү	7	25,00	9	32,14	10	33,33	26	30,23
Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясы	Эксперименттик	55		55		55		165	
	жогорку	35	63,65	17	30,91	20	36,36	72	43,70
	ортонку	11	20,00	20	36,35	15	27,28	46	27,88
	төмөнкү	9	16,35	18	32,74	20	36,36	47	28,49
	Текшерилүүчү	45		45		45		135	
	жогорку	16	35,55	24	53,33	19	42,23	59	43,70
	ортонку	18	40,00	10	22,33	11	24,44	39	28,89
	төмөнкү	11	24,45	11	24,44	15	33,33	37	27,41
Билим берүүдөгү заманбап малыматтык технологиялар институту	Эксперименттик	10		10		10		30	
	жогорку	6	60,00	5	50,00	7	70,00	18	60,00
	ортонку	1	10,00	3	30,00	1	10,00	5	16,67
	төмөнкү	3	30,00	2	20,00	2	20,00	7	23,33
	Текшерилүүчү	6		6		8		20	
	жогорку	3	50,00	4	66,68	4	50,00	11	55,00
	ортонку	1	16,66	1	16,66	2	25,00	4	20,00
	төмөнкү	2	33,34	1	16,66	2	25,00	5	25,00
Жалпы жыйынтык	Эксперименттик	103		103		103		309	
	жогорку	59	57,28	30	29,12	42	40,78	131	42,39
	ортонку	24	23,30	47	45,63	28	27,18	99	32,05
	төмөнкү	20	19,42	26	25,25	33	32,04	79	25,56
	Текшерилүүчү	79		79		83		251	
	жогорку	29	36,70	35	44,30	32	38,55	96	39,83
	ортонку	30	37,98	23	29,91	24	28,91	77	31,95
	төмөнкү	20	25,32	21	26,59	27	32,54	68	28,22

Таблица 4.1.7. Сапаттык көрсөткүч

Тапшырмалар	Эксперименттик тайпа	Текшерилүүчү тайпа
Макал-лакаптарды үйрөтүүгө багытталган тилдик көнүгүүлөр	80,58%	74,68%

Кепке машыктыруучу макал-лакаптар	74,75%	74,21%
Макал-лакаптарды практикада колдонууга багытталган кырдаалдык-тематикалык көнүгүүлөр	67,96%	67,46%

7-сүрөт. Жогорудагы көрсөткүчтөр диаграмма менен

Бул экспериментте студенттердин мамлекеттик тил боюнча билимине жалпы байкоо жүргүзүү менен кыргыз тилиндеги тилдик компетенцияларынын, кеп ишмердүүлүктөрүнүн канчалык даражада өсүш болгондугун, алардын билим деңгээлин, машыгууларын, жатыгууларын макал-лакаптар боюнча ар кандай тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн негизинде текшерилди. Текшерүүнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй эксперименттик тайпалардын студенттери текшерилүүчү тайпанын студенттерине караганда мамлекеттик тил боюнча билим деңгээли жогору болгондугу көрүндү. Демек окутууну тематикалык-кырдаалдык принципте уюштуруу менен улантуучу топтун студенттерине тилдик компетенциянын принциптерин үйрөтүү аркылуу студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө: сабаттуу жазууга жана оозеки кепин ирээттөөгө мүмкүнчүлүк бар экен деген жыйынтыкка келдик.

Эксперименттин аягында студенттерге атайын даярдалган анкеталык суроолордун негизинде тилдик компетенцияларын текшергенибизде, мейли дил

баян жаздырбайлы, мейли диалог, монолог мүнөзүндөгү тексттер менен иштебейли алгач ирет сүйлөм түзүлүштөрүн туура коё албай кыйналышкандар оңолуп калышканы көрүндү. Сүйлөмдүн структурасын биле албай жатышкандар да бир кыйла алдыга жылуулар болгонун көрсөтүштү. Сүйлөшүү, аңгемелешүү уюштурганыбызда да көбүнчө баяндоочту астыга коюп, ээни андан кийин алып барып чаташтырып жатышты. Ошондон улам, мындан ары айрыкча диалог мүнөзүндөгү тексттер менен көбүрөөк иштетүү маселеси коюлду. Жат жазууда, лексикалык-грамматикалык тест берүүдө, угуп түшүнүүдө, котормо иштеринде (кыргызчадан-орусчага, орусчадан-кыргызчага), сүйлөшүүдө, диалогдорду аткарууда кайсыл жерден студенттердин аксап жаткандыктары аныкталып, керектүү грамматика, керектүү лексикалык материалдар тандалып окутулуусу сунушталды. Мындай кемчиликтерди жоюу үчүн педагогикалык эксперименттин андан кийинки этабы жүргүзүлдү. Ал этап изденүүчү эксперимент деп аталды.

- кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууну тематикалык кырдаалдык принципте уюштуруу менен, студенттердин кесибине ылайыктуу сүйлөө речин өстүрүүнүн ийкемдүү ыкмаларын табуу, кесибине ылайыктуу макал-лакаптардын топтомун түзүү;
- жазуу иштериндеги кетирип жаткан каталардын үстүндө иштөө үчүн көнүгүүлөрдүн топтомун түзүү, жат жазуу иштеринин ар кыл түрлөрүн иштеп чыгуу ;
- окуу китептерин кесипке багыттап, тандап окутуу; сөздүк жумуштарын байма-бай жүргүзүү;

Жүргүзүлгөн изилдөөлөргө ылайык жакшы мотивдештирилген адам активдүүрөөк болот. Мотивация көптөгөн факторлор менен шартталышы мүмкүн. **Мотивациялоо** – деп алдыга коюлган максаттарга карата жетишүүнү аныктоочу процесстерди, ошондой эле жүрүм-турумдун активдүүлүгүнө же пассивдүүлүгүнө таасир бере турган факторлорду түшүнүүгө болот. Бул маселени б.а. мотивациялоону жакшыртуу жөнүндөгү маселелерди мурда да кеп кылып өткөн элем, дидактиканын, ошондой эле педагогикалык

психологиянын негизи (башкы) маселеси болуп саналат.Себеп дегенде ар бир индивиддин билим алуу, тил үйрөнүү мейкиндигиндеги кызыкчылыктарын, умтулуусун аныктайт. Мында студенттик мотивациялоонун негизги булактарына өзүн өзү аныктоо жана өзүн өркүндөтүү мотивдерин киргизүүгө болот.

Эксперименттин жыйынтыгынан улам изилдөөнүн алдына коюлган божомолдоолорубуз туура экендиги ырасталды. Изилдөөбүздүн башында мамлекеттик тилди окутуу маселесин чечүүдө эң алгач кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда стандарттык концепцияларды, окуу китептерди, окутуунун методологиялык, методикалык негиздери иштелип чыгып, окутууга керектүү окуу китептерин, окуу программаларын даярдоо иштери аткарылышы керектиги айтылган.

Изилдөөдө эксперименталдык жол менен адистигинин тили боюнча сабактарда кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөөнүн иштелип чыгып жаткан үлгүсү апробацияланган жана анын натыйжалуулугу далилденген. Эксперименттин жүрүшүндө кесиптик тилдик компетенттүүлүктүн түптөлүшүнүн деңгээлдерин байкоолордун, аңгемелешүүлөрдүн, анкетирлөөнүн, шкалалоонун, студенттердин жоопторуна талдоо жүргүзүүнүн жардамы менен өлчөөлөр жүргүзүлгөн эле, ошондой эле алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн атайын жолдордун жана тапшырмалардын системасы иштелип чыккан. Эксперименттин акырында алынган маалыматтардын статистикалык талдоого алынышы жана иштелип чыгышы жүргүзүлгөн, алар, атайын түзүлгөн дидактикалык материалдарды колдонуу кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөөгө шарт түзө тургандыгы тууралуу жана студенттин жүйөөлүү, интеллектуалдуу жана эмоционалдык чөйрөлөрүндөгү өзгөрүүлөрдү камсыздайт.

Студенттердин окуу ишмердиги кыргыз тили боюнча практикалык сабактардын жүрүшүндө талдоого алуу, жалпысынан алганда, кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөөнүн негизинде тургузулган окутуу, студенттердин сапаттуураак тилдик даярдыктарын камсыздай тургандыгын жана юристтин

кесиби үчүн кесиптик маанилүү болгон сапаттарды өнүктүрүүгө шарт түзөт (критикалык ой жүгүртүү, рефлексия, жоопкерчилик, өзүнө болгон ишеним).

Алынган жыйынтыктары, биз тараптан негизделген кесиптик тилдик компетенттүүлүктү юрист-студенттерде түптөөнүн психологиялык-педагогикалык шарттары, статистикалык маанилүүлүк деңгээлиндеги педагогикалык мамилеге карата натыйжалуу болуп саналары тууралуу акыркы жыйынтыктарды жасоого шарт түздү.

4.2. Жүргүзүлгөн эксперименттердин, алдыңкы тажрыйбалардын топтому

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары бардык жогорку окуу жайларында милдеттүү түрдө окутулуп келгенине бир топ жылдын жүзү болуп калды. Практика көрсөткөндөй, мамлекеттик тил катары кыргыз тилин республиканын бөтөн тилдүү студент-жарандарына үйрөтүүнү оңой-олтоң эле иш катары кароого болбой турганын эксперимент дагы бир жолу ырастады. Ага ар түрдүү кырдаалда ар кандай мамиле кылуу менен өтө ийкемдүү усул-ыкмаларын колдонбосо, ар бир жарандын мамлекеттик тилге карата кызыкчылыгын канааттандыруу мүмкүн эместигин да жүргүзгөн эксперимент далилдеп берди. Ошол себептен бул багытта эмгектенген окумуштуулар бүгүнкү күндө мамлекеттик тилди окутуунун ар кандай усул-ыкмаларын өздөрү эмгектенип жаткан кырдаалга, окуп жаткан студенттердин кызыкчылыгын эске алуу аркылуу алардын керектөөлөрүнө ылайык ар кайсы адистиктерге адистешкен жогорку окуу жайлары ар түркүн формаларын колдонуу менен ишке ашырып жатышат. Эң бир татаал жана кызык жери бир окуу жайда иштелип чыккан андай методдор экинчи бир окуу жайына колдонууга мүмкүн эместигин көрсөтүлүп, ар бир окуу жай өзүнүн окутуп жаткан адистиктерине жараша анын спецификалык касиетин аныктоосу зарыл экендигин көрсөтүүдө.

Экинчиден, азыр мамлекеттик тилди окутуу менен алектенген окумуштуулардын арасында жогорку окуу жайларында мамлекеттик тил кантип окутулушу керектиги жана ал эмнеге негизделиши зарыл экендигине келгенде али күнчө так пикир жок экендиги таң калтырбай койбойт. Мунун өзү

ушул мезгилге чейин окутулуп келген мамлекеттик тилди жарандарга үйрөтүүнүн толук эрежеси иштелип чыга электигин жана бул багытта дагы далай иштер аткарылышынын милдет-максаттарын көрсөтүп турат. Анткени буга чейин практикаланып келген жалаң гана кыргыз тилинин грамматикасына таянуу менен тилди үйрөтүүгө аракеттенишкен окумуштуулардын көз карашын жокко чыгарган шарт болуп, б.а. ал концепция менен канчалык окутсада жарандар тил үйрөнө албай жаткандыгынан улам экинчи көз караштагылар пайда болуп отурат. Алар адамдардын өз ара мамилесин-коммуникацияны биринчи планга коюу менен кырдаалга жараша, өзгөчө сүйлөө речти өнүктүрүү керектигине таянуу аркылуу иш жүргүзгөнү менен айырмаланышат. Окутуучу-окумуштуулардын мындай бирин-бири жокко чыгарган көз караштары сыяктуу эле мамлекеттик тилди окутуунун статусуна келгенде да эки көз караш жашап келе жатат. Биринчилери, мамлекеттик тилди улуттук тил катары окутууну сунуштаса, экинчилери, бөтөн тил катары (как иностранный дегендей) окутуу керектигин айтып жатышат. Окумуштуулардын көз караштары ар түрдүү болгону менен бардыгынын түпкү максаты мамлекеттик тилди бөтөн тилдүү жарандарга тез жана сапаттуу үйрөтүү максатын көздөп жаткандыгы менен биригишет. Азыркы шартта мындай концептуалдуу көз караштардын кайсынысы болсо да тикелей тил үйрөтүүгө карата максат койгондуктан, аны ишке ашыруунун оптималдуу жолдорун издеп, илимий-теориялык ички карама-каршылыкта өздөрүнүн алган багытынын туура экендигин далилдөөгө аракеттенишүүдө. Ошол себептен ар бир сунушталып жаткан көз караш турмуштук реалдуулукта канчалык кызмат өтөп, кандай жолдор менен бөтөн тилдүү жарандарды үйрөтүү максаты конкреттүү түрдө белгилүү бир окуу жайдын бул багытта аткаруучу иштеринин негизги мазмунунда аныктап берүүдө.

Жасалган бардык аракеттердин натыйжасынан мамлекеттик тилди окутууда тилдик компетенцияны түптөөгө, студенттердин кыргызча кебин өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлө тургандыгын эксперименттин жыйынтыгы көрсөттү.

КОРУТУНДУ

Изилдөө ишибизде кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенциясын түзүүнүн лингводидактикалык негиздерин ишке ашырууну жана юрист-студенттерди кесиптик тилдик компетенттүүлүккө даярдоодо актуалдуу милдеттерди чечүүгө аракет жасалды. Кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөөнүн көйгөй проблемаларын коюу, педагогикалык процесстин жана инсан аралык мамилелердин гумандаштырылышына багытталган билим берүүнүн жаңы системасын түзүүнү божомолдогон эскилиги жеткен педагогикалык парадигманы алмаштырууга байланышкан жана компетенттүүлүк ыкмасына негизделген тил үйрөтүүгө болгон мындай процессин тургузууга карата талаптарды шарттайт, ал эми эң башкы басым окуп жаткандарда адамдын негизги психикалык чөйрөлөрүн, анын инсандык сапаттарын өнүктүрүүнү жана инсандыктын бүтүндүк менен гармониялуу өнүгүүсүн, интеллектуалдык потенциалынын жогорулоосун стимулдаштырууну божомолдогон кесиптик тилдик компетенцияларын түптөөгө карата коюлган эле.

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз тараптан ушул квалификациялык иштин маанилүүлүгүн аныктай турган карама-каршылыктар табылган жана көйгөй маселе белгиленген эле. Ушул изилдөөнүн автору пайда болгон карама-каршылыктарды чечүүнүн кандай жолун көрүп турат? Диссертациялык изилдөөнүн негизги идеясы, келечек адистерге, анын ичинен юрист-студенттерде кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө, студенттер тарабынан лингвистикалык жана кесиптик компетенцияларды ийгиликтүү өздөштүрүүнүн психологиялык-педагогикалык шарттарын, ошондой эле инсандыктын жана жекеликтин маанилүү сапаттарын жана мүнөздөрүн өнүктүрүүнү кошо камтыган ушул процесстин үлгүсүн иштеп чыгууну талап кыла тургандыгында.

Инсандык сапаттардын эң маанилүүлөрүнүн бири болуп эсептелген тилдик компетенциянын калыптанышы, кебинде кыргыз адабий тилинин ченемдерин жакшы билүүнү жана кеңири колдонууну талап кылат. Тилди терең билүү деңгээли бир кыйла төмөн болуп турган (жана барган сайын төмөндөп барат) азыркы коомдо кептик сабаттуулукту жана кептик маданиятты жогорулатуу маселеси кесипкөй окутуучу үчүн гана эмес, баарлашуу максатында тилди эң бир натыйжалуу пайдаланууну үйрөнүүнү каалаган ар бир адам үчүн актуалдуу.

Тилдин ченемдерин өздөштүрүүнүн көйгөйлөрү кептик каталар көйгөйү менен өтө тыгыз байланышта.

Ченемдерди жамааттык жактырылган тандоо адаты жана тилдик бирдиктерди колдонуунун баасы катары баамдоо, тилдик жамааттын мүчөсүнө адекваттуу кептик иш аракеттерди жасоого мүмкүндүк берет. Каталардын тегин так түшүнүү алардын алдын- алууга жана жоюуга шарт түзөт.

Каталарды табууда жана квалификациялоодо алардын классификациясын билүү бир топ жардам берет, ал тетрахомиялык ой-жүгүртүүгө – тил – кеп – коммуникацияга таянат жана каталардын тийиштүү түрлөрүн камтыйт. Көрсөтүлгөн амал тилдик материал менен иштөөдө сүйлөө-ой жүгүртүү процессиндеги бир бүтүндүктү көрүүгө жана бардык өз ара байланыштарда изилденип жаткан көрүнүштү байкоого мүмкүндүк берет.

Кеп ишмердүүлүгүнүн курамы менен бул классификациянын шайкештиги кептин өзүнчө субъекттерде болобу, же жалпы жамаатта болобу, конкреттүү кептик таасирдеги алсыз звенону табууга жардам берет, ошондуктан, сабаттуулукту жана кеп маданиятынын деңгээлин жогорулатууга алып келген педагогикалык аракеттерди дагы так багыттоо керек.

Биздин байкоолор боюнча, көбүрөөк өздөштүрүлгөндөргө морфологиялык ченемди (тилди билүүнүн бардык деңгээлинде морфологиялык каталардын саны бардык каталардын санынын 2% ашпайт), азыраак өздөштүрүлгөнгө – синтаксистик ченемди (20% га жакын ката) киргизсе болот.

Кептик көнүгүүлөрдүн курамын чагылдыруу менен, тил алып жүрүүчүлөрдүн кептик чыгармалардагы каталары кептик ишмердүүлүктөгү типтүү жана жекече көйгөйлөрдү жарыкка чыгарат. Окумуштуулардын пикири боюнча, “Биздин кепте эмне стандарттуу, эмне вариативдүү (кандай чекте), бул сөздүн толук маанисинде эмне индивидуалдуу экендигин тактап айтып берүүгө мүмкүндүк жок”. [118, 85-98-бб.]

Негизги идеяны иш жүзүнө ашыруу үчүн жана бар болгон карама-каршылыктарды алып таштоо үчүн, бизге төмөнкү милдеттерди чечүү зарыл болгон:

- 1) болочок адистерде, анын ичинен юрист-студенттерде кесиптик тилдик компетенттүүлүктү түптөө проблемасынын абалын ата мекендик жана чет элдик тажрыйбадан алып талдап чыгуу жана аны чечүүнүн негизги тенденцияларын табуу;
- 2) кесиптик тилдик компетенттүүлүктүн маңызын тактоо жана юридикалык профилдеги адистик үчүн кесиптик тилдик компетенциялардын курамын аныктоо;
- 3) келечек адистердеги (юрист-студенттердеги) кесиптик тилдик компетенттүүлүктүн түптөлүшүнүн факторлорун жана шарттарын табуу;
- 4) жогорку мектептин шарттарында студенттерде (юрист-студенттерде) кесиптик тилдик компетенттүүлүктүн түптөлүү технологиясын иштеп чыгуу;
- 5) эксперименталдык жол менен ушул технологиянын колдонууга боло тургандыгын текшерүү.

Биринчи милдетти чечүү учурунда төмөнкүдөй корутундулар алынган.

Биздин диссертациялык изилдөөбүздө өнүктүрүлгөн тилдеги компетенттүүлүктүн адистин жалпы компетенттүүлүгүнүн түзүүчүсү катары алынып чыгышынын зарылдыгы тууралуу пикир, чет элдик жана ата мекендик көз караштарда өз тактоолорун таба алган. Юристин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселесине тиешелүү болгон адабият маалыматтарын изилдөө жана компетенттүүлүктүн мындай түрүн ийгиликтүү түптөөнүн шарттарын табуу, бул көйгөй маселе атайын иликтөөлөрдүн

предмети болбогондугун көрсөткөн. Бул бизге юристтин тилдик компетенттүүлүгүнүн маңызын жана анын калыптандыруунун шарттарын аныктоо боюнча өздүк изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүндүк берген.

Кесиптик тилдик компетенттүүлүктү билим берүүнүн теориясына жана практикасына психологиялык-педагогикалык түшүнүк катары киргизүү окуу процессинин өнүгүп келе жаткан функциясынан кошумча багытталууну көрүүгө шарт түзөт – адамдын маданият аралык кесипкөй коммуникациясы тармагындагы жөндөмүнө, анын жүрүшүндө студенттердин инсандык жана кесиптик өсүшүн жүзөгө ашыруу, ал эми тилди билүүсү адистин ажыратылгыс квалификациялык мүнөздөмөсү катары кабыл алынат.

Экинчи милдетти чечүү учурунда төмөнкүдөй корутундулар алынган.

Кыргыз тил илиминде (анын ичинен кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу жаатында) « кесиптик тилдик компетенттүүлүк» түшүнүгү жетиштүү деңгээлде кенен карала элек, биз, ушул маселе боюнча бирдиктүү пикир жок деп ынандыра алабыз. Көпчүлүк авторлор (орус окумуштуулары, чет өлкөлүк окумуштуулар) кесиптик компетенттүүлүк катары, адистин өзүнүн кесиптик милдеттерин аткаруусун камсыздай турган кесиптик маанилүү сапаттарын, билимди, көндүмдөрдү, жөндөмдөрдү камтыган системалык кубулушту түшүнүшөт. Изилдөөлөр тарабынан кесиптик компетенттүүлүктүн структуралык компоненттери бөлүштүрүлгөн, бул бизге ушул кубулуштун маңызын терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул компоненттер: жүйөөлүү-эрктик, функционалдык, коммуникативдүү жана рефлексивдүү-биз аларды адистердин (юристтин) кесиптик компетенттүүлүгүнүн структурасын сүрөттөө үчүн колдондук. Көрсөтүлгөн компоненттердин алкагында, кесиптик тилдик компетенттүүлүк структурасына карай, биз артыкчылыктуу компетенцияларды бөлүп койдук, аларды, биздин пикирибиз боюнча, биринчи кезекте студенттерде – юридикалык профилдеги келечектеги адистердетилдик компетенттүүлүктү калыптандыруу керек болот.

Кесиптик компетенттүүлүктүн маңызын табуу боюнча илимий изилдөө адабияттарынын маалыматтарын карап чыгуу менен юристтин кесиптик

компетенттүүлүгү адис катары инсандык сапаттуу мүнөздөмөнү көргөзүп турат деп бүтүм чыгарса болот, ага илимий-теориялык билимдер тутуму, анын ичинде юриспруденция тармагындагы атайын билимдер, кесиптик билгичтик, тажрыйба, тилдик компетенция компетенттүү юрист болуу үчүн туруктуу керектөөнүн бардыгы, өз профилинин профессионалдык компетенттүүлүгүнө болгон кызыкчылыктын болушу кирет.

Биз тилдик компетенттүүлүк жалпы түрдө билим берүүнүн интегративдүү жекелигин көргөзөт деген жыйынтыкка келдик, ал айлана чөйрөдөгүлөрдүн баалуулукту түшүнүүсүн, аракетке нускама катары чыгып жаткан конкреттүү лингвистикалык билимди, өзүн -өзү аныктоого жана башка лингвосоциумдардын өкүлдөрү менен өз ара аракеттенүүнүн субъективдүү жөндөмдүүлүгүн, тапшырманы тилди үйрөнүү менен приваттуу жана профессионалдык мүнөздө чече билүүнү бириктирип турат.

Юристин тилдик компетенттүүлүгүн кененирээк мүнөздөп түшүнүү үчүн бул көрүнүштү психолого-педагогикалык, лингвистикалык жана методологиялык абалда компетенттүү талдоо жүргүзүү аракетин кылдык. Мунун натыйжасында тилдик компетенттүүлүктүн төрт компоненттабылды: психологиялык, усулдук, лингвокоммуникациялык жана профессионалдык-прикладдык. Бул курамдын ар бир компоненти тилдик компетенциянын кандайдыр бир жыйнагы менен толтурулган, бул жалпы көптөгөн бирдикти түздү.

Юрист адистиги үчүн тилдик компетенцияларынын маңызын ачуу милдетин коюу менен биз кесиптик тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууга бир гана тилдик атайын аракеттер таасир бербестен, анда тил болгону материал катары кызмат кылат, компетенттүүлүктү калыптандырууда маңыздуу ролду лингвистикалык эмес учурлар да ойнойт деген жыйынтыкка келдик (психологиялык, усулдук, профессионалдык-прикладдык, ж.б). Профессионалдык тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруу көйгөйүн изилдөө учурунда биз, бул процессти студенттин индивидуалдуулугу жана анын негизги тармактарынын—интеллектуалдык, мотивациялык, эрк,

эмоционалдык, өзүн жөнгө салуу, предметтик-практикалык жана экзистенциалдык өнүгүшү проблемасынан бөлүп кароого болбойт деген жыйынтыкка келдик.

Ошентип юристтин тилдик компетенттүүлүгүнүн алдында анын профессионалдык ишмердүүлүк спецификасын, тилдик компетенциялардын спецификасын жана юриспруденция тармагындагы ата мекендик жана чет элдик тажрыйбанын айырмасын чагылдырган тапшырмаларды чече билүү жөндөмдүүлүгү түшүндүрүлөт.

Үчүнчү тапшырманы чечүүдө төмөнкү жыйынтыктар алынды.

Юрист-студенттин тилдик компетенциясын калыптандыруу процесси өзүнө диагностикалык, аналитикалык, максаттуу, мазмундуу жана процессуалдык компоненттерди камтыган үлгүнүн жана профессионалдык тилдик компонентке ээ болуу этабынын негизинде ишке ашырылышы керек. Үлгү өзүнө психологиялык-педагогикалык шарттардын жыйнагын камтыйт: юридикалык профиль адистиги боюнча профессионалдык тилдик компетенцияны тилди окутуу, үйрөтүү максаты катары алдыга жылдыруу, эл аралык кызматташуу шартында юристтин болочок профессионалдык ишмердүүлүгүнүн спецификасын эске алуу менен тил үйрөтүү боюнча окуу материалынын мазмунун тандоо жана куроо, профессионалдык тилдик компетенцияга ээ болуу үчүн зарыл болгон жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн ишке ашыруучу окутуунун формаларын жана ыкмаларын колдонуу, профессионалдык тилдик компетенттүүлүк мониторингин ишке ашыруу үчүн диагностикалык жабдууларды иштеп чыгуу, алдыңкы илимий ыкмалардын: компетенттүүлүк, бир бүтүндүк, андрогогикалык, аксиологиялык, инсандык-ишмердүүлүк ж.б. негиз салуучу принциптерин эсепке алуу.

Төртүнчү тапшырманы чечүү учурунда төмөнкү жыйынтыктар алынды.

Изилдөөдө адистин тили боюнча окууларда профессионалдык тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун иштелип жаткан үлгүлөрүнүн таасирдүүлүгү тажрыйбалык түрдө текшерилип, далилденди. Тажрыйбанын

жүрүшүндө байкоолордун, маектешүүлөрдүн, анкета жүргүзүүнүн, студенттердин берген отчетторун талдоонун жардамы менен профессионалдык тилдик компетенттүүлүктүн калыптанышын ченөө жүргүзүлдү, о.э. коюлган тапшырмаларды чечүү үчүн атайын ыкмаларды жана тапшырмалардын тутуму иштелип чыкты. Тажрыйбанын аягында алынган маалыматтарга статистикалык талдоо жүргүзүлдү, анда атайын түзүлгөн дидактикалык материалдарды колдонуу профессионалдык тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууга шарт түзөт жана студенттин мотивациялык, интеллектуалдык жана эмоционалдык чөйрөсүндө өзгөрүүлөрдү камсыз кылат деген жыйынтык алынды.

Биздин изилдөөдө юрист - студенттердин тилдик компетенттүүлүгүнүн анын индивидуалдуулук чөйрөсүнүн өнүгүшү менен бирдикте калыптанышынын беш баскычы негизделди: нөлдүк (I), төмөнкү (II), орто (III), алга жылган (IV), жогорку (V). Долбоорлордун үстүнөн ишти, окуу карталарын, лингвистикалык тапшырмаларды, профессионалдык багыттагы тапшырмаларды тилдик компетенцияга ээ болууларын талдоо менен биз юрист-студенттердин профессионалдык тилдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышынын деңгээли туурасында таразалай алдык. Студенттердин тилдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышынын иштелип чыккан критерийлери жана деңгээли студенттердин бир баскычтан экинчи баскычка өтүүсүнүн камсыздалышын жана калыптануу процессинин жүрүшүн байкоо мүмкүндүгүн берди.

Теориялык негиздемелер жана тажрыйбалык маалыматтар, юрист студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу процесси ЖОЖдо окуп жатканда ийгиликтүү болот деп корутунду чыгарууга мүмкүндүк берет, эгер:

- 1) мамлекеттик тилди окуу процессинин жүрүшүндө компетенттүүлүгүнүн негизинде алып барса;
- 2) профессионалдык тилдик компетенциянын курамын юридикалык профилдин адистиктери боюнча аныктаса;

- 3) профессионалдык тилдик компетенттүүлүк студенттерди (болочок юристтерди) мамлекеттик тилге окутууда башкы максаттардын бирине айланса;
- 4) студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда окутуу процессинде индивидуалдуулук чөйрөсүн өнүктүрүү менен биримдикте ишке ашырылат жана бул багыт ЖОЖдогу адисти даярдоодо маанилүү максат болуп саналат.
- 5) студенттердин мамлекеттик тил боюнча тилдин компетенттүүлүгүн калыптандыруунун үлгүсү иштелип чыкты, тилдик компетенцияларды калыптандырууга багытталган ыкмалар жана усулдар колдонулса (атайын ыкмалар жана тапшырмалар колдонулат, долбоорлор ыкмасы жана көйгөйлүү окутуу пайдаланылат, интеграциялык байланыштар ишке ашырылат);
- 6) кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу процессинде тилдик компетенцияларды чагылдырган тапшырмаларда жана кырдаалдарда болочок профессионалдык ишмердүүлүктүн спецификасын эске алган жабдуулар колдонулса;
- 7) окуу планынын жана программасынын алкагында табигый окуу процессинде ишке ашырылган жана компетенттүү жүрүштүн принциптеринин талаптарын эске алуу менен түзүлгөн дидактикалык материалдар пайдаланылса;
- 8) профессионалдык тилдик компетенттүүлүк калыптанган деңгээли аныкталса;
- 9) профессионалдык тилдик компетенттүүлүктү баалоонун критерийлери иштелип чыкса;

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

- Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кесиптик тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууга багытталган жаңы окуу программаларын, окуу китептерин, окуу колдонмолорду иштеп чыгуу билим беүүнүн азыркы талаптарына ылайык жаңыланууга муктаж деп эсептейбиз;
- Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу тилдик, айрыкча лексикалык материалдар менен коштолуп, сабакта интерактивдүүлүктүн болушу шарт;

- Кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруу Европанын тилдик портфелинин түзүмдөрүнө, кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган талаптарга ылайык жүргүзүлүшү керек;

- Студенттердин тил компетенттүүлүктөрүн баалоо Европанын тилдик портфелинин түзүмдөрүнө, кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган талаптардагы негиздемелерге ылайык жүргүзүлүшү зарыл;

- Тил билүү деңгээлдерин баалоодо студенттердин активдүү катышуулары да экинчи тилди үйрөнүүгө стимул боло алат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

Илимий – теориялык эмгектер

- 1.Абрамова, И. А.** Принципы формирования концепта в языковом сознании учащихся общеобразовательной школы Текст. / И. А. Абрамова // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В. И. Вернадского. -№4-6 (26).-2010.
- 2.Адамбаев,Ж.** Орус мектептеринде казак тилин окутуудагы кей бир меселелери. – Алматы, «Раушан»,1993
- 3. Айтматов, Ч.** Эне тилибиздин тагдыры , Б. ; Бийиктик , 2008
- 4.Алексеева, Е.П.** Теоретические основы формирования компетенций в системе образования, Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары, Бишкек.;2012, № 3(23)118-123-бб.
- 5.Александров,А.С.** Юридическая техника – судебная лингвистики – грамматика права// Материалы научно-методического семинара. - Новгород.,2000. -106б.
- 6.Алексеева, Л. П., Шаблыгина, Н.С.** Преподавательские кадры: состояние и проблемы профессиональной компетентности. М.: НИИВО, 1994.
- 7.Алимбеков,А .,** Кыргыз этнопедагогикасы.; 1996 , 66б.
- 8.Алиев,Т.И.,** Кыргыз Республикасында башталгыч кесиптик билим берүүнүн дидактикалык системасы , И.Арабаев атындагы КМПУ, Б.; 2006
- 9.Алиев,Ш.**Педагогика багытындагы гуманитардык адистиктердин студенттерине кесипке ылайык математикалык билим берүүнүн илимий-дидактикалык негиздери, И.Арабаев атындагы КМПУ, Б.; 2005
- 10.Алымов,Б.** Шакиртиме кат . Фрунзе 1983 , 172 б.
- 11. Алымова,А .** Кыргыз тилинин программасы ,(ЖОЖдордун бөтөн тилдүү студенттерин окутуу үчүн) Бишкек .; 2008
- 12. Акматов,Б.М., Муканбетова,А.С.** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы, (теория жана практика) Бишкек.;2010, 254б.

- 13.Акматов, Б.М.,Муканбетова,А.С,** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы.(Теория жана практика). 1-китеп.Монография.- Б.: Полиграфресурс ,2010, - 238б.
- 14.Акматов,Б.М., Муканбетова,А.С.**Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы.(Теория жана практика). 2-китеп.Монография.- Б.: Полиграфресурс ,2010, - 241б.
- 15.Акунова, А.Р.** Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди педагогикалык жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы ,Бишкек .;
- 16.Акунова, А.Р., Чокушева,Б.С** Кыргыз тилинин практикалык курсу , 1- 2-бөлүм. Бишкек .; 20011, 140б.
- 17.Антипова,В. М.,**Компетентностный подход к организации дополнительного образования в университете [Текст] / В. М. Антипова, К. Ю. Колесина, Г. А. Пахомова // Педагогика. - 2006. - № 8. - 57-62-бб.
- 18.Антипова,В. М.** Компетентностный подход к организации дополнительного образования в университете [Текст] / В. М. Антипова, К. Ю. Колесина, Г. А. Пахомова // Педагогика. - 2006. - № 8. - 57-62-бб.
- 19.**Антология педагогической мысли Кыргызской ССР , М.: Педагогика , 1988, 363 б.
- 20. Андропова, Н. В.** Умение разрабатывать психолого-педагогические рекомендации как компонент психологической компетентности учителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Казань, 2000.
- 21.Апыш,Б., Бабаев,Д., Жоробеков,Т.,**Педагогика Б.: ОшМУ , 2002, 440 б.
- 22.Ахматов, Т.К., Давлетов, С.А., Жапаров, Ш.** Кыргыз тили , (ЖОЖдор үчүн) Бишкек., 2007 , 303 б.
- 23.Ахметова, Н.А.** Модульно-рейтинговая технология обучения: научный подход / Н.А. Ахметова. – Алма-Ата, 2001. – 45–46-бб.
- 24.Ахметова, Н.А., Касаболотова Г. А.** Принципы профессионально-ориентированного обучения чтению на русском языке как неродном // Современные инновации №10(12) / VI Международная научно-практическая

конференция «Современные инновации: теория и практика развития современного научного знания» - 17 октября 2016

25.Ахметова, Н. А., Дуйшонбекова,Г. Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов вуза в процессе развития речевой культуры на основе развития письменной речи на занятиях русского языка // Педагогический опыт: теория, методика, практика, 2015. № 4 (5). 156-159-бб.

26.Ахметова, Н.А.Теория и практика модульно-рейтинговой технологии обучения в вузе (на материале практического курса русского языка) : автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01; 13.00.02 / Н. А. Ахметова ; М-во образования, - Бишкек, 2002. - 49 б.

27.Бабаев,Д.Б.,Сулайманова,Р.Т, Райымкулов,А.С., «Педагогика» дисциплинасы боюнча жогорку окуу жайлардын гуманитардык жана табигый илимдер адистиктеринин студенттери үчүн программа ,Б.; 2009

28.Бабаджанов,Х.Б. Лингводидактические особенности изучения имен существительных русского языка учащимися узбеками: Учебное пособие для студентов национальных групп пед. вузов. Т., 1989. - 114 б.

29.Базилевская, В. Б. Вопрос и ответ. Теория и грамматический разбор [Текст]/ В. Б. Базилевская - Воронеж, 1995. – 183 б.

30.Баженова,И. Н.,Педагогикалык изденүү, Фрунзе, 1989, 603 б.

31.Байгазиев,С.О Гумандуу педагогика жөнүндө сөз // Эркин - Тоо , 1996 , 17 – апрель , 12-13–бб.

32.Байгазиев, С.О. Окутуунун интерактивдүү методу , Бишкек.; 2004

33.Байгазиев,С.О. Педагогикалык тажрыйба: Изденүүлөр жана табылгалар [Текст] / С.О.Байгазиев., С.К.Рысбаев.– Ф.: Мектеп, 1989. – 220 б.

34.Байденко, В. И. Выявление состава компетенций выпускников вуза как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения [Текст] : метод. пособие / В. И. Байденко. — М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. — 55б.

- 35.Байтерекова, Ж.С, Краева, И.А, Сорокина Т.С, Фролова Г.М.** Кыргызский язык для стран СНГ, учеб, Москва ИПК МГДУ “РЕМА”2012, 465 б.
- 36.Балбакова, С.Т, Деркембаева, Б.К, Черикова ,Н.Ч.,** Дил билги ,(Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы) –Бишкек ., 2008, 254 б.
- 37.Балуян, С. Р.** Тестирование коммуникативной компетенции в устной речи абитуриентов специальности лингвистика и межкультурная коммуникация (на материале английского языка) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Балуян Светлана Размиковна. – Таганрог, 1999. – 22 б.
- 38.Бараник, Е.В.** Формирование основ профессиональной компетентности как одна из основных задач языковой подготовки в вузе/Е.В.Бараник//Высшее образование сегодня. – 2008. - № 3. – 45-47-бб.
- 39.Батманов,И.А.** Методика преподавания кыргызского языка врусскоязычных учебных заведениях, Бишкек.;2002
- 40.Батаканова, С.Т,Арабаева,Н.Б.** Кыргыз тилинин практикалык курсу, Бишкек .;2004 , 342 б.
- 41.Безукарова,Н.В., Ермолович,Е.В.** Модель информационной компетентности выпускника бакалавриата // Актуальные аспекты многоуровневой подготовки в вузе. Кн. 2 / Георгиевский технологический институт (филиал) ГОУ ВПО «Северо-Кавказский государственный технический университет». - Георгиевск, 2010.
- 42.Бейшекеев, Н.** Кыргызстандын жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун айрым маселелери, // Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий – практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистерин, Бишкек .;1991, 103 -106–бб.
- 43.Бекбоев, И .Б.** Кыргыз педагогикасы – кыргыз улутунун жүзү, Бишкек.; 2010, 432 б.
- 44.Бекбоев,И.Б., Алимбеков, А.А** Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. [Текст] / Бекбоев И.Б., Алимбеков А.А. – Б.: Бийиктик, 2011.

- 45.Белицкая,Г.Э.** Социальная компетенция личности // Сознание личности в кризисном обществе. М., 1995.,42–57бб.
- 46.Беляев,В.В.,** “Очерки по психологии обучения иностранным языкам”, М,; “Просвещение”, 1965,229 б.
- 47.Бережнова,Л.Н.** Этнопедагогика. Учебник для студентов учреждений высшего профессионального образования. Гриф УМО МО РФ Год: 2013
- 48. Бим, И.Л.** Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского) / И. Л. Бим. – Обнинск: Титул, 2001. - 48б.
- 49.Бим,И.Л.,** Личностно-ориентированный подход основная стратегия обновления школы // Иностранные языки в школе. - 2002. - № 2. - 11-15-бб.
- 50.Биялиев,К.А** Кыргыз тили. ЖОЖдордун башка улуттагы студенттери үчүн . – Бишкек , 2002
- 51. Биялиев, К.А** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы , Бишкек .; 2002, - 215 б.
- 52.Биялиев,К.А.** Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө лексикалык материалдын мааниси // Академический вестник Американского университета в Центральной Азии. 2008. – № 1 (7). - 146-152-бб.
- 53.Биялиев,К.А.** Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө окуу китептериндеги дидактикалык материал // Вестник Кыргызско-Российского университета, 2009. – Т. 9. – №2. - 90-95 б.
- 54.Биялиев,К.А.** ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө өздөштүрүү жана үйрөтүү теорияларынын мааниси // Вестник Кыргызско-Российского университета, 2009. – Т. 9. - №2. -95-99-бб.
- 55.Биялиев,К.А.** ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда фонетикалык материалды өздөштүрүү маселеси // Вестник Кыргызско-Российского университета, -2009. – Т. 9. – №3. – 146-148-бб.
- 56.Биялиев,К.А.** ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө сабакты коммуникативдик багытта түзүү маселеси // Вестник Кыргызско-Российского университета, -2009. – Т. 9. – №3. – 141-145 бб.

- 57.Биялиев,К.А.** Кыргыз тилин бөтөн улуттарга үйрөтүү маселелери / Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн өзгөчө маселелери. Республикалык ЖОЖдор аралык илимий-методикалык конференциянын материалдары. Бишкек. 2009-жылдын 21-октябры / Кыргызстан-Россия Славян университети. – Бишкек: КРСУ, 2009. – 5-15-бб.
- 58. Биялиев, К. А.,** Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары колдоно билүү деңгээлдери, Бишкек 2008,- 139 б.
- 59.Биялиев, К.А.** Кыргыз тили . Жогорку окуу жайларындагы башка улуттун студенттери үчүн окуу китеби , Бишкек.; -2009,-311 б.
- 60.Биялиев, К.А,** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери, Жусуп Баласагын атындагы КУУ , Бишкек .; 2010
- 61.Болонский процесс: Бергенский этап /** Под науч. ред. д-ра пед. наук, проф. В.И. Байденко. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Российский Новый Университет, -2005. - 174 б.
- 62.Болонский процесс: середина пути /** Под науч. ред. д-ра пед. наук, проф. В.И. Байденко. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Российский Новый Университет,-2005,- 379 б.
- 63.Божович,Е.Д., Козицкая,Е.И.** Языковая компетенция как критерий готовности к школьному обучению (на материале родного языка) // Психологическая наука и образование. 1999. № 1,78-83-бб.
- 64.Божович,Е.Д.** Развитие языковой компетенции школьников: проблемы и подходы // Вопросы психологии. -1997. № 1, 50-74-бб.
- 65. Болотнова, И.С.** Филологический анализ текста. Часть I [Текст]: пособие для филологов/ И.С. Болотнова. – Томск, -2001. – 31-51-бб.
- 66.Бордовская,Н., Реан,А.,** Педагогика , Москва – “ Питер “;,- 2008, 295 б,
- 67.Бөрүбаев, А. А.** Билим – түгөнбөс кенч . // Эркин - Тоо , 1996. № 18 -24 б.
- 68.Буйских,Т.М,Задорожная Н.П,** Критическое мышление в преподаванииобщественных дисциплин , - Бишкек, -2003. 190 б.

- 69.Вазилевская, В. Б.** Вопрос и ответ. Теория и грамматический разбор [Текст]/ В. Б. Вазилевская - Воронеж,- 1995. – 183 б.
- 70.Вахромов, Е. Е.** Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации [Текст] / Е. Е. Вахромов. - М., -2001. - 160 б.
- 71. Введенская,Л.А., Павлова,Л.Г.** Культура и искусство речи. Современная риторика..Ростов-на-Дону. Издательство «Феникс». 1998 г.- 576 б.
- 72.Велде,С.,**Crossing borders: an alternative conception of competence // Proceedings of the XXVII Annual SCUTREA Conference. 1997. 331б.
- 73.Волков,Г.И.** Этнопедагогика /Под ред. И.Т.Огородникова.-Чебоксари: Чувашское книжное ид-во, -1974. -376 б.
- 74. Волков,Г. Н.** Этнопедагогика чувашского народа. Чебоксары, 1966. 371б.
- 75. Выготский, Л.С.** Мышление и речь // Собр. соч: В 6 т. М.,- 1982. Т. 2.488 б.
- 76.Выготский, Л.С.** Проблемы общей психологии, Собр.соч. Москва.; -1982, т 2.,-504 б.
- 77. Выготский,Л.С.** Лекции по педологии. Ижевск: Издательский дом "Удмуртский университет", -2001. -304 б.
- 78.Вятютнев, М.Н.** Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах [Текст] / М. Н. Вятютнев // Русский язык за рубежом. - 1977. – № 6. - 38-45 бб.
- 79. Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст]/ И. Р. Гальперин - М., 1981. – 169 б.
- 80. Гез, Н.И.** Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований // Иностранные языки школе. – 1985. – № 2. - 17-24- бб.
- 81.Гейхман, Л.К.**Интерактивное обучение общению (общепедагогический подход): дисс. ... доктора пед. наук. – Екатеринбург, -2003.,426 с.
- 82.Гендина,Н. И., Колкова,Н. И., Стародубова,Г. А., Уленко,Ю. В.** Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины [Текст] / Гендина Н.И., Колкова Н.И., Стародубова Г.А., Уленко Ю.В. - М.,

- Межрегиональный центр библиотечного сотрудничества. 2006. – 512б.
- 83. Гогоберидзе, А.Г.** Дошкольная педагогика с основами методик воспитания и обучения. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. Гриф УМО МО РФ 2013г.
- 84. Гойхман, О.Я., Надеина, Т.М.** Речевая коммуникация Текст.: Учебник / О.Я. Гойхман Т.М. Надеина. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2006. - (Высшее образование). - 272 б.
- 85. Гойхман, О.Я.** Профессиональная коммуникативная компетентность: слагаемые эффективного общения // О.Я. Гойхман / М., 2006.
- 86. Гончарова, Н.Л.** Категория «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2007. – № 5 //
- 87. Гончарова, Н.Л.** Функционирование триады «знания-умения-навыки» в современной дидактике, Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки» №2 (14), 2005. ISBN 5-9296-0242-5
- 88. Горн, А.Г., Мамбеталиев, С., Токтоналиев, К.** Кыргыз тилин тез үйрөнөбүз. Интенсивный курс кыргызского языка . Ф.;-1990.
- 89. Гришанова, Н.А.** Развитие компетентности специальностей как важнейшее направление реформирования профессионального образования. Десятый симпозиум. Квалиметрия в образовании: методология и практика / Под науч. ред. Н.А. Селезневой и А.И. Субетто. Кн. б. М., -2002
- 90. Гречихин, А.А.** Информационная культура: Опыт типологического определения // Проблемы информационной культуры: Сб. ст. /Под. ред. Ю.С. Зубова, И.М. Андреевой. - М., -1994. -15 б.
- 91. Грехнев, В.С.** Культура педагогического общения. Книга для учителя. М.: Просвещение, 2011., 142 б.
- 92. Гром, Е.Н.** Содержание и формы контроля уровня сформированности и иноязычной коммуникативной компетенции учащихся 10–11 классов школ с

углубленным изучением иностранного языка [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Гром Екатерина Николаевна. – М., -1999. – 315 б.

93. Далингер, В. А. О заданиях по проверке сформированности математической компетентности учащихся средних общеобразовательных школ [Текст] / В. А. Далингер // Международный журнал экспериментального образования. - 2011. - № 5. - 43-46 бб.

94. Дербешева, З., Досоева, С., Мажитова З., Тил көпүрө (кыргыз тили чет элдиктер үчүн окуу китеби) Бишкек .; 2005 ,159 б.

95. Джаманкулова, А.Т., Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутуу процессинде ЖОЖдордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштооч топтору үчүн) Дис. ... канд. пед. наук , 13.00.02. Б.: - 2012, - 25 б.

96. Джамшедов, П.Д. и др. Очерки о сопоставительном изучении английского и таджикского языков : Учебное пособие. Д., -1988. -150 с.

97. Добаев, К.Д. Теоретические основы обучения лексике кыргызского языка в русскоязычной начальной школе / Дис. д-ра пед. наук 13.00. 02 , Б.;-1999– 33б.

98. Добаев, К.Д., Асанакунуев, Т.А., Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасынын айрым маселелери, Бишкек,; -2006, 83 б.,

99. Добрынин, М.А., Болонская декларация как фактор формирования европейского образовательного пространства // Педагогика. – 2006. – № 9

100. Долгих, М.В. Развитие коммуникативной компетенции студентов, Дис. ... кандидат пед. наук 13.00. 08, Челябинск -2007 , - 193б.

101. Дридзе, Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации /Т. М. Дридзе. М., 1984. – 112б.

102. Дыйканова, Ч., ж.б. Кыргыз тилин үйрөнөбүз Бишкек: Фонд «Сорос - Кыргызстан» , 1997. - 280 б. , ISBN 5-900162-23-0

103. Жумабаев, К. Ж, Абдракунова Ж. С Педагогикалык чеберчиликте тилдин ээлеген орду Академик Б. М. Юнусалиев жана кыргыз филологиясы (илимий макалалар жыйнагы) Бишкек .;-2003

104. Залкар ойлор., Фрунзе , ;-1975, - 334 б.

- 105.Звегинцев,Вл.А.** Язык и лингвистическая теория. М.: Эдиториал УРСС -2001. 248 б.
- 106.Звонников,В.И.** Контроль качества обучения при аттестации: компетентностный подход [Текст] : учебное пособие / 216-219 б.
- 107.Звонников,В. И., Челышкова,М. Б.** — М.:Логос, Университетская книга,-2009.271 б.
- 108.Зеер,Э.Ф.**Компетентностный подход к образованию. Уральское отделение Российской Академии Образования 2004 // academia@urora.ru
- 109. Зеер, Э. Ф.** Личностно ориентированные технологии профессионального развития специалиста [Текст] : науч.-метод. пособие / Э. Ф. Зеер, О. Н. Шахматова. — Екатеринбург : Издательство УГППУ, -1999. — 245б.
- 110.Зеер,Э.Ф.,Павлова,А.М.,Сыманюк,Э.Э.**Модернизация профессионального образования: Компетент подход. М.: МПСИ, -2005.-216 б.
- 111.Зернецкая,А.А.** Структура понятия «коммуникативная компетенция» // Русский язык за рубежом. -2005. -№ 1-2. — 48-51б.
- 112.Зимняя,И.А.**Педагогическая психология.; Москва, Логос, 2000, 183 б.
- 113.Зимняя,И.А.** Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования /И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. -2003-№ 5. 34-44- б.
- 114.Зимняя, И.А.** Психология обучения иностранным языкам в школе. М.:Просвещение, 1991.– 221 б.
- 115.Зимняя, И. А.** Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия [Текст]
- 116.Зимняя,И. А.** - М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. - 40б.
- 117.Зимняя,И.А.** Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования(Теоретико методологический аспект) // Высшее образование сегодня. -2006.-№ 8.-20-26 бб.
- 118.Зимняя,И.А.** Компетентность человека – новое качество результата образования // Проблемы качества образования. Кн. 2. Компетентность человека- новое качество результата образования: Материалы XIII

- 119.Елухина, Н.В.** Роль дискурса в межкультурной коммуникации и методика формирования дискурсивной компетенции //Иностранные языки в школе. 2002. - № 3. - 9-13б.
- 120.Еремин, Ю.В.** Основы профессионально-коммуникативной подготовки учителя иностранного языка /Ю. В. Еремин. СПб., 2001. - 180с.
- 121.Еремин, Ю.В.** Профессионально-коммуникативная подготовка учителя иностранного языка в педагогическом вузе /Ю. В. Еремин. СПб., 1996.-45с.
- 122.Есипов ,Б. П.** Основы дидактики /Б. П. Есипов. М., 1958. - 305с.
- 123.Жусаев, Ж., Каныбекова, А, Карабекова,А,** Кыргыз тили , Бишкек .;2002
- 124.Ибраимова Ж .Т.** Мамлекеттик тилди окутуунун айрым көйгөйлөрү , Кыргыз тил жана адабияты , № 21 , 2012 , -319 б.
- 125. Ибрагимов, С.** Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун типтүү программасы , Бишкек,;2004, -71б.
- 126. Ибрагимов, С, КултаеваУ,Эсенова С,** Кыргыз тилин педагогикалык эмес жогорку окуу жайларынын орус группаларында окутуунун программасы (долбоор) ,Фрунзе,; 1990
- 127.Ивашова, А.Н.**Методикаисследования коммуникативных установок личности /А. Н. Ивашова, Е. В. Заика //Вопросы психологии. 1991. - №5. - . 162-166-бб.
- 128.Иванова, Е. О.** Компетентностный подход как новый взгляд на качество результата высшего образования / Е. О. Иванова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.edit.muh.ru/content/conf/Ivanova.htm> (дата обращения: 23.08.2010). 7- 207 б.
- 129.Иванов, Д.А.** Компетентностный подход в образовании: проблемы, понятия, инструментарий [Текст] : учеб.-метод. пособие / Д. А. Иванов, К. Г. Митрофанов, О. В. Соколова. — М. : АПК и ПРО, -2003. - 101 б.
- 130.Изаренков, Д. И.** Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов [Текст] / Д. И. Изаренков // Русский язык за рубежом. - 1990. – № 4. - 54-60 бб.

- 131. Ильязова, М.Д.** Компетентность, компетенция, квалификация - основные направления современных исследований // Профессиональное образование. Столица. – №1. – 2008 [электронный ресурс] режим доступа: [http://www.sibcol.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=134:2010-05-18-04-03-18&catid=35:2010-05-18-03-58-](http://www.sibcol.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=134:2010-05-18-04-03-18&catid=35:2010-05-18-03-58)
- 132. Иманкулов, М., Олжобаев, С.** Мамлекеттик тил жана аны окуу – методикалык адабият менен камсыз кылуунун жолдоу , // Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий – практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистерин . ; Бишкек , - 1991 , - 254 -256-бб.
- 133. Исаева, Т. Е.** Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя // Педагогика. – 2006. № 9. 55-60 бб.
- 134. Карманов, А. А.** «Ключевые компетенции» // Образование. Карьера. Общество. – 2005. – №3(9) 79-84-бб.
- 135. Керимбекова, Р.А.** Келгиле , кыргыз тилин үйрөнөбүз, Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Бишкек.; -2004 , - 271 б.
- 136. Керимбекова, Р.А.** Башка улуттар үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздери, Кыргыз билим берүү академиясы, Бишкек .; 2007, -123б.
- 137. Кичева, И.В.** Краткий словарь педагогических терминов Текст. / И.В. 1218
- 138. Кичева, И. В.** Обогащение педагогической терминологии в 90-е годы XX века : монография /; М-во образования и науки РФ, Пятигор. гос. лингвист. ун-т. - Пятигорск : Издательство ПГЛУ, 2004. - 404 б.
- 139. Ковалева Е.В.** История педагогики и образования: учеб.-метод. пособие / Е.В. Ковалева, И. М. Яковенко; КамГУ им. Витуса Беринга.— Петропавловск-Камчатский: КамГУ им. Витуса Беринга, -2013.— 377 б.
- 140. Кодоров, Б. А., Сыдыкбаева М.М.** Кыргыз тили (фонетика, лексика, морфология) Бишкек .; -2006 , - 125 б.
- 141. Кодоров, Б. А., Сыдыкбаева М.М., Мамырбаева Н.Б.** Кыргыз тили (толук курс) Бишкек .; -2007, - 237 б.

- 142.Кодоров, Б.А., Сыдыкбаева, М.М., Мамырбаева Н.Б.** Кыргыз тили, Бишкек .; -2008,-258б.
- 143.Коджаспирова Г.М.** Педагогика : учебник / Г.М. Коджаспирова. - М. : КНОРУС, -2010. -744 б.
- 144.Компетентностный подход: Реферативный бюллетень.**М.: РГГУ,- 2005.-27 б.
- 145.Колмогорова,Н.С.** Коммуникативная компетентность как условие и следствие становления направленности личности Текст. : дис. канд. психол. наук. Барнаул,- 2004. - 228 б.
- 146.Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года.** М., -2002.
- 147.**Концепция создания и развития единой системы дистанционного образования в России. <http://www.informika.ru/text/magaz/bullprob>
- 148. Корпаева, З. Г.** Об отборе коммуникативного минимума для начального этапа обучения в средней школе /З. Г. Корпаева //Иностранные языки в школе. - 1989. - №1. - 39-41 бб.
- 149.Кошелева, Н.В.** Последовательность дидактических единиц обретения письменно-речевой компетенции Текст. / Н.В. Кошелева // Проблемы прикладной лингвистики: сборник статей Международной, научно-практической конференции. Пенза,- 2007. - 126-127 бб.
- 150.Краевский, В.В., Хуторской А.В.** Предметное и общепредметное в образовательных стандартах // Педагогика. - 2003. - № 3. - 3-10 бб.
- 151.Кручинина,Г.А.**Формирование психолого-педагогической компетентности специалистов в условиях информатизации высшей профессиональной школы. Монография [Текст] / Кручинина Г.А., Быкова Ж.Б. – Н. Новгород: НФ УРАО, -2009. – 256 б.
- 152.Кривченко,Т.А.** Коммуникативная культура человека как объект специального формирования в воспитании. // Классный руководитель. – 2003, №5;

- 153. Кузьмина, Н. В.** Особенности коммуникативной деятельности педагога /Н. В. Кузьмина //Общение как предмет теоретических и прикладных исследований. Л.: Изд-во ЛГУ, -1973. – 200б.
- 154. Култаева, У. Б.** Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы , Бишкек , ; -2003 , - 299 б.
- 155. Култаева, У.Б.** Кыргызча сүйлөшөбүз, Бишкек,-2008, - 160 б.
- 156. Култаева, У.Б.** Мыйзамды аткарайын деген адам аз , Замандаш , 2011, № 9 ,
- 157. Култаева, У., Чыманов Ж.** Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү,
- 158. Курманкожоева ,Р.И ., Асипова Н.А.** Дидактика ЖОЖдун студенттери үчүн окуу куралы , Б. ; Турар , -2009, -187 б ,
- 159. Кудайбергенов, С .** Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы- Фрунзе,; -1957, -120 б,
- 160. Кузнецов, А. Н.** Компетентностный подход к проектированию содержания профессиональной подготовки при многоуровневом обучении иностранным языкам в неязыковом вузе / А. Н. Кузнецов // Вестник МГЛУ. – Вып. 546. – М. – 2007. - 61-68 –бб.
- 161.** Кыргыз педагогикасы,(Энциклопедиялык окуу куралы), Бишкек,;2004
- 162.** Кыргыз Республикасынын Конституциясы Б.: -2010, -123 б.
- 163.** Кыргыз -Түрк “Манас “ университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул - ыкмалары (усулдук колдонмо) Бишкек .; 2006 , -277 б.
- 164.** Кыргыз -Түрк “ Манас “ университети Тил башат (көнүгүүлөр китеби) башталгыч курс, орто курс. жогорку курс ,Бишкек .; -2006
- 165. Левитан, К.М.** О роли коммуникативной компетентности учителя в гуманизации образовательного процесса /К. М. Левитан //Гуманная педагогика и духовный мир учителя. Тюмень, -2001. - 123-131 бб.
- 166. Леонтьев, А. А.** Язык, речь, речевая деятельность /А. А. Леонтьев. М., - 1969. - 214б.

- 167. Литвинова, Г. В.** Влияние латеральной организации на формирование речи у детей : монография / Г.В.Литвинова ; КамГУ им. Витуса Беринга.- Петропавловск-Камчатский : КамГУ им. Витуса Беринга, 2013. - 110 б.
- 168. Лихачева, Ж.В.** Психолого-педагогические условия эффективности управления развитием профессиональной компетентности учителя в процессе гуманизации и демократизации школы: Дис. канд. пед. наук /Ж. В. Лихачева, Н. Е. Костылева. Казань, 1997. – 252б.
- 169. Лобанов, Ю.И., Крюкова, О.П., Таргашвили, Т.А. и др.** Дистанционное обучение. Опыт, проблемы, перспективы. - М., 1996. - 108 б.
- 170. Львов, М. Р.** Риторика. Учебное пособие для учащихся. 10-11-классов. Москва, 1996, 256 б.
- 171. Мазо, М. В.** Педагогическая технология формирования коммуникативной компетенции у студентов (на материале изучения иностранных языков): дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.08 / Мазо Марина Владимировна. – Саратов, 2000. –198 б
- 172. Майнашова, У.Б.** Бөтөн тилди үйрөтүүдөгү коммуникативдик мамиле, Кыргыз тили жана адабияты , № 5 , 2003 , 153 -154- бб.
- 173. Макарова Л.Н., Шаршов И.А.** Повышение квалификации преподавателя высшей школы: саморазвитие и компетентность // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология. 2012. № 2. - 43-52 бб.
- 174. Магал – лакаптар (Эл адабияты сериясы №10)- Б., 2001 .**
- 175. Макаров, Ю.А.** Особенности проявления коммуникативной направленности у педагогов и обучаемых во взаимодействии: Дис. канд. психол. наук /Ю. А. Макаров. Самара, 1998. -228б.
- 176. Мамырбаева, Н.Б.** Текстти түшүнүүдө ойлоо - кабылдоо процесси, Түрк тилдери жана адабияты ,(илимий макалалар жыйнагы) , Бишкек – 2003,-256-258-бб.
- 177. Мамбетакунов, Э., Сияев М. Т.** Педагогиканын негиздери. , Бишкеке 2008, - 304 б.

- 178. Манликова, М.Х.** Лингвоэтнокультуроведение: Знакомство с культурой страны изучаемого языка. / Пособие по развитию русской речи. / Под ред. Л.А. Шеймана. – Бишкек: Мидгалель, 2005. – 398б.
- 179. Манликова, М.Х.** Национально-культурно ориентированные учебные пособия в фор-мировании этнокультуроведческой компетенции учащихся. // Предисл. Лингвоэтнокультуроведение: знакомство с культурой страны изучаемого языка. – Бишкек: Мидгалель, 2005. – 3-18-бб.
- 180. Манликова, М.Х.** Этнокультуроведческая лексикография в приобщении к культуре страны изучаемого языка. // 21 век – век межкультурного диалога, экономического подъема, духовного возрождения на Евразийском пространстве: Мат. межд. форума. - Москва-Бишкек, 2006. -86-90-бб.
- 181. Манликова, М.Х.** Формирование национально-культурной компетенции учащихся в курсе русской литературы для киргизской школы (на материале IX класса). // Шеймановские чтения-2. Русское слово в образовательном пространстве: Мат. межд. научн. конф. - Бишкек, 2007. – 323-331-бб.
- 182. Маразыков, Т .С.** Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты . // Кыргыз тили жана адабияты 2004 , №7
- 183. Маразыков, Т.С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери , Бишкек,; 2005, 179 б.
- 184. Маркова, А.К.** Психология профессионализма. М., 1996.
- 185. Маркова, А.К.** Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. – 1990. – № 8.
- 186. Махмутов, М.И.** Проблемное обучение, Москва.; 1975, -365 б.
- 187. Махмутов, М. И.** Современный урок /М. И. Махмутов.- М., 1985. -231б.
- 188. Медынский, Ё.Н.** О принципах советской дидактики. Советская педагогика, 1937 , № 5-6
- 189. Меламуд, М.Р.** Методические основы построения компьютерного учебника для ВУЗов, автореф. Дис. Канд.пед.наук.; 13.00.02\Москва, 1998,-16 б.
- 190. Милосердова, Е. В.** Национально-культурные стереотипы и проблемы межкультурной коммуникации // ИЯ в школе. - 2004. - № 3. -80-84 бб.

- 191. Мильруд, Р.П.** Коммуникативность в изучении языка // Иностранные языки в школе. №7, 2004, -30-36-бб
- 192. Митрофанова, О. Д.** Методика преподавания русского языка как иностранного / О. Д. Митрофанова, В. Р. Костомаров. М., 1990. – 276 б.
- 193. Митина, Л.М.** Психология профессионального развития. М., 1998.
- 194. Московкина А.Г, Орлова Н.И.** Клинико-генетические основы детской дефектологии. Учебное пособие для студентов-бакалавров высших учебных заведений дефектологических факультетов, ВЛАДОС 2015 .-. 224 б.
- 195. Московская, Н. Л.** Формирование профессиональной компетентности лингвиста-преподавателя: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08. – М., 2005.
- 196. Муканбетова, А.С., Акматов Б. М.** Кыргыз тили. (Юриспруденция адистиги үчүн окуу китеби.) Бишкек.; 2011,-323 б.
- 197. Муканбетова, А.С.** Кыргыз тилин инновациялап окутууда формативдик баалоонун ролу, Кыргыз тил жана адабияты, № 21, 2012,-310 б
- 198. Муканбетова, А.С** Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздери.-Б.:Бийиктик, 2013.-296 б.
- 199. Муратов, А.Б.** И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, Б.; 2012, № 4,-234-235-б.
- 200. Мусаев, С. Ж.** Текст прагматика, структура . Бишкек ., 2000, 275 б.
- 201. Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин компетенттүүлүктүн негизинде окутуу. Бишкек 2014,- 99 б.
- 202. Мусаева, В.И,** Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу, окуу – методикалык колдонмо. Бишкек.Гүлчынар,2015.-96 б
- 203. Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин окутууда чечендик кепке (риторикага) үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери (5-11-кл) Автореф.дис.док.пед.наук. Бишкек,2014,-42б.
- 204. Мусабекова, У.Е.** Лингводидактический потенциал казахского языка как иностранного в условиях российской поликультурности // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2009. – № 1 (117). –131-135-бб.

- 205.Назарбаев,А** , Тилибиздин өчпөс сырлары , Б.; 2006 , - 160 б.
- 206.Назарбекова, К. У** , Кыргыз тили .ЖОЖдордун улантуучу топтору үчүн , Бишкек .; 2002 .
- 207.Наргозиев, А.К** , Проектирование образовательно- профессиональных программ в вузе , Бишкек, Илим,;2009
- 208.Невирко, Л. И.** Формирование коммуникативной компетенции в рамках новой модели подготовки учителей английского языка [Текст] / Л. И. Невирко // Педагогика развития: становление компетентности и результаты образования в различных подходах: материалы научно-практической конференции. – Красноярск, 2003. - 51-58-бб.
- 209.Никиткина,Е.Ю, Афанасьева,О.Ю.** Педагогическое управление коммуникативным образованием студентов вуза:перспективные подходы: Монография/Е.Ю.Никитина,о,Ю.Афанасьева.Москва:МАНПО,2006,-154 б.
- 210.Образовательный стандарт высшей школы: сегодня и завтра [Текст] :** монография / под общ. ред. д-ра пед. наук, проф. В. И. Байденко, д-ра техн. наук, проф. Н. А. Селезневой. — 2-е изд. — М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2002. - 206 б.
- 211.Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, об- учение, оценка. Гл. 1 //**Департамент по языковой политике, Совет Европы. Страсбург : Совет Европы, 2004, 259 б.
- 212.Ожегов С.И.** Лексикология. Лексикография. Культура речи 1974. Твердый переплет. -352 б.
- 213.Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, ОМСКИЙ НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК №1 (105) 2012 Н. Ю. Шведова. -4-е изд., доп. - М. : Азбуковник, 1999. -944 б.
- 214.Орузбаева, Б.О.**Кыргыз терминалогиясы, Фрунзе.; Мектеп,1983, -168б.
- 215.Оразбаева, Ф.Ш.** Тилдик катынас пен катысым адісінің ғылыми-теориялык негіздері ; Пед. илим. докт, дисс.автореф. 13.00.02 , Алматы ,; 1996

- 216.Орокчиев,Т** .Эне тилибиз канткенде мамлекеттик тил болот // Кыргыз туусу ., 2009, 16 - январь
- 217. Орокчиев ,Т** , Эне тил жөнүндө сөз ,//Ала – Тоо 1979
- 218.Орозбаев, А, Караев Н.** Кыргыз тили (баштоочу топтун студенттери үчүн окуу китеби, Ош ,2009 , - 152б.
- 219.Осмокулов, А.** Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу, “Мектеп”,1986, - 298 б.
- 220. Осмонкулов, А .** Эне тилин окутуунун тарыхынан,Ф: Мектеп,1983,-223 б.
- 221.Осмонкулов,А, Козубекова Т, Ибраимова, Ж.** Кыргыз тили (юристар үчүн)Бишкек .; 2009 , -431 б.
- 222.Осмоналиева, Б, Дербишева,З.К.** Типовая программа по практическому курсу киргизского языка.Проект (для студентов вузов русских групп). Ф.;1990
- 223. Оторбаев,Б.К.** Окуу процессин уюштуруунун жаңы технологиялары. – Бишкек, -2008, - 86 б.
- 224.Панков, П, Баячороева Б , Жураев М.** Кыргыз тилин компьютерде чагылдыруу Бишкек .; Турар, 2010, -173 б.
- 225.Панков, П.С, Долматова П, Вашук С, Барктабасов К .** “ Кыргыз тили – Кыргызский язык – Kyrgyz lanquaqe “ компьютердик программасы , - Бишкек ., 2009
- 226.Панков,П.С, Жураев М , Кыргыз 209. Өмүралиева, С, Кундузакова С.** А , Изучаем кыргызский язык . Учебное пособие для начинающих часть1 и 2 , Бишкек .; 2000
- 227.Өмүралиев,Б.** Фрунзе,«Мектеп», 1991-194-б.
тилин компьютерлештирүүнүн проблемалары ,// Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы 2004, № 3, 227 - 232–бб.
- 228. Пассов,Е. И.** Коммуникативный метод обучения иностранному говорению /Е. И. Пассов. М., 1991. – 190б.
- 229.Петровская Л. А.** Компетентность в общении. – М., 1989 Социально-психологический тренинг /Л. А. Петровская. М.: Изд-во МГУ, 1989.-189б.
- 230. Петровская, Л.А.** Компетентность в общении. М., 1989.

Педагогика: учебник для бакалавров / Л. П. Крившенко [и др.]; под ред. Л. П. Крившенко — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Проспект, 2013. - 488 б.

231. Плотникова, С. Н. Языковая, коммуникативная и дискурсивная личность: к проблеме разграничения понятий [Текст] / С. Н. Плотникова // Лингвистика дискурса / отв. ред. С.Н. Плотникова. - Иркутск: ИГЛУ, 2005. -5-16-бб.

232. Плотникова, С. Н. Человек и персонаж: Феноменологический подход к естественной и художественной коммуникации [Текст] / С. Н. Плотникова // Человек в коммуникации: концепт, жанр, дискурс / отв. ред. Е.И. Шейгал. - Волгоград: Парадигма, 2006. - 89-104- бб.

233. Плужник, И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетентности студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки: Авторф. дис. д-ра пед. наук. Тюмень, 2003, - 46 б.

234. Полат, Е.С. "Дистанционное обучение" // "Педагогические и информационные технологии в образовании" [http:// scholar.urfu.ac.ru/ped_journal/numero4/pedag/polat.html](http://scholar.urfu.ac.ru/ped_journal/numero4/pedag/polat.html)

235. Подласый, И.П. Педагогика, Москва -Высшее образование, 2008, -540 б.

236. Полонский, В.М. Словарь по образованию и педагогике. М.: Высш. шк., 2004. - 512 б.

237. Поморцева, Н.В. Национально-методические основы лингвокультурной адаптации иностранных учащихся в процессе обучения русскому языку (рукопись). М., 2010.

238. Приходько, О.В. Влияние информационной компетентности на уровень конкурентоспособности молодого специалиста /Приходько О.В. // Информационные технологии в образовании, науке и производстве: сб. тр. по материалам IV междунар. науч-практ. конф., 28 июня-2 июля 2010г, Серпухов/ под ред. Ю.А. Романенко, - 2010, – 387-38-бб.

239. Равен, Джон. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М., 2002. (англ. 1984).

- 240. Равен, Джон.** Педагогическое тестирование [Текст] : проблемы, заблуждения, перспективы : пер. с англ. / Джон Равен. — М. : Когито-Центр, 1999. -144 б.
- 241. Растянников, А. В.** Рефлексивное развитие компетентности в современном творчестве [Текст] / А. В. Растянников, С. Ю. Степанов, Д. В. Ушаков. — М. : ПЕР СЭ, 2002. — 320 б. — КВК 5-9292-0066-1.
- 242. Рахимова, М. Р, Панкова Т.В, Калдыбаева, А. Т.,** Педагогика тарыхынын очерктери. Бишкек,; 1998 , -368 б.
- 243. Рахимова ,М. Р, Панкова,Т.В., Калдыбаева, А.Т.** Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы . – Б.: КМПУ , 2002 , - 338б.
- 244. Рахимова, М.Р ,** Педагогика, И.Арабаев атындагы КМПУ ,Б. ; 2002,
- 245. Рахимова, М.Р** Педагогиканын теориялык системасы жана технологиясы , окуу куралы , Б.; 2007 , -208б.
- 246. Рахмонов, Г.Р.** Педагогические основы формирования познавательного интереса к иностранному (английскому) языку у студентов (на материале вузов Республики Таджикистан): Автореф. дис. канд. пед. наук / Душанбе, 2002.-24 б.
- 247. Романова, Н.Н., Филиппов А.В.** Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология. М., 2010
- 248. Руденко, Е.Е, Бернавская, М.В.** Дидактические основы формирования информационной культуры в процессе подготовки будущих специалистов // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке: научный журнал / ДВПИ им. Куйбышева В.В., 2008. – № 4. –51 – 53-бб.
- 249. Рыбина, Т.И.** Оценивание учебной деятельности студентов с помощью современных- информационных технологий, дис. канд.пед.наук: 13.00.01/ Бишкек,2007.
- 250. Рыбакова, А. А** Сущность понятий «компетенция» и «компетентность»: от количественного измерения к качественному наполнению [Текст] / А. А. Рыбакова // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2009. - № 61. – 51-57бб.

- 251. Рысбаев, С.К** Кыргыз Республикасындагы тил саясаты жана мамлекеттик тилди үйрөтүүнүн жаңы модели тууралуу, Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары ,Бишкек.;2012, 30-34б.
- 252. Рысбаев, С.К**, Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери , Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо, Бишкек.;2006, 130 б,
- 253. Рысбаев, С.К**, Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш, Бишкек.; 2013,236 б.
- 254. Садыков, А.** Тил мыйзамы жана илимпоз кадрларды даярдоо проблемасынан , // Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий – практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистери ,Бишкек .;1991,22-24-б,
- 255. Сарылбекова, З.С.** Коммуникативные основы обучения кыргызскому языку в старших (10-11) классах в школах с русским языком обучения. Диссертация к.п.н,13.00.02 КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек.2007,- 153 б.
- 256. Сарыбекова, З., Чыманов, Ж.** Кыргыз тилин (мамлекеттик тили) окутуунун методикасы, / Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери жана орто мектептердин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн типтүү программа. Бишкек , 2013, - 59 б.
- 257. Сартбаев, К.К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы , - Фрунзе .; 1978 , 308б, Сафонова, В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: НИЦ “Еврошкола”, 2004.
- 258. Седов, В.А.** Педагогические возможности диалога в образовательном процессе : Автореф. дис. кан. пед. наук. Санкт-Петербург,-2002, -23б.
- 259. Селевко, Г. К.** Компетентности и их классификация [Текст] / Г. К. Селевко // Народное образование. — 2004. — № 4. - 138-144-бб.
- 260. Селевко, Г. К.** Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Г. К. Селевко. -М. : Народное образование, 1998. – 256б.

- 261. Сериков, Г.Н.** Образование: аспекты системного отражения. - Курган: Изд-во "Зауралье", 1997. – 464б.
- 262.Сиговцев, Г.С., Чарута, М.А.** Дистанционное образование. Методический материал для преподавателей. Социальная, экономическая и геополитическая целесообразность создания единой системы дистанционного образования <http://kampi.kcn.ru/do>
- 263. Синельников, В.В,** Таинственная сила слова, Формула любви, М,; 2006, 308б.
- 264.Скалкова,Я.** Методология и методы педагогического исследования , Москва.; Педагогика, 1989, 225 б.
- 265. Скаткин,Л. Н.** Вопросы дидактики /Л. Н. Скаткин. М., 1969. – 103б.
- 266.Скала, К.** Социальная компетенция. Ключевые квалификации// WWW.uni-protokolle.de/Forum/25, 2003 (на нем.яз.)
- 267.Смирнов,С.Д,** Педагогика и психология высшего образования М,;Академия,2001, 305б.
- 268.Смирнов, И.Б.** Формирование основ культурно-страноведческой компетенции учащихся старших классов средней школы. – СПб.: Лен. Гос. Обл.ун-т. им. А.С. Пушкина, 2002.
- 269.** Современные языки: Изучение, преподавание, оценка: общеевропейские компетенции владения иностранным языком [Текст]. – Страсбург, 1996.
- 270.** Совет Европы: Симпозиум по теме «Ключевые компетенции для Европы»: Док. DECS/SC/Sec (96)43. – Берн, 1996.
- 271.Соколов, А.В.** Общая теория социальной коммуникации: Учеб-метод.пособие.М.:Логос, 2002, 321б.
- 272.Соловова, Е.Н.** Современные требования к научно-методическому и учебно-методическому обеспечению учебного процесса в языковом образовании. // Иностранные языки в школе. 2004, № 4.
- 273.Соломонова, А.А.** «Компетенция» в образовательном стандарте и «коммуникативная компетенция» в методике преподавания РКИ: сопоставление понятий // Русский язык за рубежом. - 2010. - № 4. -. 44-48-

- бб.274.Сосенко, Э. Ю.** Коммуникативные упражнения. (При обуч. говорению на начальном этапе) /Э. Ю. Сосенко. М.: Рус. яз., 1979. – 140б.
- 275.Сыдыкбаева, М.М, Мамырбаева,Н.Б,** Кыргыз тилинин синтаксиси ,
- 276.Сыдыкбаева,М.М, Каюмова, Т.А, Амиров,Ж.Ж,** Кыргыз тили (Чет өлкөлүк студенттер үчүн окуу куралы) -Бишкек , ;« Турар» – 2010, 110 б.
- 277.Татур, Ю. Г.** Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста [Текст] / Ю. Г. Татур // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 3. - 21-26 бб.
- 278.Тер-Минасова,С.Г.**Язык и межкультурная коммуникация.М.: Слово/Slovo? 2000, - 624б.
- 279. Токтоналиев, К.Т, Сарылбекова,З, Нуралиева, М.Т, Эдилбаева, Н.У** Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасы , - Бишкек .; 2011 , 83 б.
- 280.Тохтаходжаева М.Х.** Двухязычные словари и принципы их составления /Под ред. Н.М. Шанского. Ташкент: Укитувчи, 1981.-181б.
- 281.Турсунов, А.**Кыргыз тилинин тыныш белгилери, Фрунзе,;Мектеп,1969 , 108 б.
- 282.Терпигорьева, С. В.** Практические семинары для педагогов. Психологическая компетентность воспитателей : сб. статей. Вып. 2. – М. : Учитель, 2011. – 143 б.
- 283.Уманская,Т.М.** Невропатология. Естественнонаучные основы специальной педагогики: Учебное пособие для студентов-бакалавров высших учебных заведений дефектологических факультетов, ВЛАДОС 2015. -304 б.
- 284.Үсөналиев, С.Ү.** Мектепте кыргыз тилин инновациялап (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу, Бишкек.; 2006,
- 285.Үсөналиев, Т.** Кыргыз тилин чет тил катары окутуп – үйрөтүүдө интерактивдүү усул – ыкмаларды колдонуунун алгылыктуу жактары жөнүндө , // Эл агартуу, № 1 – 2 , 2004, 7-16-бб.
- 286.Федоренко, Л.П.** Анализ теории и практики методики обучения русскому языку. – Курск, 1994..206 б.

- 287. Федоров, А.В.** Медиаобразование: вчера и сегодня. М.: Изд-во МОО ВПП. ЮНЕСКО «Информация для всех», 2009. 234б.
- 288. Филатова, О.Л.** Компетентностный подход к построению содержания обучения как фактор развития преемственности школьного и вузовского образования // Дополнительное образование. - 2005. - №7. - 9-11-бб.
- 289. Харламов, И.Ф.** Педагогика, Москва, : Педагогика, : 1990, 267 б.
- 290. Ханникова, Л.Н.** Интенсивный курс английской разговорной речи. М.: Компьютер-Пресс, 1991, - 287б.
- 291. Халеева, И.И.** Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: (Подготовка переводчиков). М.: Высшая школа, 1989. - 236 с. Ю. Хашимов Ф.И. Об интерференции в речи детей билингвов // Русский язык в национальной школе. 1986. - № 1. - 31-34-бб.
- 292. Хэллидей, М.А.К.** Лингвистическая функция и литературный стиль. – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, вып. 9. М., 1980, 200б.
- 293. Хомский, Н.** «Язык и мышление» Изд. МГУ, М. 1972, 123б.
- 294. Холодная, М. А.** Психология интеллекта [Текст] / М. А. Холодная. – Томск-Москва, 1997.
- 295. Хуторской, А. В.** Современная дидактика / Л. В. Хуторской. М., 2001. – 625б.
- 296. Хуторской, А.В.** Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования // Народное образование. – 2003. – № 2, - 58-64 бб.
- 297. Хуторской, А. В.** Технология проектирования ключевых и предметных компетенций. [Электронный ресурс] / А. В. Хуторской // Эйдос : Интернет-журнал. — Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm> (дата обращения: 24.08.2010).
- 298. Хуторской, А.В.** Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет- журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля
- 299. Хуторской, А. В.** Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // Интернет-журнал "Эйдос". – 2005. – 12 декабря

- 300. Хуторской, А.В.** Компетентность как дидактическое понятие: содержание, структура и модели конструирования / А.В. Хуторской, Л.Н. Хуторская // Проектирование и организация самостоятельной работы студентов в контексте компетентностного подхода: Межвузовский сб. науч. тр. / под ред. А.А. Орлова. – Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2008. – Вып. 1. – 117-137-бб.
- 301. Хуторской, А. В.** Ключевые компетенции и образовательные стандарты. [Электронный ресурс] / А. В. Хуторской // Эйдос : Интернет-журнал. – Режим доступа: <http://www.ei-dos.ru/journal/2002/0423.htm/> (дата обращения: 24.04.2010).
- 302.Цейтлин,С.Н, Погосьяк,В.А, Епивалова, М.А,** Язык.Речь, Коммуникация: Междисциплинарный словарь, СПб.; КАРО, 2006, - 128 б.
- 303. Чебыкина,Т.Н., Жогно, Ю.П.** Концептуальные аспекты ключевых педагогических компетенций педагога-воспитателя дошкольного учреждения// Наука, №1, 2008, -17-20-бб.
- 304. Чыманов, Ж.А.**Байланыштуу кепти окутуунун негиздери , - Бишкек ., 1997 , -96 б.
- 305.Чыманов, Ж.А.** Окуу программалары тууралуу ойлор , Кыргыз тили жана адабияты . № 5 , 2003 , 143 - б.
- 306.Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тили: Окутуу методдору .; Бишкек , 2007, 97 б,**307.Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы , Бишкек.; 2009,
- 308.Чыманов, Ж.А.** Жарлыкты аткаруу – ар бирибиздин милдетибиз, “Кыргыз Туусу-2013, 20-24- сентябрь.
- 309.Шамырканова,Н.**Кыргыз этнопедагогикасындагы адептүүлүккө тарбиялоо идеясы , // Кыргыз – казак байланыштары : кечээ, бүгүн , эртең, Б.; 2007, -316 б.
- 310.Шанский, Н.М., Резниченко, И.Л, Кудрявцева, Т.С .** и.др “ Что значить знать языки владеть им “- Л.; 1969. 40- б.

- 311. Шарапова, Р.А.** Коммуникативная направленность учащихся при обучении русскому языку таджикской школы/ Издательство: Худжандский государственный университет им. академика Б. Гафурова (Худжанд) №4 (45) Год: 2015 -258-261-бб.
- 312. Шаршов, И.А., Макарова, Л.Н.** Сущность и структура компетентностно-развивающей модели повышения квалификации научно-педагогических кадров // Вестник Тамбовского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. Тамбов, 2011. № 1.- 105-110-бб.
- 313. Шейлз, Д.** Коммуникативность в обучении современным языкам /Д. Шейлз //Изучение и преподавание современных языков для целей общения. Проект №12. М.: Совет Европы Пресс, 1995. - 349-352-бб.
- 314. Шейхмамбетов, С. Р.** Использование коммуникативно-речевых заданий на занятиях по русскому языку [Текст] // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). — Самара: Асгард, 2016. — 270-272-бб.
- 315. Щерба, Л.В.** Преподавание иностранных языков в средней школе: Общие вопросы методики, 2-е изд. М.; 1974, 74 -76 -бб
- 316. Шилов, А.И.** Начальное образование Восточной Сибири конца XIX - начала XX вв.: монография: в 2 т. / Красно-яр, гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. - Красноярск, 2012.-720 б.
- 317. Щербакова, Т. Н.** Психологическая компетентность учителя: содержание, механизмы и условия развития. – Ростов н/Д., 2005.
- 318. Щербакова, Т.Н.** Психологическая компетентность учителя: акмеологический анализ : автореф. ... доктора психологич. наук. – Ростов н/Д., 2006.
- 319. Эрганова, Н.Е.** Основы методики профессионального обучения. Учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф. пед. ун-та, 1999.- 138б.
- 320. Эсеналиева, К.** Мамлекеттик тилди окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу. –Бишкек.2002,-69 б.

- 321. Якиманская, И. С.** Технология личностно-ориентированного образования / И. С. Якиманская. -М., 2000.
- 322. Якиманская, И. С.** Личностно ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. - М. : Сентябрь, 2002. – 96 б.
- 323. Яковенко, И. М.** Этнопедагогика: учеб.-методическое пособие / И. М. Яковенко; Е. В. Ковалева ; КамГУ им. Витуса Беринга. – Петропавловск-Камчатский: КамГУ им. Витуса Беринга, 2013. — 422 б.
- 324. Яковлева, Т. П.** Становление ценностно-личностной ориентации будущего учителя математики: монография / Т. П. Яковлева ; КамГУ им. Витуса Беринга. — Петропавловск-Камчатский : КамГУ им. Витуса Беринга, 2013. — 220 б.
- 325. Якунин, В.А.** Педагогическая психология .-Спб,: Изд, “Полиус”,1998, 640б.
- 326. Якушева, С.Д.** Основы педагогического мастерства и профессионального саморазвития. Учебное пособие Год: 2014
- 327. Янушкевич, Ф.** Технология обучения в системе высшего образования, Москва,: Высшая школа,1986, 135 б.
- 328. Ян ван Эк** Council of Europe Conseil de L'Europe. Cambridge University Press, 1999, 39б.
- 329. Bachman L. F.** Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford: Oxford University Press, 1990. 408p.
- 330. Brown, H. Douglas.** Teaching by principles: an interactive approach to language pedagogy. Prentice Hall Regents. USA, 1994.
- 331. Chomsky N.** Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, 1965.
- 332. Comenii J.A.** Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis, Lipsae, 1633,483 p.
- 333.** Common European Framework of Reference for Language Learning Teaching. Draft 1 of a Framework Proposal: Language Learning for European Citizenship. Strasbourg, 1996.
- 334. Finocchiaro M. and Brumfit Ch.** The Functional-National Approach: From Theory and Practice. Oxford University Press. 1983.

- 335. Hymes, D.** On Communicative Competence / D. Hymes; in J. B. Pride and J. Holmes (eds.). – New York: Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
- 336.** Interactive Language Teaching. W. Rivers editor. – Cambridge University Press, 1992.
- 337.Keen, K.** Competence: What is it and how can it be developed? / In J. Lowyck, P. de Potter, & J. Elen (Eds.). – Brussels: IBM Education Center, 1992. – P. 111–122.
- 338. Klippel, F.** Keep Talking: Communicative Fluency Activities for Language Teaching. Cambridge University Press. 1984.
- 339.** Learning and Teaching Modern Languages for Communication. -Strasbourg: Council of Europe Press. 1981.
- 340. Littlewood, W.** Communicative Language Teaching: An Introduction.- Cambridge University Press. 1981.
- 341.Makarova, L.N., Sharshov I.A.** Povyshenie kvalifikacii prepodavatelja vysshej shkoly: samorazvi-tie i kompetentnost' //Vestnik Moskovskogo go-rodskogo pedagogicheskogo universiteta. Serija: Pedagogika i psihologija.2012. № 2. S. 43-52.
- 342. Nunan, D.** Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers. - Prentice Hall. 1991.
- 343. Sheils, J.** Communication in the Modern Languages Classroom.- Strasbourg: Council of Europe Press. 1993.
- 344.Savignon, S. J.** Communicative Competence: Theory and Classroom Practice / Sandra J. Savignon. – 2nd ed. – New York: McGraw-Hill, 1997. – 272 p.
- 345.** The Training of Teachers of a Foreign Language: Developments in Europe. - <http://europa.eu.int/comm/education/languages/download/downloads.html>.
- 346.Van Ek J. A.** Objectives for foreign language learning. Vol. 1: Scope. Strasbourg, Council of Europe Press, 1986. 89 p.

Сабактардын иштелмелери

1-сабак

Сабактын темасы: Кыргызстандагы сот тутуму. Кызматчы сөздөр.

Билим берүүчүлүк максаты: 1. Студенттерди кыргыз тилин окутуудасабаттуу сүйлөөгө, тилдик компетенциясын калыптандырууга, өтүлүп жаткан материалды келечек кесибинен байланыштырып, ал аркылуу талашып-тартышууга, өз ойлорун тартынбай айтууга шарт түзүп, кесиптик терминдерди колдоно билүүгө үйрөтүү. Кыргызстандын сот тутуму жөнүндө дагы кененирээк маалымат берүү. Сөз түркүмдөрүнүн ичинен кызматчы сөздөр жөнүндө терең түшүндүрүү.

Сабактын максаты: Юристтик кесипке өтө керек болгон сапаттарга: адилеттүү, гумандуу, так, калыс болууга илгерки ата-бабадан бери келе жаткан макалдарды айтып, маанисин чечмелөө менен тарбиялоо.

Сабак аралык байланыш: адабият сабагы, тарых, конституциялык укук.

Сабактын жабдылышы: сабакка байланыштуу слайддар, учкул сөздөр, макал-лакаптар

1-тапшырма. Төмөнкү юридикалык терминдердин маанисин түшүндүргүлө, сөздүктөгү терминдерди пайдаланып, “элдик сот” деген темада текст түзгүлө.

Далил – доказательство

камак – арест

камакка алуу- взять под арест

сот – суд

элдик сот- народный суд

аксакалдар соту – суд аксакалов

сурак – допрос

жаза – наказание

кылмыш – преступление

даттануу – апеллирование

доо- иск

жабырлануучу – пострадавший

келишим – договор

мыйзамсыз – незаконно
соттун чечими- судебное решение
тергөөчү – следователь
жаран – гражданин
мыйзам – закон
эл өкүлү – представитель народа
эл бийлиги – народная власть
укук – право
абак – тюрьма

2-тапшырма. Төмөнкү макалдардын орусча эквалентин тапкыла:

1. Адамды шорго салган да, өлтүргөн да тил.
- 2 Таамай сөз таяктан катуу.
- 3 Айран ичкен кутулуптур, челек жалаган тутулуптур..
- 4 Оозу күйгөн айранды үйлөп ичет.

3-тапшырма Бул текстти окуп чыгып түшүнгөнүңүрдү айтып бергиле. Тексттен кызматчы сөздөрдү таап аларды аныктагыла.

Сот тутуму

Кыргыз Республикасында көз карандысыз сот бийлиги бар. Соттордун негизги милдети – бул сот адилеттигин жүзөгө ашыруу. Кыргыз Республикасындагы соттордун түзүмүнө:

- Кыргыз Республикасынын жогорку соту;
- Жогорку соттун алдындагы конституциялык палата
- жергиликтүү соттор кирет.

Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жарандык, жазык, администрациялык жана башка сот иштери боюнча сот бийлигинин жогорку органы болуп эсептелет. Бул иштерди жер жерлерде райондук, шаардык жана облустук соттор карашат. Жарандык иштерге, мисал үчүн, автордук укук, мурастык укук боюнча талаш-тар-тыштар, ажырашуу, баланын атасын аныктоо боюнча талаш-тар-тыштар кирет.

Жогорку соттун Конституциялык палатасы конституциялык контролдоону жүзөгө ашыруучу орган болуп саналат. Курагы 40 жаштан кем эмес жана 70 жаштан ашпаган, юридикалык жогорку билими бар жана юридикалык кесиби

боюнча кеминде 15 жыл стажы бар Кыргыз Республикасынын жараны Жогорку соттун Конституциялык палатасынын судьясы боло алат.

Жогорку соттун Конституциялык палатасы өз курамынан төраганы, төраганын орун басарын 3 жылдык мөөнөткө шайлайт.

Жергиликтүү соттордун тутумун төмөнкүлөр түзөт:

1) биринчи инстанциядагы соттор (райондук соттор, шаардагы райондук соттор, шаардык соттор, райондор аралык соттор, гарнизондордун аскер соттору);

2) экинчи инстанциядагы соттор (облустук соттор, Бишкек шаардык соту, Кыргыз Республикасынын Аскердик соту).

2. Жергиликтүү сотторду түзүү, кайра түзүү жана жоюу, жергиликтүү соттордун судьяларынын санын өзгөртүү мыйзам менен гана жүзөгө ашырылат. Жоюлган соттордун судьяларынын штаттык бирдиктери башка сотторго берилет, ал эми судьялар аларга ротациялоо тартибинде которулат.

3. Жергиликтүү соттордун судьяларынын санын өзгөртүүгө Судьялар кеңешинин сунушу боюнча гана жол берилген.

4-тапшырма. Төмөнкү текстти кыргыз тилине которгула.

Судебная власть

Судебная власть в соответствии с теорией разделения властей - самостоятельная и независимая сфера публичной власти. Она представляет собой совокупность полномочий по осуществлению правосудия.

Согласно со ст. 93 Конституции Кыргызской Республики правосудие в Кыргызской Республике осуществляется только судом. В Кыргызстане функционируют: Верховный суд КР, Конституционная палата при Верховном суде, и местные суды (суды областей, районов, городов, военные суды).

Верховный суд Кыргызской Республики является высшим органом судебной власти в сфере гражданского, уголовного и административного судопроизводства. Верховный суд осуществляет надзор за судебной деятельностью областных, Бишкекского городского, районных судов. Решение Верховного суда считается окончательным и обжалованию не подлежит.

Конституционная палата при Верховном суде КР представляет собой высший орган судебной власти по защите Конституции Кыргызской Республики. Конституционная палата при Верховном суде: признает неконституционными законы и иные нормативные акты в случае их расхождения с Конституцией, разрешает споры, связанные с действием, применением и толкованием Конституции.

Судебная ответственность по гражданско-правовым преступлениям вступает в силу через 30 дней после оглашения, а по уголовно-правовым преступлениям - через 10 дней. В течение этого срока в Верховный суд может быть подано обжалование решения суда.

Вступившие в законную силу акты судов Кыргызской Республики обязательны для всех государственных органов, хозяйствующих субъектов, общественных объединений, должностных лиц и граждан, подлежат исполнению на всей территории республики. Неисполнение вступивших в законную силу судебных актов, а также вмешательство в деятельность судов влекут установленную законом ответственность.

Өз алдынча иштөө: «Соттордун ишмердүүлүгү» деген темада эссе жазгыла.

2-сабак

Тема: Кыргыз Республикасынын Конституциясы.

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы боюнча дискуссия уюштурула. Бирөөң алып баруучу болосуңар. Калганыңар катышуучуларсыңар. (кейс методу боюнча)

2. Сан жана жак категориясы.

Зат атооч сөздөрдүн сан боюнча өзгөрүүсү - зат же заттык түшүнүктү билдирген башка сөздөр сан жагына жекелик жана көптүк болуп экиге бөлүнөт.

1. Жекелик түр заттык жалгыздыгын билдирет. Мисалы: китеп, калем, ит, ж.б.

2. Көптүк түр заттын бир канчалыгын билдирет. Мисалы: балдар, достор, дүкөндөр, жаныбарлар, тоолор, ж.б.

жүзүндөгүсү ошол мамилелердин өзү, б. а. реалдуу болгондор. Таризи боюнча К. кодификацияланган, кодификацияланбаган жана аралаш типтеги болуп бөлүнөт. Эгер ал конституциялык мүнөздөгү баардык негизги маселелерди жөнгө салуучу бирдиктүү жазылган акт болсо кодификацияланган К. болуп саналат. Эгер ошол эле маселелер бир нече жазылган актылар менен жөнгө салынса, анда ал кодификацияланбаган К. болуп саналат. Аралаш типтеги К. парламенттик мыйзамдарды жана соттук үлгү иштерди эле эмес, ошондой эле салттарды жана доктриналык чечмелөөлөрдү дагы камтыйт. К. өзгөртүү ыкмаларына карата ийкемдүү жана ийкемсиз болуп бөлүнөт. Биринчилери жөнөкөй мыйзамдарды кабыл алуу менен өзгөртүлүүсү мүмкүн. Экинчилери – парламент мүчөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнүн добушун, ал эми айрым учурларда референдум өткөрүүнү, ал өзгөртүүлөрдү федерация субъектеринин белгилүү саны ратификациялашын ж. б. талап кылган атайын татаалдаштырылган жолжоболор менен гана өзгөртүлөт. Колдонулуу мөөнөтү боюнча К. туруктуу жана убактылуу болуп бөлүнөт.

КР КОНСТИТУЦИЯСЫ – мамлекеттин негизги мыйзамы; жогорку юридикалык күчкө ээ, КР баардык аймагында колдонулат жана түз таасирге ээ. 1993-жылы 5-майда Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин 12-чакырылышынын 12-сессиясында кабыл алынган. Киришүүдөн, 8 бөлүм, 97 статьядан турат. КР конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин, мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын жана жергиликтүү өзалдынча башкаруу органдарынын түзүлүшүн бекемдейт.

3-сабак

Сабактын темасы: КР прокуратурасы. Жөндөмө категориясы.

1.Жөндөмө категориясы.

Сүйлөм ичинде сөздөрдүн байланышын , жөнүн, катышын көргөзүп турган – **нын,-га, -ны,- да,- дан** мүчөлөрү жөндөмө мүчлөрү деп аталат.Ушул мүчөлөрдүн грамматикалык маанисин белгилөө үчүн алынган сөз **жөндөмө** деп аталат.

Кыргыз тилинде жөндөмөлөр жана алардын суроолору төмөнкүлөр :

- 1.Атооч - ким ? эмне ?
2. Илик - кимдин ? эмненин ?
3. Барыш - кимге ? эмнеге ?
4. Табыш - кимди ? эмнени ?
- 5.Жатыш – кимди? эмнени ?
6. Чыгыш – кимден ? эмнеден ?

2.Өз алдынча иштөө: Өз сөзүңөрдү кошуп, текстти кайрадан иштеп чыккыла.Текстти кунт коюп окуп чыгып, бүгүнкү прократуранын иш жөндөмдүүлүгүнө өз баанарды берип, эссе жазгыла.

3. Кроссвордду удагыла:

п	р	о	к	у	р	а	т	у	р	а
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

4.Тест.

- Кыргыз тилинде канча жөндөмө мүчө бар ?
А) 6 ;   Б) 8 ;
В) 9 ;   Г) 4 ;
- “Прокуратура жөнүндө” Кыргыз Республикасынын жаңы мыйзамы качан кабыл алынган ?
А) 1995 – жылы ;   Б) 1993-ж ылы ;
В) 2004 – жылы ;   Г) 2009 – жылы ;

1-тапшырма. Сүйлөмдөрдүн ичинен сөздөрдүн кайсы жөндөмө аркылуу өзгөргөнүн аныктагыла. Өзүңөр да жөндөлүштүн типтери боюнча мисалдарды келтиргиле. 1. Ата-энең – сенин бак-таалайың. Аба болбосо, адам беш мүнөткө чыдай албайт. Суу жок болсо, адам беш күнгө зорго чыдайт. Ата-эне да ошондой эле керек.

Балдар үчүн ата - эненин эмгегине акча да, алтын да тең келбейт. Ата-эне өмүр бою: балам курсагы ачып калдыбы, үшүп калды бекен, - деп санааркап

жашайт. Өзү кийбесе да, баласына кийгизет. Мен оорусам мейли, балам оорубасын дейт. Менден да, балам өмүрлүү болсун, - деп тилейт.

2. Ачуу-шайтан, акыл-дос, акылыңа акыл кош. Эненин сүтү менен тили баланын өмүрүнүн ачкычы эмеспи. Ачууга алдырбагын жеңилденип, турмушка түз карагын, анык көрүп. Чөптү кордосо, көзгө зыян, тишти кордосо, сөзгө зыян. Кышта көрсөң камылга-келерки күздө табылга. Мүнөздөн тагдыр жаралат.

2-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. Айырмачылыктарын белгилегиле.

1. Адам, китеп, билим, жашоо, өмүр.
2. Китебибиз, билимим, жашоом, өмүрүм.
3. Китебиң, билимиң, жашооң, өмүрүң.
4. Минск, Омск, Томск, факт, нефть, фонд.

3-тапшырма. Текстти окуп чыгып юридикалык терминдерди аныктагыла жана түшүндүрмө сөздүктөн алардын толук маанисин таап көрсөткүлө. Илик жөндөмөсүндөгү сөздөрдү тапкыла. Текстке карата проблемалуу эки суроо түзгүлө.

Кыргыз Республикасынын прокуратурасы - Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана башка ченемдик укуктук актыларынын так жана бирдей аткарылышына көзөмөл жүргүзүүчү мамлекеттик орган.

Кыргыз Республикасынын прокуратурасынын ишинин максаты жана негизги багыттары.

1. Мыйзамдын үстөмдүгүн, мыйзамдуулуктун биримдүүлүгүн жана чындалышын, ошондой эле коомдун жана мамлекеттин мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын прокуратурасы төмөнкүлөрдү жүзөгө ашырат:

1) аткаруу бийлигинин органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын кызмат адамдары тарабынан мыйзамдардын так жана бир түрдүү аткарылышына көзөмөлдү;

2) изин суутпай издөө ишин, тергөөнү жүзөгө ашыруучу органдар

тарабынан мыйзамдардын сакталышы үчүн көзөмөлдү;

3) жазык иштери боюнча соттордун чечимдерин аткарууда, ошондой эле жарандардын жеке эркиндигин чектөөгө байланышкан мажбурлоо мүнөзүндөгү чараларды колдонууда мыйзамдардын сакталышы үчүн көзөмөлдү;

4) мыйзам менен аныкталган учурларда сотто жарандын же мамлекеттин кызыкчылыктарына өкүл болууну;

5) сотто мамлекеттик айыптоону колдоону;

6) мамлекеттик органдардын кызмат адамдарын жазыктык куугунтуктоону.

2. Прокурорлор Кыргыз Республикасынын процесстик мыйзамдарына ылайык соттордун иштерди кароосуна катышат, соттордун мыйзамга карама-каршы келген чечимдерине, өкүмдөрүнө, аныктамаларына жана токтомдоруна карата сунуш киргизишет.

3. Кыргыз Республикасынын прокуратурасы укук жаратуучу ишке катышат.

4. Кыргыз Республикасынын прокуратурасы атайын басылмаларды чыгарат.

4-тапшырма. Жөндөмө категориясы тууралуу слайд-шоу формсында презентациялык материал даярдоо.

5-тапшырма. Текстти кыргыз тилине которгула. Юридикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгүн түзгүлө.

Прокуратура Кыргызской Республики - государственный орган в системе исполнительной власти. Она осуществляет надзор за точным и единообразным исполнением законодательных актов органами местного самоуправления, министерствами, государственными комитетами, административными ведомствами и другими органами (создаваемые при Правительстве), местной государственной администрацией, общественными объединениями, должностными лицами, хозяйствующими субъектами, (независимо от форм собственности) и гражданами.

4-сабак

Сабактын темасы: Чыңгыз Айтматов - улуу жазуучу .

Грамматикалык тема : Сөздүн көп маанилүүлүгү.

- Сабактын максаты :** 1. Ч. Айтматовдун өмүрү , чыгармачылыгындагы урунттуу жагдайларга токтолуу менен студенттердин улуу жазуучу жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтүү;
- 2.Жазуучунун чыгармаларындагы укуктук жагдайларга токтолуу менен кесипке багыттап окутууга жетишүү;
3. Ч.Айтматовдун чыгармаларын, андагы катышкан каармандады өтүү менен студенттерди чыныгы адам болууга тарбиялоо;
4. Кыргыз лексикасындагы көп маанилүү сөздөр жөнүндө кеңири түшүнүк берүү.

Сабактын тиби : Сабак -аңгеме

Сабактын жабдылышы : слайддар көргөзүлөт, жазуучунун китептери , сүрөттөрү.

Сабактын жүрүшү : Өтүлгөн теманы кайталайбыз.(суроолор берилип, жооптор алынат)

Жаңы тема:Сөздүн берген маанилери, алардын ичинен **көп маанилүү сөздөр** жөнүндө болмокчу.

Сөз туюнткан мааниси жана турпаты боюнча бир канча топко бөлүнөт. Алар: бир маанилүү, кош маанилүү жана көп маанилүү болушат. Жеке маанилүү сөздөр бир гана түшүнүктү билдирет. Мисалы : чанач, кетмен, белек, куда, кудача ж.б.

Кош маанилүү сөздөр эки түшүнүктү билдирет. Мисалы : карагат 1)карагаттын берген мөмөсү, 2) карагаттын бадалы, же болбосо, жаңгак биринчи маанисинде жемиши, экинчи маанисинде жаңгак багы тууралуу сөз жүрөт.

Ал эми көп маанилүү сөздөр бир эле сөз болгону менен бир канча маанини билдирет. Мисалы : **көз** 1. адамдардын, жан - жаныбарлардын органы, 2 . **көз караш** бул сенин оюң , 3.**көз сал** бул болсо көңүл буруп карап кой дегенди билдирет, 4. **көзү өттү** бул каза болду деген маани ,

5. **көзмө** – **көз** маңдай - тескей же бетме – бет деген маани, б) **шакектин көзү** баалуу таш жөнүндө, 7. **көз байланган кезде** кечки убак, 8. **көзкөрүнөө** - бул ачык эле деген сөз, 9. **көз тийүү, көзүгүү** – бул бирөөнүн көзү тийүү же болбосо кичине сырчоолоп калуу, 10. **көз болжол** - так эмес маалымат, 11. **көз жаздым** – унутта калтыруу, 12. **көзү ачык** - алдына ала көрө билген адам, 13. **көз каранды - көз карандысыз** бул бирөөгө баш ийген же өз алдынча. Ушул жерден дагы бир эсинерге салып кетчү нерсе көп маанилүү сөздөрдүн омонимдерден айырмачылыгы. Көп маанилүү сөздөр түбү бир дарак сыяктуу, б.а. түпкү теги бир, жогорудагы мисалдагыдай көз жөнүндө, көздөн алыстабайт, ал эми омонимдер болсо таптакыр эки башка сөздөр М: үй 1. адам жашаган турак жай, 2. бир нерсени чогулт. Анда эмесе слайдда турган көп маанилүү сөздөргө сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Ал эми кептик темабыз улуу жазуучу, коомдук ишмер, тарыхый инсан **Чыңгыз Айтматов** жөнүндө болмокчу.

Айткандай мен силерге жаңы ысым же жаңы адам менен тааныштырып жаткан жерим жок. Бул ысым силерге эчактан бери тааныш. Керек болсо Ч.Айтматовдун чыгармаларына тартылган кинофильмдер менен чоңойдуңар десем да жаңылышпайм. Андан калса мектеп программасынан окудуңар. Ошол билимиңер менен азыр мен берген суроолорго жооп таап көргүлөчү.

1. Жазуучу качан, кайсы жерде туулган?
2. Эң биринчи чыгармасы кайсы?
3. Ч.Айтматов сенин жеке **көз карашыңда** ким?
4. Ч.Айтматовдун алгачкы кесиби ким болгон?
5. Сен кайсы чыгармаларын окугансың?
6. Кайсы каармандарын билесиң?

Ч.Айтматов 12-декабрь күнү 1928-жылы Таластын Шекер айлында жарык дүйнөгө келген. 12 - декабрь күндү биздин республикада адабият күнү деп белгилешет. Себеби бул күнү улуу жазуучу дүйнөгө келип жатса, дагы бир улуу акын, алп акын Алыкул Осмоновдун **көзү өткөн**.

Ч.Айтматов алгач зоотехниктик кесипти аркалаган болсо, кийин ал Москвада СССР жазуучулар союзунун жогорку адабий курсунда билим алган.«Литературный Киргизстан» журналынын редактору, «Правда» газетасынын кабарчысы, Кыргызстанда киноматографисттер союзунун төрагасы, Кыргызстан жазуучулар союзунун төрагасы болуп иштеген. Бир топ жылдар элчилик кызматта жүрүп коомдук иштерди да аркалаган. Ошентип жазуучу Москвада окуп, андан кийин иш менен алп урушуп жүрүп да, ал эч качан чыгармачылыгын **көз жаздымда** калтырган эмес. Москвада окуп жүргөн кезинде анын «Бетме - бет» повести жарык көргөн. Ал эми 1958 – жылы француз элинин белгилуу адабиятчы, сынчысы Луи Арагон айтмакчы сүйүү жөнүндөгү эң сонун чыгармасы жарык көргөн. Бул чыгармаларга удаа эле «Кызыл жоолук жалжалым», «Ботогоз булак», «Биринчи мугалим», «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», 1976 - жылы «Гүлсарат» повестери жарык көргөн.

1980 -жылдардан баштап улуу сүрөткер өзүнүн чыгармачылыгынын дагы бир бийик тепкичин жараткан. Бул жылдарда анын «Кылым карыткан бир күн», «Кыямат», «Кассандыра тамгасы» деген эң укмуш романдарды жаратты. Чыгармаларын сөзсүз окушуңар керек. Өмүрүнүн акыркы жылдарында, 2006- жылы жазуучунун «Тоолор кулаганда» романы жарык көргөн.

Жазуучу өмүр бою “ канткенде адам уулу адам болот ? “ деген собол таштап келген. Ошол суроосуна өзүнүн бир романында минтип жооп бергени бар: Качан гана ар бир адамдын ичинде өз кемчилигин сезген революция жүрүш керек. Мына ошондо гана адам тазарат, адам тазарганда гана коом тазарат деген.

Мен бүгүн ушунчалык убукыттын тардыгына кейип жатам. Болбосо мен силерге жазуучунун ар бир романы жөнүндө, андагы эми укмуш сырларды айтып берүүдөн тажабас элем.

Эми силер дагы сүрөткер таштаган соболго өз **көз карашыңар** менен жооп берип көргүлөчү. (Бул убакта балдар “ канткенде адам уулу адам

болот ? ” деген суроого өз ойлорун ортого салышат.)

Андан кийин дагы собол таштайм :

Силердин кесибинер буюрса юрист болот. Ошол **юристтик көз менен** чыгармалардагы айрым жерлердеги абалды **көз алдыңарга** келтирип жооп бергилечи.

Мисалы : «Жамийла» повестиндеги Жамийланын күйөөсү согушта аман эсен эле жүрсө Даниярды ээрчип кетип калышын, «Бетме – беттеги» Ысмайылдын согуштан качып келип жашынып жүрүшүн, «Ак кемедеги» Ороскулдун токойду өз каалагандай кыйып , ар кимге сатышын, анан да ошол эле повестеги Ороскулдун аялын төрөбөйт деп сабап турушун, «Кыяматтагы» бөкөндөрдүн адам тарабынан аёсуз кырылышы мына ушуларга көз карашыңар кандай?

Көрдүңөрбү, жазуучу адамдарды карышкырларга салыштырып жазган, көрсө адамдар кээде ошол эң жырткыч делген карышкырдан да жаман жырткыч экенине **көзүңөр** жеттиби ?

Ал эми силер көп тааныш эмес «Касандыра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романындагы дагы бир адам колунан жасалгын айбандыктар жөнүндө бир аз айтып өтөйүн. («Касандыра тамгасы» романындагы адамдарды жасалма жол менен жаратуу жөнүндөгү окуяны айтып берем. «Тоолор кулаганда» романынан Арсен Саманчин менен Жаабарстын өлүп бараткан учурларын жана алардын өлүмдөрүнө себепчи болгон дагы деле баягы адам баласынын чектен ашкан аракеттерин айтам.) Ч.Айтматовдун чыгармаларына мүнөздүү нерсе бул анын чыгармаларынын көпчүлүгү трагедиялуу аякташы. Бирок канчалык трагедия менен аяктабасын акырында салтанаттуу финал, жакшы аяктоо жатат. Мисалдарды келтирем.

Мына балдар эми жанагы билгениңерге караганда дагы түшүнүктөр кошулду деп ойлойм. Силер азыр бул кагаздарга өзүңөрдүн топтун атын коюп, анан **Ч.Айтматов ким ?** деген суроого жооп издегиле.

2008-жылдын 10-июнунда жазуучу көз жумду.Маркумдун сөөгү Чоң-Таш айылындагы Ата - Бейит көрүстөнүнө коюлду.

Ч.Айтматовду адамзаттын Айтматову деп аташат. Муну кандай түшүнөсүнөр ? (жооптор угулат)

Көрсө улуу сүрөткер баа жеткис эмгеги менен, эң сонун чыгармалары менен бүт дүйнөгө таанылып, бүт дүйнө сүйүп окуп, жеке кырыз элинин Айтматову эмес, дүйнө элинин - адамзаттын Айтматовуна айланган тура.

Ошентип балдар бүгүн силер менен биз **көзмө – көз** сүйлөшүп отурганыбызда, биздин **көз алдыбызда** эле бир саат заматта өтүп кетти.Убакыт деген учкан куштай экен.

Эми сабактын акырында мен силерге айтаарым Дүйшөндөй эмгекчил, Жамийладай өз бактысы үчүн күрөшө алган,Толгонайдай кеменгер, Казангаптай улуу, Танабайдай чынчыл, Арсендей билимдүү, Рунадай өз укугунарды коргой алган,Эдигейдей адамдык асыл сапаттарга ээ, ал эми Чыңгыз атаңардай залкар болсоңор экен деп тилейм

2-ТИРКЕМЕ

Юристтик кесипке байланыштуу макалдар :

1. Абийир үчүн ак жүр, алыш беришке так жүр.
2. Агын сууда арам жок.
3. Адамды шорго салган да, өлтүргөн да тил
4. Адамдан айла качып кутулбайт
5. Адам тилинен табат.
- 6 . Адилет сөз ачуу.
- 7 . Адал нерсе тамчы болуп тамып келет, арам нерсе дайра болуп агып келет.
- 8 . Ак ийилет, бирок сынбайт
9. Ак көңүлдүн аты арыбайт
  10. Ак иш үчүн ыйласа, азиз көздөн жаш чыгат.
  11. А дүйнөнүн миң күнүнөн, бу дүйнөнүн бир күнү.
  12. Акылы аздын азабы көп.
  13. Акыйкаттын отун эч ким өчүрө албайт
  14. Акылдуу баштын алтымыш колу бар.
  15. Акылман тили менен, акмак жини менен.
  16. Акылдуу ката кетирсе өзүн жемелейт,
Акмак ката кетирсе, жолдошун жемелейт.
  17. Акыл чачты жейт, алкым башты жейт.
  18. Арам оокат аш болбойт.
  19. Арам иш- азап тартырат.
  20. Арачыга алты таяк
  21. Ар нерсе өз чегинен чыкса, арты өкүнүчтүү болот
  22. Арамдан тапкан төөдөн, адалдан тапкан эчки артык
  23. Араң турган көз эле, чыгып кетти өзү эле,
айтылбай турган сөз эле, айтылып кетти өзү эле
  24. Адашкандын айыбы жок, кайрылып үйрүн тапкан соң.
  25. Адам сөзгө байланат, айбан чөпкө байланат.
  26. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт.
  27. Адам аласы ичинде, мал аласы сыртында.
  28. Адам катасыз болбойт, көлчүк бакасыз болбойт

29. Адам тилинен табат.
30. Адамдан айла качып кутулбайт.
31. Адамды бузган байлык менен бийлик.
32. Адамзатты сөз бузат, тоону- ташты сел бузат
33. Адепсизден да адептүүлүктү үйрөн.
34. Азамат болсоң ак иште.
35. Айбанды өңүнөн тааны, адамды сөзүнөн тааны.
36. Айтылган сөз – атылган ок.
37. Айды этегиң менен калкалай албайсың
38. Айдын жарымы жарык, жарымы караңгы
39. Айдын жарыгында жүргөнчө, күндүн көлөкөсүндө жүр.
40. Айтып кылган иштин айыбы жок
41. Айран ичкен кутулуптур, челек жалаган тутулуптур.
42. Айтпа, айткандан кийин кайтпа.
43. Айткандын оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман.
44. Айыпсыз аякка тикенек кирбейт
45. Айыпсыз киши болбойт.
46. Аңгектен качсаң, дөңгөккө
47. Аңдыган алат, аңтарган табат.
48. Ачууну акыл жеңет
49. Алы жетпеген акретчил
50. Ала жылкы жоголбойт, армзаа адам оңолбойт
51. Алдыңа түшсө, атандын кунун кеч
52. Алдыраар күнү жаздыраар
53. Алыбек алына жараша
54. Алыстын жакыны бар, алмактын бермеги бар.
55. Алыс жол атты сынайт, оор жол эрди сынайт.
56. Алыстагы душмандан , аңдып жүргөн дос жаман
57. Алманы аким жеди, таякты жетим жеди.
58. Алтынды чыккан жеринен каз.

59. Адилеттүү киши азаптан алыс.
60. Аары гүлдөн бал жыйнайт, жылан уу жыйнайт
61. Ар нерсе өз чегинен чыкса, арты өкүнүчтүү болот
62. Ар ким өз көмөчүнө күл тартат.
63. Ар кимде бар ар кыял, ал кыялды ким тыяр.
64. Аракетке берекет.
65. Атаңды өлтүргөнгө, энеңди алып бер.
66. Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет,
эр башына күн түшсө өтүгү менен суу кечет.
67. Ачуу суроо берип, таттуу жооп күтпө
68. Ачуу душман, акыл дос
69. Ачууну акыл жеңет
70. Ач көздүн өзү тойсо да , көзү тойбойт.
71. Ачуу менен таттууну таткан билет, алыс менен жакынды баскан билет.
72. Аш койгонго аш кой, таш койгонго таш кой.
73. Ашыккан адам уятка калат, саргарган адам муратка жетет.
74. Балык башынан сасыйт.
75. Бай уурудан коркуп уктабайт.
76. Байлыкты эмгектен изде, теңдикти күрөштөн изде
77. Байкабай туруп баспа, билбей туруп шашпа
78. Байлаганды билсең, чечкенди да үйрөн.
79. Барымтага келген мал – мал болбойт.
80. Баарынан өкүнүч жаман.
81. Бассаң бутуңа этият бол, сүйлөсөң тилиңе этият бол.
82. Баткан күндүн аткан таңы бар.
83. Баш кесмек бар, тил кесмек жок
84. Башка иш түшсө байтал жорго.
85. Бекерчиден безе кач, ушакчыдан көчө кач
86. Бетке айткан сөздүн заары жок
87. Бечелге жөтөлдүн кереги не

- 88.Боор ооруса, боорго тебет
- 89.Бөрк алмак бар, баш алмак жок
- 90.Бөрк ал десе баш алган
- 91.Бир уядан бир сасыткы чыгат
- 92.Бир көзүң бир көзүңө жоо.
- 93.Бир ит көрүп үрөт, бир ит көрбөй үрөт
- 94.Бирдин катасы миңди азапка салат.
- 95.Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт.
- 96.Бирөө өлмөйүн, бирөө күн көрбөйт
- 97.Бирөө көрүп сүйлөйт, бирөө көрбөй сүйлөйт
- 98.Бирөөгө көр казсаң тайыз каз, өзүң түшүп калбагың.
- 99.Бирөөлөрдөн жардам күтүү кыйын иш ,
өзүң гана жардам бергин өзүңө.
100. Бирөө билбегенди бирөө билээр, бирөө ыйлаганга , бирөө күлөөр.
101. Билген суу ичет, билбеген уу ичет.
102. Битке өчөшүп , көйнөгүңдү отко салба
103. Бийлик бар жерде зордук бар, зордук бар жерде кордук бар
104. Бычак канчалык өткүр болсо да, өз сабын жонбойт.
105. Бузуку киши оңолбойт.
106. Бутагың сынса сынсын. бирок, тамырың соолбосун
107. Бутунан чалынган турат , тилинен чалынган турбайт.
108. Бүгүнкү ачууңду эртеңкиге калтыр
109. Гүлдөн жылан уу жыйнаса, аары бал жыйнайт.
110. Далили жок сөз – чала күйгөн чычала
111. Дарак нымды сүйөт, эл чынды сүйөт.
112. Досуңа сырыңды айтпа, досуңдун досу бар.
113. Душманыңды кечире бил, бирок, анын душман экенин унутпа.
114. Душман көзүңчө мактайт, дос сыртыңдан мактайт.
115. Дүйнөдө баарынан сөз салмактуу, сөз күчтүү.
116. Жаагың сынса сынсын, бирок, шагың сынбасын

117. Жалгыз күбө – күбө эмес.
118. Жалганчы аксактан мурда колго түшөт
119. Жамандык жерге жатпайт.
120. Жамандык жамандын гана колуна келет.
121. Жаман менен дос болсоң, балээге каласың.
122. Жаман айтпай жакшы жок.
123. Жамгыр жаабай, булут көчпөйт.
124. Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт.
125. Жакшыга жанаш, жамандан адаш
126. Жакшы кылсаң- өзүңө, жаман кылсаң -өзүңө,
өйдө карап түкүрсөң, кайтып түшөөр өзүңө.
127. Жакшы уулдун башына акыл менен кенч ойнойт,
Жаман уулдун башына келтек менен камчы ойнойт.
128. Жакшыдан ат калат, жамандан дат калат.
129. Жакшы менен бир жүрсөң жетесиң мурадга,
жаман менен бир жүрсөң каласың уятка.
130. Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт.
131. Жакшыдан жаман туулса-чыгаша,
жамандан жакшы туулса – киреше.
132. Жаңылган түзөлөт, жамалган бүтөлөт
133. Жалганчы аксактан мурда колго түшөт.
134. Жата берсең чалкалап, мал семирбейт кайкалап.
135. Жебеген жердин алдында.
136. Жердин бейиши – эркиндик
137. Жети өлчөп бир кес.
138. Жеткен- жети муштайт, жетпеген- эки муштайт.
139. Жооштон жоон чыгат
140. Жоголгон бычактын сабы алтын.
141. Жолго чыксаң шайлан, бел куруңду байлан.
142. Жокко амал жок.

143. Жөн жерден өрт чыкпайт
144. Жуучулукка кордук жок, элчиликке өлүм жок.
145. Жүз уккандан , бир көргөн
146. Жүйөлүү сөз жүлүнгө жетет.
147. Жип кессең- узун кес, кеп салсаң- кыска сал.
148. Жылуу-жылуу сүйлөсө, жылан ийинден чыгыптыр.
149. Жыланга да ак чачсаң чыгып кетет.
150. Издеп калсаң табасың,көздөп калсаң аласың
151. Ийне көзүнөн сынат , адам сөзүнөн сынат
152. Ийилген башты кылыч кеспейт
153. Ичгени ирим, жегени желим болуу;
154. Кактабай канын сорот.
155. Калп сүйлөп көп жашагыча, чын айтып өлгөн жакшы.
156. Калптын казаны кайнабайт.
157. Калп сүйлөгөн жарыбайт.
158. Калыс арыбайт, калпычы жарыбайт.
159. Камырдан кыл суруу.
160. Казанчынын өз эрки, кайдан кулак чыгарса
161. Касташуудан кач, бирок адилеттиктен тайба
162. Казанга жакындасаң көөсү жугат,
ууруга жакындасаң чуусу жугат.
163. Карышкырга кой кайтартпа
162. Карга карганын көзүн чукубайт
- 163..Кармалбаган ууру – ууру эмес
- 164.Кайда качпа - мамайдын көрү.
165. Кечиримдүүлүк алсыздык эмес, кечиримдүүлү күчтүүлүк сапат.
166. Кийимдин калыңы кир көтөрүмдүү,
Кишинин калыңы сөз көтөрүмдүү.
167. Кишини өлтүрсөң таанып өлтүр.
- 168.Кызга кырк үйдөн тыйуу.

- 169.Кыйын менен күрөшпө, бай менен соттошпо.
170. Кыйнаткан да тил, сыйлаткан да тил.
- 171.Кырсык эки буттун арасында.
172. Кымындай баткак чоң океанды булгай албайт.
- 173.Кеңешип кескен бармак оорубайт.
- 174.Кеп чынынан бузулбайт.
- 175.Керкисинде да бар , кемтигинде да бар.
- 176.Кыңыр иш, кырк жылдан кийин да билинет.
177. Кыз боосуп, энесин коркутат.
178. Колуң менен кылганды , мойнуң менен тартасың
179. Колуң менен бергенди, бутуң менен аласың.
180. Кокустук адамды ууру кылат.
181. Корккондон жүрөк жарылбайт, кубангандан маңдай айрылбайт.
182. Кошунаң ууру болсо, кулпунду таштаба.
183. Көл – дайра акканда кебелбейт , көл адам акмакка теңелбейт.
184. Көп сүйлөгөн жеңбейт, төп сүйлөгөн жеңет.
185. Көзүм көрбөсө, көчүгүмдү бөрү жесин.
186. Көрбөйт деп ууру кылба, укпайт деп ушак айтпа.
187. Көрө –көрө көсөм болосуң, сүйлөй- сүйлө чечен болосуң.
188. Көз коркок, кол баатыр.
189. Көп сөз көмүр, аз сөз алтын.
190. Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет.
191. Кулак экөө, сөз бирөө.
192. Күнөөңө жараша жаза.
193. Күнөөлүүнү кудай жазалайт.
194. Күлгөндүн билгени бар.
195. Ириген ооздон, чириген сөз чыгат.
196. Издеген табат.
197. Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт.
198. Иттин ээси болсо, карышкырдын кудайы бар.

199. Ийри отурсаң да түз сүйлө.
200. Ийне көзүнөн, адам сөзүнөн сынат.
201. Миң калп, бир чынга татыбайт.
202. Миң сөз айтканча, бир иш кыл.
203. Мыйзам – баарыга бирдей.
204. Мыйзам бар жерде таарыныч бар.
205. Мыйзам жолу кең болот, бардыгына тең болот.
206. Мыйзамсыз кылмыш да жок, жазык да жок.
207. Мышыкка оюн, чычканга өлүм.
208. Музоо уурдаган, өгүз да уурдайт
209. Муктаждык мыйзамды бузат.
210. Мурдуңа ченеп бышкыр.
211. Мылтыктын үнү чыккан жерде , мыйзамдын үнү чыкпайт.
212. Ок жарасынан, тил жарасы жаман.
213. Ок жарасы айыгат, тил жарасы айыкпайт.
214. Оң колуңдун ачуусун, сол колуң менен бас.
215. Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө.
216. Ойлонбой сүйлөгөн, онтобой ооруга жолугат.
217. Озунган утат.
218. Оозу жамандын -сөзү жаман.
219. Оозу күйгөн айранды үйлөп ичет.
220. Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн.
221. Ооздон чыккан сөз отуз уруу элге тарайт.
222. Оюндан от чыгат.
223. От менен ойнобо.
224. Отту жаккан билет, малды баккан билет.
225. Отузунда ок аталбаган, кыркында кылыч чаппайт.
226. Отуз өлчөп, бир кес.
227. Отсуз түтүн болбойт.
228. Өз жаманың өлгөнчө билинбейт,

киши жаманы кирип чыкканчы билинет.

229. Өзү боктой, сөзү октой.
230. Өзүндү эр ойлосоң, башканы шер ойло.
231. Өзүңө – өзүң сак бол, кошунаңды ууру тутпа.
232. Өзүңө каалабаганды өзгөгө жасаба.
233. Өзүндү жоого берсең да, жолдошунду доого бербе.
234. Өз убалың өзүңө, эки кара көзүңө.
235. Өзүн көкөлөткөн адам- көңдөй адам.
236. Өзүнүн башындагы тоону көрбөй,
бирөөнүн башындагы чөптү көрөт.
237. Өзүң кылган иш- өз башыңа муш.
238. Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын.
239. Өрдөк жокто чулдук бий.
240. Өлө элек аюнун терисин бөлүшпө.
241. Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет.
242. Өлөөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт.
243. Сабырдын түбү - сары алтын.
244. Сабырдуулук акылмандын шериги
245. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт.
246. Сактыкта кордук жок .
247. Салмактуу чыккан сөз болсо, шайтан да чочуйт, сестенет.
248. Сактансаң сактаймын, сактанбасаң отко кактаймын.
249. Сая албаган ийне тандайт, саптай албаган учук тандайт..
250. Санаасы жок, сары сууга семитет.
251. Сокур намыс баш жарат.
252. Сөз-боосуз куш, ооздон чыкса карматпайт.
253. Сөз билбеген муштуму менен коркутат.
254. Сөздү чын токтотот, сууну чым токтотот.
255. Сөз келгенде сөздү айтпаса сөздүн атасы өлөт.
256. Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт.

257. Сөзгө ишенбей, көзгө ишен.
258. Сөздү сөз жыгат.
259. Сөздү сөз чукуйт.
260. Сөз жип, кандай созсоң кете берет.
261. Сүйлөсөң сөздү татымы менен сүйлө.
262. Сууну көп кечсе, чалчык болот, сөздү көп сүйлөсө, тантык болот.
263. Суудан кургак чыгат.
264. Сүткө оозун күйгүзгөн, айранды үйлөп ичет.
265. Сүзөнөк уйда мүйүз жок.
266. Паракорлор кызыгат, бир тоочтук тыйынга.
267. Пил көтөрбөгөн жүктү, тил көтөрөт.
268. Таамай сөз таяктан катуу.
269. Тамашага тамаша, каяшага каяша.
270. Таш менен урганды аш менен ур.
271. Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген.
272. Таранчы жеген таруунун, бөдөнө тартат азабын.
273. Темирди кызуусунда чап.
274. Тең жегенди теңирим сүйөт, ашык жегендин кепини күйөт.
275. Тил - акыйкат таразасы.
276. Тил акыйкатты табат.
277. Тил баш жарат, жел таш жарат.
278. Тилиңен жыгылганча, бутуңан жыгыл.
279. Тилиңе тибиртке чыксын.
280. Токмок күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет.
281. Тоодой караны томуктай ак жеңиптир.
282. Төө минип, эчкиге жашынба.
283. Төөнүн пайдасы талаада билинээр,
адамдын пайдасы балээде билинээр.
284. Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт.
285. Туура сөз тууганга жакпайт.

286. Туура сөз темирди тешет, өткүр сөз – кылычты кесе.
287. Төө качып, жүктөн кутулбайт.
288. Түлкү күлүгүн ит сүйбөйт.
289. Эрдик кылып кой союп, иттик кылып төш тартып.
290. Эр жаңылып колго түшөөр, куш жаңылып торго түшөөр.
291. Эки жүздүү эл бузат.
292. Ээси келсе - бээсин бер.
293. Эстүүгө эки ооз сөз жетет.
294. Эсиң барда этегинди жап.
295. Эмгексиз киреше бетке чиркөө.
296. Эмгек өмүрдү узартат, уят бетти кызартат.
297. Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба.
298. Укуктун баары адам үчүн.
299. Унчукпаган улуу иш.
300. Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат.
301. Уруш эки кишиден тең.
302. Уй териси тон болбойт, уруушчаак адам чоң болбойт.
303. Уйду- мүйүзүнөн , адамды- сөзүнөн кармайт.
304. Уулуң жаман болсо урматың кетет, келиниң жаман болсо уятың кетет.
305. Ууру байыбайт, сук тойбойт.
306. Ууру “койдум” дебейт, молдо “тойдум” дебейт.
307. Уурунун көтү кууш.
308. Уурунун күнөөсү бир, молдонун күнөөсү миң.
309. Ууруну актаганың, ууруну жактаганың.
310. Уурусу күч болсо ээси доого жыгылат.
311. Уят-өлүмдөн катуу.
312. Ырылдашып жашаган үй – тозок.
313. Ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет.
314. Ышкырыгың таш жарат, айдаганың беш эчки.
315. Ыйлаар бала атасынын сакалы менен ойнойт.

316. Чакпаган жылан өлбөсүн.
317. Чайкап сүйлөгөнчө, байкап сүйлө.
318. Чын чычалайт, калп калтырайт.
319. Чыныгы дос-жакшылыкты, жамандыкты тең бөлүшөт.
320. Чындык жаркырайт, калп калтырайт.
321. Чындык мыйзам чегинде чечилет.
322. Чындыкты жарадар кылууга болот, бирок, аны өлтүрүүгө болбойт
323. Чындыкты далилдөөнүн кереги жок.
324. Чынчыл калыс бол, чырдан алыс бол.
325. Чынчыл адам актанбайт.
326. Чөнтөгүң бош болсо –сот дүлөй.
327. Шамаал болбой, чөптүн башы кыймылдабайт.
328. Шашкан – шайтандын иши.
329. Шеги бар- шектенет.
330. Хандын да тузу кемийт.
331. Ханды кудай ураарда, калкы менен кас болот,
эрди кудай урарда элүүсүндө жаш болот.

3-ТИРКЕМЕ

Глоссарий

1. **Агент** – башка жактын кызыкчылыгы үчүн жана ал тарабынан берилген ыйгарым укуктарынын чегинде аракеткылуучу ишеним көрсөтүлгөн юридикалык же жеке жак.
2. **Агрессия(баскынчылык)** – эл аралык укук боюнча, БУУ уставына каршы келчү, куралдуу күч колдонуу менен жасалган баардык укук бузуулар. Бир мамлекеттин бөлөк бир мамлекеттин эгемендүүлүгүнө, аймактык бүтүндүгүнө, саясий көз карандысыздыгына каршы аскер күчүн, же БУУнун уставына туура келбеген дагы башка нерселерди колдонуу менен жасаган аракеттери баскынчылык болуп саналат.
3. **Адвокат** – латын тилинен которгондо чакырамын деген маанини билдирет, айыпталуучуну жактоочу жана жеке же юридикалык жактарга укуктук жактан (кеп-кеңеш берүү, сотто кызыкчылыгын коргоо аркылуу аркылуу) адистик көмөк көрсөтүүчү юрист. Адвокаттык иш жүрүзүүгө укугу бар КРнын жарандары адвокат боло алат. Адвокат мамлекеттик кызматта иштөөгө укугу жок.
4. **Адвокаттык сыр** (жактоо сыры) – адвокаттын (жактоочунун) өзү жактап жаткан кардарлар менен жашыруун сырдашуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кыла турган кесиптик, кызматтык сырдын бир түрү. Адвокаттын жардам сурап кайрылган тараптын маселерине байланыштуу берген кеп-кеңештери, нускалары, түшүндүрмөлөрү адвокаттык сырга жатат. Адвокаттык сырды сактоо – адвокаттын милдети. Адвокаттын ишине аргандай түрдө башка жактардын, анын ичинде мамлекеттик органдардын, уюмдардын кийлигишүүсүнө тыюу салынат. Жактоочулук, же өкүлчүлүк милдетин аткарууга байланыштуу ага белгилүү болгон жагдайлар боюнча адвокат күбө катары суракка алынбайт. Жарандык, административдик жана кылмыш-жаза процесстеринде адвокаттык сырдын негизин түзгөн маалыматтарды далил катары колдонууга болбойт.
5. **Адвокатура** – адвокаттардын коммерциялык эмес өз алдынча башкаруу уюму. Адвокатура адвокаттык мекемелерди түзүүгө акылуу. Алар мыйзамдарга ылайык каттоодон өтүүгө тийиш.

6. **Административдик жоопкерчилик** – административдик укук бузууларды жасагандыгы үчүн жеке жана юридикалык жактардын жоопкерчилиги; кылмыш-жаза жоопкерчилигине караганда кыйла жеңил юридикалык жоопкерчиликтин бир түрү.
7. **Айып(күнөө)** – кылмыш-жаза укугунда адамдын өзүнүн укукка каршы кылыгына жана анын натыйжаларына карай маанай мамилеси. Адамдын өзүнүн жүрүм-турумунун обу жоктугун (укукка каршылыгын) жана ага байланышкан жыйынтыктардын туура эместигин моюнга алуусун билдирет.
8. **Акты** – 1) жоосун, иш-аракет, 2) расмий документ.
9. **Алиби(далил)** – криминалистикада айыпталуучунун, же шектүү адамдын кылмыш жасалып жаткан учурда ал жерден башка жерде болгону тууралуу далилденген факты.
10. **Алимент** – лат. тилинен которгондо азыктандыруу, багуу дегенди түшүндүрөт. Үй – бүлөлүк укукта багуу каражаттары. Никелешүү, бала асырап алуу ж.б. алименттик мамилелердин негизи болуп саналат.
11. **Амнистия (мунапыс)** – кылмыш жасоодо күнөөлүү болгон, жеке аныкталбаган адамдар чөйрөсүн жаза жоопкерчилигинен жана жазалоодон толук же жарым-жартылай бошотуу, болбосо сот тарабынан белгиленген ал адамдарга карата жазаны жеңилерээк жазага алмаштыруу, болбосо соттолгондугун алып салуу.
12. **Апелляция** – лат. тилинен которгондо кайрылуу, даттануу дегенди билдирет.
13. **Апелляциялык сот** – биркатар мамлекеттердеги али мыйзамдуу күчүнө кире элек сот чечимдери менен өкүмдөрүн кайра карай турган сот органдары.
14. **Арыз** – жарандын мамлекеттик органдарга, уюмдардын администрациясына же кызмат адамына даттануусу, кайрылуусу, өтүнүчүн билдирген иш кагазы.

15. **Арбитраж** – фран. тилинен алынган. Тараптар тарабынан жарандык укук мамилелеринен келип чыккан талаш-тартыштарды чечүү үчүн шайланган, дайындалган бейтарап сот.
16. **Арбитр (калыс жак)** – тараптар тарабынан алардын талашын карап чыгуу үчүн шайланган жак.
17. **Арбитраждык сот** – менчигинин түрүнө карабастан, чарбакер субъектердин ортосундагы экономикалык мамилелер жаатында сот адилеттигин ишке ашыруучу орган.
18. **Айыпталуучу (күнөөлөнүчү)** – кылмыш-жазык жүрүмүнүн катышуучусу. Белгилүү бир жактын кылмыш жасагандыгын көрсөтүүсү жетиштүү болгондо, тергөөчү ал жакты күнөөлөнүчү катары жоопко тартуу жөнүндө ынанымдуу токтому чыгарат. Кылмыш-жаза жүрүмүнүн борбордук субъектеринин бири.
19. **Бузулуу** – жарандык укук боюнча жүктүн табигый бузулушу, б. а. сырткы факторлордун таасирсиз эле анын баштапкы сапатынын жоголушу. Табигый Б. кокустук болуп саналбагандыктан, ал тобокелдик түшүнүгүнө кирбейт, демек, ошондуктан «баардык тобокелчиликтерди» төлөө шарттарында да камсыздандырууга камтылбайт.
20. **Градациялык метод** - Градация (латын сөзүнөн — акырын, аста-секин) — көркөм чыгармачылыктагы окуянын, ой-сезимдин акырындап жогорулоосун көрсөткөн стилистикалык ыкма. Бул ыкма боюнча окуянын өнүгүшү улам ыкчамдайт, же тескерисинче улам бошоңдойт.
21. **Далилдер** – конституциялык, жарандык, экономикалык, кылмыш иштерин туура териштирүүдө мааниси бар жагдайлар тууралуу бардык факты, маалыматтар, ошондой эле административдик укук бузуулар жөнүндөгү иштер.
22. **Даттануу** – белгилүү бир жактын укугунан жана мыйзамдуу кызыкчылыгынын бузулуп жаткандыгы тууралуу мамлекеттик же коомдук органдарга, анын кызмат адамдарына, сот органдарына кат жүзүндө кайрылуусу.

23. **Демократия** –эл бийлиги дегенди түшүндүрөт. Азыркы түшүнүк боюнча баш мыйзам менен мыйзамдардын үстөмдүгү, жарандардын эркиндиги менен теңдиги,эл бийлиги менен саясий ырашкерликти, адам укугунун ажыратылбастыгы сындуу көз караштарды таанууга негизделген мамлекеттик түзүлүш тартиби.
24. **Денонсация** - (фр. dtnonciation – кабарландыруу, жараксыз деп табуу), 1) эл аралык укукта мамлекет аралык келишимди түзгөн тараптардын биринин келишим талаптарын аткаруудан баш тартышы. Баш тарта турганы кат жүзүндө билдирилбесе, экинчи тарап үчүн келишимдин мөөнөтү аяктаганча күчүндө кала берет; 2) бир контрагент башкасына алардын ортосунда түзүлгөн келишимди ошол келишимде көрсөтүлгөн тартипте жана мөөнөттө буза тургандыгын кабарлоосу.
25. **Депутат** – мамлекеттин мыйзам чыгаруу же башка өкүлчүлүктүү органдарына, болбосо жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органына шайланган адам, ошол органдагы калктын белгилүү бир бөлүгүнүн – өз окуругунун шайлоочуларынын өкүлү. Кесипкөйлүк же кесипкөйлүк эмес б.а. негизги ишинен кол үзбөй иштейт. Депутаттын статусу конституцияда жана мыйзамдарда белгиленет. КРда КРнын ЖКнын депутаттары жана жергиликтүү кеңештин депутаттары шайланат.
26. **Дидактика** (грек. «didaktikos» — үйрөтүү «didasko» —изилдөө) — Педагогиканын бир бөлүгү, билим берүүдө көйгөйлүү болгон маселелерди изилдейт. “Дидактика” термини тарбиялоо, билим берүү жана окутуу жөнүндөгү эмгектердин авторлору тарабынан XVII кылымдан бери колдонулуп келе жатат.
27. **Дискурс**– бул термин 1970-80-жылдарда социалингвист теоретиктер тарабынан сунушталган. Ал сүйлөшүүдө маалымат алуу жана таратуу менен байланышта.
28. **Дооарыз** – өзүнүн жеке укугун, эркиндигинин же мыйзамдуу кызыкчылыгынын бузулгандыгын же талаш туудургандыгын коргоого кызыкчылыгы бар жак тарабынан сотко берилген сот жүрүмүнүн документи.

29. **Жалаа** – айыпталуучунун (соттолуучунун) жабарлануучуну, күбөнү, башка бирөөнү кылмышка жалган айыптоочунун көрсөтмөсү. Аны көрсөтмө берүүнүн жүрүшүнөн сырткары учурларда болуучу чагымдан айырмалоо керек. Ж. акниеттүү жаңылдыруучу жана атайылап жалган көрсөтмө берүү болушу да мүмкүн.
30. **Жаза чарасы** – кылмыш-жаза укугунда жасалган кылмышты аныктоо боюнча кылмыш-жаза мыйзамынын конкреттүү ченеминин санкциясынын негизинде соттун өкүмү менен белгиленген жазанын түрү жана өлчөмү (м.: жалпы режимдеги түзөтүү абагында мөөнөтүн өтөө менен 2 жылга эркиндигенен ажыратуу).
31. **Жаза алмаштыруу** – соттун (өкүмдү аткаруунун жүрүшүндө) өкүмдө көрсөтүлгөн жазаны алмаштыруусу; мыйзамда көрсөтүлгөн жагдайларда гана жол берилет. КР кылмыш-жаза мыйзамдарына ылайык, аз же орто оордуктагы кылмышы үчүн эркинен ажыратылган мөөнөтүн өтөп жаткан кишиге, сот анын жүрүм-турумун эске алуу менен, өтө элек мөөнөтүнүн калганын жазанын бир кыйла жумшак түрү (ар бир жазанын түрү үчүн мыйзамда белгиленген чектерде) менен алмаштырат. Мында адам жазанын кошумча түрүнөн толук же жарым-жартылай бошотулушу мүмкүн. Жаза бир кыйла катуу түрү менен да алмаштырылышы мүмкүн (м.: айып акчасын төлөөдөн баштартканда кара жумушка, түзөтүү иштерине же жазалоонун ушул түрлөрү үчүн каралган, белгиленген айыптын көлөмүнө жараша мыйзамдарда каралган түрлөрүндө камоого).
32. **Жаран** – укуктук негизде белгилүү бир мамлекетке таандык адам. Жаран кеңири укуктар менен эркиндиктерге жана белгилүү милдеттерге да ээ. Айкын мамлекеттин жараны өзүнүн укуктук абалы боюнча боюнча чет элдик жарандан жана ал мамлекеттин аймагында жарандыгы жок адамдардан айырмалуу.
33. **Жарандык укук** – өзүнө жарандык укук илимин, жарандык укук сабагын жарандык мыйзамдарды камтыган укук тармагы. Мүлктүк жана ага байланышкан жеке мүлктүк эмес байланыштар анын негизги өзөгүн түзөт.

Жарандык укук адам укуктары менен эркиндиктерин ,ошондой эле материалдык эмес жеке керт башына тиешелүү убайларын коргоого багытталган мамилелерди жөнгө салат.

- 34.**Ижара (аренда)**– ижаралоочуга белгилүү бир мөөнөт аралыгында белгилүү бир өлчөмдөгү акы төлөө менен,мүлккө ээлик кылуу жана пайдалануу укугун берүү тууралуу ижарага берүүчү менен ижаралоочунун ортосундагы келишим.
- 35.**Иллокутивдүү компетенция** – бул сүйлөшүү кырдаалына жараша иллокутивдүү (речтик) актыларды түзүү (бир нерсени суроо, кимдир бирөөнү чакыруу, маалымдоо) жөндөмдүүлүгү.
- 36.**Инновациялык окутуу**– окуу материалынын мазмунун, окутуунун методун жана формасын жаңылоо .
- 37.**Инновациялык (жаңылануу) процесстери** – жаңыча окутууну, жаратууну, кабылдоону, баалоону, өздөштүрүүнү жана педагогикалык жаңылыкты кабыл алууну башкаруу процесси.
- 38.**Инспекция** (лат. inspectio – кароо) – мамлекет тарабынан орнотулган эрежелердин так сакталышына көзөмөл жүргүзүүчү (м.: өрт коопсуздугунун эрежелерине, жол кыймыл эрежелерине) орган. Инспекция милдетине аткарылышты текшерүү эле эмес, жер-жерлерде тартип бузууларды четтетүү боюнча чараларды көрүү да кирет.
- 39.**Инстанция** (лат. instantia – түздөнтүз жакындык) – административдик жана соттук укуктун ошол мекеме ошол тармактагы салыштырмалуу жогору же төмөн турган мекемеге карата кандай деңгээлде турганын билдирүүчү аталгы.
- 40.**Интеракция** – бул тилди алып жүрүүчүлөрдүн ортосунда оозеки жана жазуу жүзүндөгү маалымат алмашуу, анын ичинде кабылдоо жана жаралуу процесстеринин кезектешүүсү же алардын айкалышуусу.
- 41.**Инцидент** (лат. incidens – болуучу окуя) – кооптуу өндүрүш жайында колдонулуучу техникалык түзүлүштүн бузулуусу же иштебей калуусу, технологиялык жүрүм тартибинен четтеп кетүү, мыйзамдардын

жоболорунун, ошондой эле кооптуу өндүрүш жайларында иш жүргүзүү эрежеси белгиленген ченемдик техникалык документтеринин бузулушу.

42. **Интерактивдүү метод** - Традициялык эмес жаңыча технологиялардын бири – интерактивдүү метод болуп эсептелет. «Окутуунун интерактивдүү методдору» жана «интерактивдүү окутуу» терминдери бизге англис тилинен кирген (interactive: inter - арасында, ортосунда; active act сөзүнөн – аракет кылуу, аракет).
43. **Интерактивдүү окутуу** - бул мугалим менен окуучунун жана окуучу менен окуучунун мамилелерин активдештирип, максаттуу пикир алышуунун процесси.
44. **Камак** – КРнын кылмыш, жаза мыйзамдарына ылайык жазалоонун негизги түрлөрүнүн бири. Камак камалгандарды башкалардан обочо шартта кармоо тартиби менен айырмаланат. Камак бир айдан алты айга чейинки мөөнөткө белгиленет.
45. **Когнаттар** – семантикалык жактан байланышы бар сөздөр
46. **Компетенция** – (юримдикалык терминкатары) конкреттүү органдын же кызмат адамынын юримдикалык жактан белгиленген ыйгарым укуктарынын , милдеттеринин жыйындысы
47. **Компетенция** – билимди, жөндөмдү колдоно билүү жөндөмдүүлүгү, ошондой эле белгилүү бир тармактагы маселелерди чечүүдө иш жүзүндөгү тажрыйбанын негизинде ийгиликтүү иш алып баруу. Компетенция – латын тилинен кирген. “Талаптанам”, “туура келем”, “жарайм”, “ылайыктуумун” деген түшүнүктө.
48. **Конституция** – латын тилинен которгондо орнотуу, түзүлүш дегенди билдирет. Адамдардын жана жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин жарыялаган жана кепилдеген , материалдык мааниде жазылган актылардын жыйындысы. Конституция эң башкы мыйзам болуп саналат.
49. **Коргоочу** – кылмаш иштери боюнча шектүүнүн, айыпталуучунун, соттолуучунун жана күбөнүн кызыкчылыктарын жана укуктарын коргоону ишке ашыруучу жана аларга юримдикалык жардам көрсөтүүчү адам.

50. **Күнөө (айып)** – кылмаш жаза укугунда адамдардын өзүнүн укукка каршы кылыгында (аракетине жана аракетсиздигине) жана анын натыйжаларына карай маанай мамилеси. Адамдын өзүнүн жүрүм турумунун обужоктугунун (укукка каршылыгын) жана ага байланышкан жыйынтыктардын туура эместигин моюнга алуусун билдирет.)
51. **Күнөө (айып) принциби** – КРнын кылмыш жана жаза мыйзамдарындагы принциптердин бири. Ал адам өзүнүн күнөөсү аныкталган коомдук коркунучтуу аракеттери(аракетсиздиги) үчүн гана кылмыш жаза жоопкерчилигине тартылат.
52. **Метод** - тажрыйбалык иштин ыгы, жол- жобосу.
53. **Методика** - бир нерсеге үйрөнүү же бир жумушту аткаруудагы эреже, жол.
54. **Методология** - жалпы илимий метод жөнүндөгү же айрым илимдердин методдору жөнүндөгү окуу.
55. **Мамлекеттик чыккынчылык** – КРнын кылмыш жаза мыйзамдарына ылайык мамлекеттин коопсуздугуна каршы иштелген бир кыйла оор кылмыш. КРнын жаранынын чет мамлекетке же чет өлкөлүк уюмга КРнын тышкы коопсуздугуна зыян келтирүүчү кастык иштерин жүргүзүүгө жардамдашуусу же болбосо мамлекеттик сырды берүүсү катары аныкталат.
56. **Мамлекеттик айыпталуучу** – сот алдында кылмаш-жаза иши боюнча айыптоону ишке ашыруучу прокурор . Мамлекеттик айыптоочунун ыйгарым укутары: КРнын процесстик мыйзамдары менен аныкталат. Мамлекеттик айыптоочунун соттук тергөөгө катышуусу- сот өндүрүшүнүн ачыктыгынын белгиси.
57. **Мыйзам** – референдум жолу менен же белгиленген жол-жобо боюнча кабыл алынып, мамлекет менен коом турмушундагы орчундуу маселелерди жөнгө сала турган ченемдик укуктук актысы.
58. **Мунапыс** – кылмыш жасоодо күнөөлүү болбогон ,жеке аныкталбаган адамдар чөйрөсүнүн жаза жоопкерчилигинен жана жазалоодон толук же жарым- жартылай бошотуу, болбосо сот тарабынан белгиленген ал адамдарга

карата жазаны жеңилірээк жазага алмаштыруу, болбосо соттолгонун алып салуу.

59. Нотариат (лат. notarius – жазгыч, катчы) – келишимдерди күбөлөндүрүү, мурас укугун жол-жоболоштуруп, документтерди укуктук күчкө ээ кылуу милдеттери жүктөлгөн мамлекеттик органдар системасы. Мамлекеттик нотариатты уюштуруу, анын ишаракети КРдин нотариат жөнүндөгү мыйзамдары менен жөнгө салынат. Мамлекеттик нотариат органдарына мамлекеттин нотариат кеңселери кирет, аларга КРнын Юстиция министрлиги жетекчилик кылат. Нотариаттын негизги милдети – мамлекеттик жана жеке менчикти, жарандардын жана уюмдардын укуктары менен мыйзамдуу мүдөөлөрүн коргоо, мыйзамдуулукту жана укук тартибин чыңдоо, укук бузууларды алдын алуу. Нотариаттык иш-аракеттер мамлекеттик кеңседе иштеген нотариус жана жеке нотариус тарабынан жүргүзүлөт.

60. Окутуу технологиясы – билим берүү стандартында, окуу программасында көрсөтүлгөн максатка жетүү үчүн окутуунун методдорун, каражаттарын, формаларын, шарттарын иштеп чыгуунун, тандоонун, колдонуунун жана текшерүүнүн жолу. Окутуу технологиясы – окутуу чеберчилиги, окутуу искусствосу. Окутуу технологиясы окутуунун максаты, мазмуну жана принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Ал өз ичине окутуу методу, окутуу каражаты, окутууну уюштуруу формасы, окутуунун шарты, текшерүү, баалоо, окутуунун жыйынтыктары ж. б. камтыйт.

61. Окутуу методу – окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана өстүрүп, өнүктүрүп чыгармачыл өз ара максаттуу биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасы.

62. Окутуу – бул студенттерди билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ кылууга, аларды тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүп чыгармачыл инсанга даярдоого багытталган окутуучу менен студенттин максаттуу өз ара биргелешип аракеттенүү процесси.

63. **Окутуунун методикасы** – педагогика илимдеринин составдык бөлүгү. Анын максаты, жеке бир окутуу процессиндеги педагогикалык кубулуштардын системасын изилдөө, б.а. анын максатын, мүнөзүн, структурасын, байланыштарын, шарттарын аныктоо.
64. **Окутуунун принциптери** – окутуу процесси (сабакты) даярдап өткөрүүгө коюлуучу талаптарды туюнта турган алгачкы дидактикалык жоболор.
65. **Окуу китеби** – белгилүү окуу предмети боюнча окутуунун максаттарына ылайык программалык жана дидактикалык талаптарга негизделген илимий билимдердин негиздерин баяндоо
66. **Өндүрүүчү** – аткаруу өндүрүшүнүн бир тарабы (ыйгарым укуктуу адам). Экинчи (милдеткер) тарабы карызкор деп аталат.
67. **Педагогика** – тарбиялоо, билим берүү жана окутуу проблемаларын изилдеп үйрөнүүчү теориялык жана прикладдык илимдердин жыйындысы.
68. **Парламент** – мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарын чегинде көзөмөл иш-милдетин жүргүзө турган өкүлчүлүк органдарынын бири болуп саналат.
69. **Паракорлук** – мамлекеттик бийликке, мамлекеттик кызматтын кызыкчылыгына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматына каршы; башка кызматтык кылмыш курамын – пара алууну жана пара берүүнү өзүнө камтыган аталгы.
70. **Теория** (грек сөзүнөн theoreo – изилдейм, карайм) – кең мааниде кандайдыр бир көрүнүштү түшүндүрүүгө багытталган көз караштар, түшүнүктөр жана идеялар жыйындысы. Теория - көп сандагы далилдердин чогулуусун жана аларды байланыштыруучу мыйзамдарды өз ичине камтыйт, адамдын түшүнүктөрүн системага келтирет.
71. **Тергөөчү** – иши боюнча тергөө жүргүзүгөө укуктуу, КРдин прокуратура, ички иштер, улуттук коопсуздук органдарында, каржы полициясында жана башка мамлекеттик органдарда иштеген кызмат адамы.

72. «**Технология**» – «техника» жана «логия» деген эки сөздөн турат. «Техника» – искусство, чеберчилик дегенди, ал эми «логия» – түшүнүү, үйрөнүү, окуу.
73. **Шайлоо**-добуш берүүнүн жардамы менен мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүү ыкмасы. Жарандардын өзүнүн тандап алуу укугун жүзөөгө ашыруусу мамлекетти башкарууга катышуусунун эң маанилүү көрүнүшүнүн бири болуп саналат.
74. **Шайлоочу**- жигердүү шайлоо укугу бар КРнын жараны
75. **Соттук кароо** – жарандардын укугу, ошондой эле ар намысын жана кадыр-баркын, өмүрүн, саламаттыгын, жеке эркиндигин жана мүлктөрүн кылмыштуу кол салуудан коргоого багытталган процесстик аракеттердин жыйындысы, айыптоону четке кагуу же жоопкерчиликти жумшартуу.
76. **Убактылуу камак жай**- кылмыш жасагандыгынан шек санаган адамды камакка кармоочу жай.
77. **Үй камак** – кылмыш жүрүмүндөгү баскан – турганын чектөө, тыюу салуу күнөөлөнүүчүгө карата көрүлгөн чара. А) белгилүү бир адамдар менен гана сүйлөшүү ,б) кат- кабар алуу жжана жөнөтүү, в) түнкүсүн үйдөн чыкпоо, г) тергөөчүнүн, соттун уруксаатысыз административдик аймактан чыкпоо.
78. **Тилдик компетенция**–тил системасын, анын фонетикалык бирдиктерин жана мыйзамдарын, сөздүк курамын, грамматикалык формаларын жана үлгүлөрүн, стилдерин жана стилдик каражаттарын жакшы билүү.
79. **Түзөтүү мекемеси** – эркиндигинен ажыратылып, соттолгон адамдар жаза мөөнөтүн өтөөчү жай. КРнын кылмыш жаза аткаруу мыйзамдары боюнча түзөтүү мекемелеринин төмөндөгүдөй түрлөрү белгиленген: үй камагы, түзөтүү абагы тарбиялоо абагы, түрмө.

4-ТИРКЕМЕ

ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМ

1. Аба укугу - воздушное право
2. Абак- тюрьма
3. Аба мыйзамдары- воздушное законодательство
4. абоненттик бересе - абонентская задолженность

5. абсолюттук бийлик -абсолютная власть
6. автордук коргоо - авторская защита
7. автордук укук - авторское право
8. агенттик келишим- агентский договор
9. адамдын жана жарандын конституциялык укуктары жана милдеттери - конституционные права и обязанности человека и гражданина
- 10.адам укуктарынын конституциялык кепилдиктери – конституционные гарантии прав человека
- 11.адамдын конституциялык-укуктук статусу - конституционно-правовой статус человека
- 12.адаптация, ыңгайлаштыруу- адаптация
- 13.адвокаттык ишмердик- адвокатская деятельность
- 14.адвокаттык колтийгистик - адвокатская неприкосновенность
15. адвокаттык сыр - адвокатская тайна
- 16.адвокаттык этика - адвокатская этика
- 17.административдик жүзөгө ашыруучулук - административная осуществимость
- 18.административдик жоопкерчилик - административная ответственность
19. административдик этика - административная этика
- 20.административдик юрисдикция - административная юрисдикция
- 21.административдик жаза-чара- административное взыскание
22. административдик чыгарып жиберүү - административное выдворение
- 23.административдик кармоо - административное задержание
- 24.административдик укук - административное право
- 25.административдик укук бузуу - административное правонарушение
- 26.административдик укуктук ченемдер-административные правовые нормы
- 27.административдик чыгымдар - дминистративные расходы
- 28.административдик соттор -административные суды
- 29.административдик акт - административный акт
- 30.административдик камоо - административный арест

31. административдик көзөмөл - административный надзор
32. административдик процесс - административный процесс
33. академиялык эркиндик - академическая свобода
34. административдик мамлекеттик кызмат орду- административная государственная должность
35. административдик коррупция - административная коррупция
36. административдик камкорчулук (көзөмөл)- административная опека
37. Айып-налагать материалное взыскание, изъян, недостаток; вина, провинность
38. Айыптоо-обвинение.
39. Айыптоочу - обвинитель.
40. Акт китептери – актовые книги
41. Акча каражаттарын чыгарып кетүү - вывоз денежных средств
42. Алимент- алименты
43. Алиби – алиби
44. Альтернативдүү жарандык кызмат- альтернативная гражданская служба
45. Альтернативдүү туум- альтернативная пеня
46. Апелляция– апелляция
47. Апелляциялык даттануу - апелляционная жалоба
48. Апелляциялык инстанция - апелляционная инстанция
49. Апелляциялык палата - апелляционная палата
50. Апелляциялык кеңеш - апелляционный совет
51. апелляциялык сот - апелляционный суд
52. Арбитраж– арбитраж
53. арбитраждык комиссия - арбитражная комиссия
54. арбитраждык эскертме - арбитражная оговорка -
55. арбитраждык операция -арбитражная операция
56. арачылык сот -арбитражный суд
57. Арбитр -калыс жак
58. Аскер прокуратурасы - военная прокуратура

59. Аскердик сыр - военная тайна
60. Аскердик кийлигишүү - военное вмешательство
61. Аскер кызматчылары – военнослужащие
62. Аскердик соттор - военные суды
63. Аскердик кылмыштар - воинские преступления
64. Аткаруу документин аткарууга берүү үчүн мөөнөттү калыбына келтирүү - восстановление срока для предъявления исполнительного документа к исполнению
65. аткаруу бийлиги
66. Банк эрежелери – банковские правила
67. Банк сыры – банковская тайна
68. Банк укугу – банковское право
69. Башкы ишеним кат - генеральная доверенность
70. Берене-статья
71. Бейсаясаттык – аполитичность
72. Бийлик -власть
73. Бийликтик ыйгарымукуктар-властные полномочия
74. Буюмдай далил - вещественное доказательство
75. буюмдук укук - вещное право
76. Валюталык чайкоочулук - валютная спекуляция
77. Валюталык мыйзамдар - валютное законодательство
78. Ведомстволукишенимсиздик – ведомственнаяненадежность
79. Газ куралы - газовое оружие
80. Далил – доказательство
81. Далдал- брокер
82. Далдалдык иш - брокерская деятельность
83. Далдалдык контора - брокерская контора
84. Далдалдык насыялар - брокерские кредиты
85. Далдалдык кызмат - брокерские услуги
86. Далдалдык орун - брокерское место

87. Дарыгерлик экспертиза – Врачебная экспертиза
88. Даттануу – жалоба
89. Даттануу берүү үчүн процесстик мөөнөттү калыбына келтирүү -
восстановление процессуального срока для подачи жалобы
90. Ден соолукка жеңил зыян - вред здоровью легкий
91. Ден соолукка анча оор эмес зыян - вред здоровью менее тяжкий
92. Ден соолукка оор зыян - вред здоровью тяжкий
93. Депутаттык кол тийбестик - депутатская неприкосновенность
94. Депутаттын иммунитетти - иммунитет депутатский
95. Дипломатиялык акт – акт дипломатический
96. Дооарыз - исковое заявление
97. Доонун эскириши - исковая давность
98. Доо мөөнөтүнүн эскиришин калыбына келтирүү - восстановление срока
исковой давности
99. Доону бөлүү - выделение иска
100. Залалдын ордун толтуруу - возмещение ущерба
101. Зат – вещество
102. Зыян – вред
103. Зыяндын ордун толтуруу - возмещение вреда
104. Европалык укук - Европейское право
105. Жарандык абал актылары – акты гражданского состояния
106. Жашыруун – аноним
107. Жаза – наказание
108. Жазык жоопкерчилиги келип жеткен курак - возраст, с которого наступает
уголовная ответственность
109. Жаңы ачылган жагдайлар боюнча жазык ишин кайра жанылантуу
возобновление уголовного дела по вновь открывшимся обстоятельствам
110. Жаран- гражданин
111. Жарандыгы жок – без гражданства
112. Жарандык (жеке) укуктар - гражданские (личные) права

113. Жарандык нике - гражданский брак
114. Жарандык доо – гражданский иск
115. Жарандык кодекс - гражданский кодекс
116. Жарандык жоопкер - гражданский ответчик
117. Жарандык процесс - гражданский процесс
118. Жарандык иш - гражданское дело
119. Жарандык укуктарды коргоо - защита гражданских прав
120. Жарандык укук институту - институт гражданского права
121. Жарандык укук бузуу - гражданское правонарушение
122. Жарандык коргоонун жарандык уюмдары - гражданские организации
гражданской обороны
123. Жарандык эркиндиктер - гражданские свободы
124. Жарандык баш ийбестик - гражданское неповиновение
125. Жарандык доогер – гражданский истец
126. Жарандык жүгүртүм – гражданский оборот
127. Жарандык-процесстик кодекс –гражданский процессуальный кодекс
128. Жарандык мыйзамдар - гражданское законодательство
129. Жарандык жана саясий укуктар - гражданские и политические права
130. Жарандык процесстик укук – гражданское процессуальное право
131. Жарандык-укуктук жөнгө салуу усулу - гражданско-правовой метод
регулирувания
132. Жарандардын шайлоо укугу - избирательное право граждан
133. Жалпыга бирдей шайлоо укугу - всеобщее избирательное право
134. Жамааттык коопсуздук - коллективная безопасность
135. Жамааттык келишим - коллективный договор
136. Жер укугу - земельное право
137. Жер укуктарынын ээси - владелец земельных прав
138. Жокко чыгаруу - аннулирование
139. Жоопкерчиликти жүктөө - возложение ответственности
140. Жоромол – версия

141. Жүзү каралык – вероломство
142. Ишеним вотуму – вотум доверия
143. Ишеним көрсөтпөө вотуму - вотум недоверия
144. Карыз - долг
145. Кайра камсыздандыруу келишими - договор перестрахования
146. Камоо- арест
147. Камакка алуу - заключение под стражу
148. Камактагы адам - заключенный
149. Кайра жаңылantuу – возобновление
150. Кайра кошумча тергөө - следствие
151. Качкын – беженец
152. Каттоого алынган күрөө - зарегистрированный залог
153. Катуу шарттамдагы түзөтүү абактары - исправительные колонии строгого режима
154. Кески – бандит
155. Кескилик –бандитизм
156. Кепилдик кат - гарантийное письмо
157. Куралдуу кол салуу - вооруженное нападение
158. Куралдуу жаңжал - вооруженный конфликт
159. Коммерциялык акт - акт коммерческий
160. Кызматтык кылмыштар - должностные преступления
161. Кылмышкер-преступник
162. Кылмыштуу бийлик - власть преступная
163. Кылмыштуулук менен күрөшүү - борьба с преступностью
164. Кылмыш окуясынын кырдаалын жана жагдайларын кайталап көрсөтүү
воспроизведение обстановки и обстоятельств события преступления
165. Кылмыш жасалган убакыт – время совершения преступления
166. Кылмыш жасоо жоромолу - гипотеза совершения преступления
167. Кылмышкерлерди өткөрүп берүү (экстрадициялоо) - выдача преступников(экстрадиция)

168. Кылмыштуу жосун - деяние преступное
169. Кылмыштуулук динамикасы - динамика преступности
170. Кырсык – бедствие
171. Кыдырма кылмышкерлер – гастрوليрующие преступники
172. Күбөлөндүрүлгөн көчүрмө - заверенная копия
173. Күрөө жөнүндө келишим - договор о залоге
174. Коррупцияланган бийлик-власть коррумпированная
175. Коммерциялык соттор - коммерческие суды
176. Коммерциялык укук - коммерческое право
177. Конвенциялык кылмыштар - конвенционные преступления
178. Конституциялык даттануу - конституционная жалоба
179. Конституциялык жоопкерчилик - онституционная ответственность
180. Конституциялык палата - конституционная палата
181. Конституциялык юстиция - конституционная юстиция
182. Конституциялык укук - конституционное право
183. Конституциялык укук бузуу- конституционное правонарушение
184. Конституциялык сот адилеттиги - конституционное правосудие
185. Конституциялык мыйзам - конституционный закон
186. Конституциялык көзөмөл - конституционный надзор
187. Конституциялык түзүлүш - конституционный строй
188. Күнөө– вина
189. Күнөкөр - виновник
190. Ижара - аренда
191. Инвестициялык укук - инвестиционное право
192. Ички салыктар - внутренние налоги
193. Ички карыз - внутренний долг
194. Ички тартип - внутренний порядок
195. Ички коркунуч - внутренний риск
196. Ички миграция - внутренняя миграция
197. Иш кагаздарын жүргүзүү – делопроизводство

198. Ишенимдүү адам - доверенное лицо
199. Мамлекеттик коопсуздук – государственная безопасность
200. Мамлекеттик бийлик - государственная власть
201. Мамлекеттик баалуу кагаз - государственная ценная бумага
202. Мамлекеттик чыккынчылык - государственная измена
203. Мамлекеттик сыр - государственная тайна
204. Мамлекеттик кылмыштар – государственные преступления
205. Мамлекеттик каражаттар - государственные средства
206. Мамлекеттик коопсуздук - государственная безопасность
207. Мамлекеттик айыптоочу - государственный обвинитель
208. Мамлекеттик салык кызматы -
209. Мамлекеттик тышкы карыздар - долги государственные внешние
210. Мамлекеттик чыккынчылык - государственная измена
211. Маалыматты жашыруундоо - засекречивание информации
212. Менчик укугун коргоо - защита прав собственности
213. Милдеттерди жүктөө - возложение обязанностей
214. Милдеттенмелерди утурлай аткаруу - встречное исполнение обязательств
215. Мыйзам кайтарымы күчкө ээ эмес -закон обратной силы не имеет
216. Мөөнөт-срок
217. Мөөнөтсүз карыздык милдеттенме -бессрочное долговое обязательство
218. Мунапыс– амнистия
219. Мураска киришүү мөөнөтүн калыбына келтирүү - восстановление срока вступления в наследство
220. Мүлктү камоого алуу- арест имущества
221. Мүлктүк укук - имущественное право
222. Мүлктү камсыздандыруу келишими - договор имущественного страхования
223. Мыйзам үстөмдүгү - верховенство закона
224. Мыйзам чыгаруу бийлиги -законодательная власть

225. Мыйзам чыгаруу органдары - законодательные органы
226. Мыйзам чыгаруу процесси - законодательный процесс
227. Мыйзам ченемдүүлүк -закономерность
228. Мыйзам долбоору - законопроект
229. Мыйзамдык кеңешме органдар – Законосовещательные органы
230. Мыйзам жаратуу - законотворчество
231. Мыйзам чыгаруу тактикасы - законодательная тактика
232. Мыйзам чыгаруу техникасы - законодательная техника
233. Мыйзам чыгаруу технологиясы - законодательная технология
234. Мыйзам чыгаруу стратегиясы - законодательная стратегия
235. Мыйзамдуулук - законность
236. «мыйзамдагы» ууру - вор «в законе»
237. Мыйзамдуу ишкердиккетоскоолдук кылуу - воспрепятствование законной предпринимательской деятельности
238. Мыйзамсыз дарыгерлик - врачевание незаконное
239. Негизсиз айыпталуучу – без основания обвиняемый
240. Нике – брак
241. Нике келишими – брачный договор
242. Орду толтурулуучу сумма - возмещаемая сумма
243. Ойлоп табуу укугу - изобретательское право
244. Опуза-талап - вымогательство
245. Өз ара милдеттенмелер- взаимные обязательства
246. Өкүм-чечим – вердикт
247. Өтүп кеткен процесстик мөөнөттөрдү калыбына келтирүү - восстановление пропущенных процессуальных сроков
248. Пара – взятка
249. Паракор - взяточник
250. Паракорлук-взятничество
251. Пара үчүн жазанын түрлөрү - виды наказания за взятку
252. Патенттик укук жөнүндө келишим - договор о патентном праве

253. селсаяктык жана кайырчылык- бродяжничество и попрошайничество
254. Согуштук кылмыш - военное преступление
255. Сот мыйзамы - закон суда
256. Сот арачысынын анкетасы - анкета присяжного заседателя
257. Сот өндүрүшүнүн аякындыгы - гласность судопроизводства
258. Сот арачыларынын өкүм-чечими - вердикт присяжных заседателей
259. Сот чечиминин мыйзамдуу күчү - законная сила судебного решения
260. Сотсуз өлүм жазасы - внесудебная казнь
261. Сотко чейинки өндүрүш - досудебное производство
262. Сотко чейинки тергөө - досудебное следствие
263. Сотко чейинки баяндама - досудебный доклад
264. Соттук коргоо - защита судебная
265. Сурамжылоо - анкетирование
266. Суу мыйзамдары - водное законодательство
267. Суу укугу - водное право
268. Табигый укук - естественное право
269. Тарбиялоо абактары - воспитательные колонии
270. Тартип жоопкерчилиги - дисциплинарная ответственность
271. Тоголок кат – анонимное письмо
272. Тоноо - грабеж
273. Түзөтүү мекемелери - исправительные учреждения
274. Тергөөчү- следователь
275. Төргөө мүчүлүштөрүн толуктоо - восполнение пробелов следствия
276. Темир тор – тюрьма
277. Тышкы коркунуч - внешний риск
278. Тышкы саясат - внешняя политика
279. Үстөмдүк - верховенство
280. Убактылуу кармоочу жайлар - изоляторы временного содержания
281. Ууру – вор
282. Укук булактары - источники права

283. Утурлама күнөө - встречная вина
284. Утурлама текшерүү – встречная проверка
285. утурлама айыптоо - встречное обвинение
286. утурлама талап - встречное требование
287. Утурлама доо - встречный иск
288. Ченемдик укуктук актылардын түрлөрү - виды нормативных правовых актов
289. Чыккынчы – предатель
290. Чыккынчылык – предательство
291. Чыгашалардын ордунтолтуруу - возмещение убытков
292. Элдик бийлик - власть народная
293. Эл аралык укук комиссиясы - комиссия международного права
294. Ээсиз мүлк - бесхозяйное имущество
295. Ээсиз контрабанда - бесхозяйная контрабанда
296. Шайлоо укугу - избирательное право